

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SOROZAT

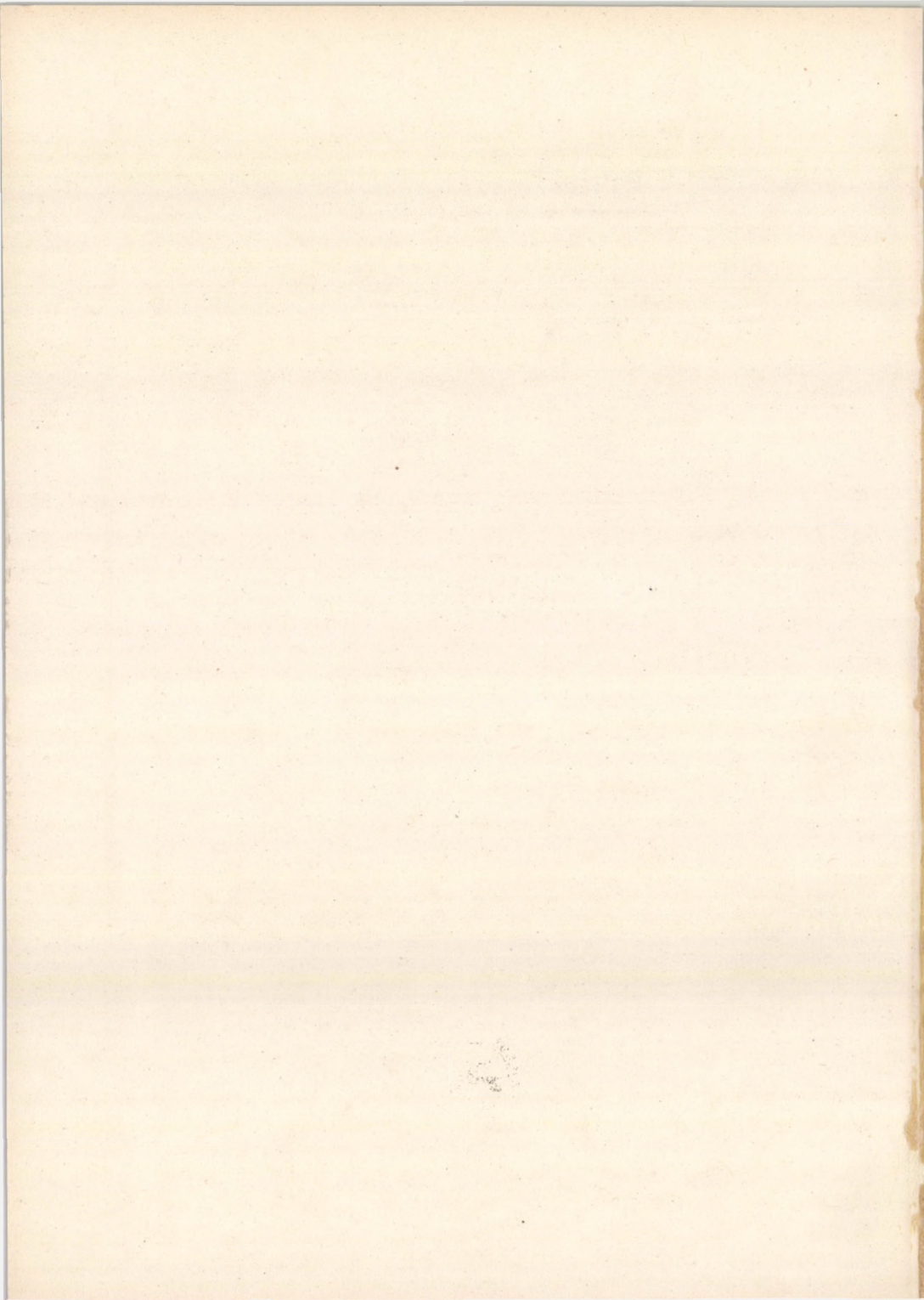
16.

GONDA IMRE

BISMARCK ÉS AZ 1867-ES
OSZTRÁK-MAGYAR KIEGYEZÉS

1960

Gonda Imre
BISMARCK ÉS AZ 1867-ES
OSZTRÁK-MAGYAR
KIEGYEZÉS

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SZOROZAT

16.

Szerkeszti
BARTA ISTVÁN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETE

Gonda Imre

BISMARCK ÉS AZ OSZTRÁK-MAGYAR KIEGYEZÉS

(Értekezések a történeti tudományok köréből.

Új sorozat 16.)

A szerző művében az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés néhány, eddig homályban levő külpolitikai vonatkozását fedi fel. Bismarck Magyarországgal kapcsolatos állásfoglalásainak olyan okmányait és mozzanatait ismerteti, amelyek — nem egészen véletlenül — elkerülték a régebbi történetírás figyelmét. Így kevesen tudták pl. arról a tényről, hogy Bismarcknak már a múlt század ötvenes éveiben — tehát jóval poroszországi kormányrajutása előtt — az volt a meggyőződése, hogy a Habsburg birodalom súlypontját Magyarországra kellene helyezni. Későbbi politikája e cél következetes keresztülvitelére irányult. E törekvésében bizton számíthatott a magyar uralkodóosztályok támogatására és együttműködésére. A szerző ezen együttműködés kezdeti szakaszát kívánja munkájában ábrázolni, s rámutat arra is, hogyan járult hozzá a magyar uralkodóosztályoknak erre a koncepcióra épült politikája a monarchia összeomlásához, amint az 1849-ben megszilárdult reakciós európai külpolitikai viszonyok, az új népi erők kibontakozásával változásnak indultak.

GONDA IMRE

BISMARCK ÉS AZ 1867-ES
OSZTRÁK-MAGYAR KIEGYEZÉS

1960

Lektor:
HANÁK PÉTER
DIÓSZEGI ISTVÁN

Szerkesztő:
BARTA ISTVÁN

© Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
A szerkesztésért felelős: Bárkány Livia Műszaki szerkesztő: Vidosa László
Kézirat beérkezett: 1960. II. 27 Példányszám: 950 Terjedelem: 10,75 (A/5) papír fv
60.50902 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

*Seit 1848 war Österreich ein beständig sich neu definie-
rendes, prüfendes und verwerfendes Staatswesen, wie ein
Kranker, der auf seinem Bett immer nach neuen Lagen
sucht. Eine Krankheit des Staates, nie geheilt, immer mit
neuen Mitteln traktiert und dann wieder hoffnungslos ihrem
eigenem Gesetz überlassen — das ist die Geschichte der
langen Regierungszeit Kaiser Franz Josephs.*

Golo Mann: Deutsche Geschichte des 19-ten
und 20-ten Jahrhundert

BEVEZETÉS

A világosi fegyverletétel után a magyar társadalom haladó erőire újabb súlyos megpróbáltatások vártak. Az ekkor kezdődő küzdelem nem volt sokkal könnyebb, mint a szabadságharc nyílt háborúja, amely nem csupán a Habsburgok és a cár, hanem Európa összes reakciós erői ellen folyt. A magyar nép leverése 1849-ben nemcsak a Habsburg császár és I. Miklós érdeke volt, hanem Palmerstoné éppúgy, mint Louis Bonaparte-é és a porosz királyé. Ha pedig a magyar forradalom felszámolásának kudarcra európai „szégyene” lett a Habsburg császárnak, a magyarságra zúduló cári seregek az egész európai reakció megbízatását teljesítették az osztrák császárság megmentésére, s az európai „nyugalom” helyreállítására.

Az ilyen módon létrejött „konzervatív” középeurópai rendben, súlyos helyzetben voltak a magyar társadalom haladó erői, amelyek felvették a küzdelmet az osztrák abszolutizmussal szemben. Küzdelmeik kilátásait némiképpen fokozta, hogy a Habsburg hatalom az 50-es évek közepétől kezdve egyre szorultabb helyzetbe került az európai külpolitikában. E kilátásokat, illetőleg a magyarság számára előnyösnek látszó nagyhatalmi ellentéteket Kossuth és a magyar emigráció némiképpen túlértékelték ugyan, de még az így keletkezett csalóka kép hatása is hozzájárul a Habsburg-ellenes küzdelem reményeinek ébren tartásához. Az 1859-i villa-francai fegyverszünet után azonban a hatalmi ellentétekkel és különösen a III. Napoleonnal kapcsolatos illúziók és remények megfogyatkoznak. Olyan „reálpolitika” kezd felülkerekedni, amelynek következményeképpen a Világos óta jelenlevő reakciós erők kerülnek rohamosan túlsúlyba. Ezek a nagybirtokos osztályok befolyásán keresztül jutnak érvényre, amelyek Magyarországot is a forradalom-ellenes hatalmak európai rendjébe kívánják beleépíteni. Ebbeli törekvéseik során jutnak érintkezésbe a porosz uralkodó osztályokkal, amelyek a német egység porosz erőkkkel való megteremtésének

politikájával ugyancsak szembefordulnak a Habsburg hatalommal. Csakhamar kiderül, hogy a német egység „porosz úton” végbenő „kisnémet” létrehozása éppúgy érdekükben állott a konzervatív magyar uralkodó köröknek, mint az ugyancsak konzervatív alapon megvalósított kiegyezés Ausztria és Magyarország között a Bismarck által képviselt porosz külpolitikának. A két uralkodó csoport találkozása annak az érdekközösségnek jegyében történt, amely mindkét felet Ausztriának a német egységből való kikapcsolásához fűzte.

A magyar és a porosz uralkodó osztályok e „történelmi” találkozása a magyar nemzet számára súlyos következményekkel járt, amelyek az elkövetkező évtizedekben egyre fokozódó elszigetelődését idézték elő szomszédaival és a haladó világgal szemben. Ekkor indult el az a folyamat, amely a magyar államot végül is az első világháborúba, s következményeinek szakadékába döntötte. A történelmi utat, amely ide vezetett, Világos és a kiegyezés közötti két évtizedben kezdték építeni. Ezt a „fejlődést” munkálják azok a külpolitikai szövetségek és „barátságok” is, amelyeket a magyar nagybirtokos vezető osztályok kötnek és ajánlanak fel a nemzetnek történelmi jövője építéséhez.

*

Visszatekintve arra az útra, amelyet a magyar nemzetnek uralkodó osztályai vezetése alatt meg kellett tennie, különös jelentőséget kell napjaink történésének feljegyeznie: azt, hogy ennek az útnak a végzetes irányát nemcsak az egykorú, de az évtizedekkel később fellépő krónikások is mennyire félreismerték. A kossuthi útmutatásokra hallgató ellenzéki politikusoktól eltekintve szinte egyetlen hang sem szólalt meg évtizedeken át, amely a nemzet iránti felelősségtől áthatva, figyelmeztetett volna a várható veszélyekre.

Pedig voltak történészek és voltak művek, amelyek jelentős kötetekben elemezték az 1867-i osztrák-magyar kiegyezésnek azokat a nemzetközi vonatkozásait, amelyek mélyebb bepillantást engedtek a népek modern kapcsolatainak a kialakulásába. A magyar történészek jelentős része azonban évtizedekkel a lezajlott események után, s várható következményeik egyre hangosabbá váló morajlása közben sem tudtak felébredni abból az osztrák-magyar nagyhatalmi révületből, amelynek 1867 vetette meg az alapját. Vonatkozik ez elsősorban Werthéimer Ede háromkötetes nagy Andrassy-életrajzára, de nem képeznek kivételt az olyan kisebb munkák sem, mint Halász Imre *Bismarck és Andrassy* c. könyve, Kohut Adolf *Bismarck és Magyarország*, valamint Kónyi Manó

Beust és Andrássy című írása. Valamennyi munka közös jellemvonása, hogy Andrássy és Bismarck iránti olthatatlan rajongás árad belőlük, ami az ábrázolt személyekkel és cselekedeteikkel szembeni kritikai mozzanatokot eleve kizárja. A dualista nagyhatalom fenntartásának szemlélete minden egyéb szempontot elhomályosított, ami különösen Wertheimer munkájánál sajnálatos, mert rendkívüli anyagfelhasználása szélesebb látókörű művet eredményezhetett volna. E megállapítás alig vonatkoztatható Kohut és Halász említett írásaira, amelyeknek tárgyi anyaga javarészt Wertheimer munkájából ered, egyéb tartalmi értékeik pedig legfeljebb abból adódnak, hogy a szerzők személyes helyzetüknél fogva olyan értesülésekhez jutottak, amelyek felhasználása könyvüknek bizonyos emlékiratszerű érdekességet kölcsönözhetett. Halász Imre ugyanis Andrássy sajtófőnöke volt miniszterelnök korában, Kónyi pedig később az országgyűlés gyorsíró irodájának a vezetője.

Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy Wertheimer műve nem csupán a kiegyezésre, de ennek külpolitikai hátterére vonatkozólag is elsőrangú forrásként szolgál. Az általa feltárt diplomáciai aktanyag, amely pillanatnyilag nagyrészt szintén hozzáférhetetlennek tekinthető, számos probléma tisztázását tette volna lehetővé. Hogy ez mégsem történt meg, hogy Bismarck és a magyar vezető körök kiegyezéskori kapcsolatai körül még mindig maradtak homályos foltok, az nem annyira az anyagihiányra vezethető vissza — hiszen Wertheimer tesz ilyen irányú utalásokat — hanem arra, hogy érdeklődése ezekre a számára másodlagos mozzanatokra nem terjedt ki. Kétségtelen, hogy az Andrássy életrajz Bismarck és a magyar uralkodó osztályok viszonyának egyik legkimerítőbb leírása. Az ezután kiadott magyarországi Andrássy, vagy Bismarck ismertetések újszólván mind e mű utánérzései és népszerűsítései. Csupán egy van az említett munkákon kívül, amely Bismarck magyar kapcsolatainak bizonyos mozzanataira rávilágít: Gr. Scherr-Thosz kicsiny memoárja, amelynek egyes adatai igen érdekesek ugyan, de átfogó képet alig kapunk belőle.

Igen jellemző: sem Wertheimer előtt, sem 1913-ban megjelent munkája óta nem írtak olyan művet Magyarországon, amely a kiegyezési korszak külpolitikai, illetőleg egyetemes történeti hátterét átfogóan elemezte volna. A kiegyezés belpolitikai problémáit tárgyaló művek száma igen nagy, a korszak nemzetközi viszonyait ismertető magyar mű azonban a későbbi, ellenforradalmi korszakban sem vált szükségessé, nyilván azért, mert a rendszer szellemi igényeit az Andrássy életrajz ideológiája teljesen kielégítette. Mint-hogy pedig az ellenforradalomnak a magyar „nagyhatalmi” szellemiségtől fűtött művel ellentétes szemléletű munkára nem volt

szüksége, s mivel a rendszer tervszerűen kitermelt hungarocentrizmusa a közvélemény látókörét mesterségesen is mindjobban leszűkítette, ezért valóban nem jöhetett létre olyan alkotás, amely kritikai elemzéssel igyekezett volna feltárni a dualista birodalom keletkezésének és ezen keresztül széthullásának valódi okát. Az ellenforradalmi korszak Trianon-ellenes revizionista propagandájának ürességét alig bizonyíthatná valami jobban annál, hogy még a „trianoni gyász” sem indíthatta a világháború következményeit előidéző okok őszinte feltárására. Mind a Magyar Történet Szekfű Gyula által írott utolsó dualizmuskori kötete, mind pedig Gratz Gusztáv kétkötetes munkája a dualizmus koráról, gondosan kerüli a kényelmetlenné válható nemzetközi problémák felvetését a kiegyezéssel kapcsolatosan. Szekfű „nemzedéket formáló” nagy publicisztikai munkájában a *Három Nemzedék*ben sem találja szükségesnek, hogy a nemzeti önismeret elmélyítése céljából a kiegyezés létrejöttének nemzetközi összefüggéseit feltárja. Bármennyire is tekintette a „nemzeti hanyatlás” kezdetének az ellenforradalmi rendszer a dualista korszak „liberális” belpolitikáját, magát a kiegyezést a hivatalos magyar történettudomány ifjabb Andrassy Gyula és Wertheimer Ede munkái nyomán magyar győzelemnek tekinti. Az idősebb Andrassy Gyula által, Bismarck jelentős közreműködésével megalapozott Habsburg birodalmi nagyhatalmi politikával pedig a Horthy korszak mindvégig szinte teljes mértékben azonosította magát. A rendszer meg sem kísérelte azt, hogy e koncepciót bármely vonatkozásban revízió alá vegye.

Nem sokkal gazdagabb az osztrák-magyar kiegyezés nemzetközi vonatkozásainak ábrázolása az osztrák történeti irodalomban sem. Bár a königgrätzi vereség okainak elemzése igen tág teret foglal el, következményei között az 1867-i kiegyezés szinte kizárólag az osztrák-magyar viszony síkján kerül előadásra, tehát a birodalom beltörténeti problematikájában, nem pedig a nemzetközi viszonyok alakulásának tükrében. H. Friedjung kiterjedt munkásságában, így a kiegyezés külpolitikai összefüggésére vonatkozóan csupán egy epés megjegyzést találunk arra vonatkozóan, hogy a dunai monarchia végzete, a magyar ellenzéknek pedig a szerencséje volt, hogy Ferenc József siettetette a kiegyezést, hogy Poroszországgal szemben szabad kezet kapjon. Ha a Habsburgok és Hohenzollernek előbb találtak volna egymásra, úgy Ausztria jelentős költségeket takaríthatott volna meg a birodalmi egység javára.¹ A magyarhoz hasonlóan az osztrák történeti irodalom is elsősorban bel-

¹ H. Friedjung: Historische Aufsätze. Der österreichisch-ungarische Ausgleich. Wien, 1919. 139. l.

politikai szempontból tárgyalja a kiegyezés problémáit. Eredményei pedig ugyancsak a magyarok győzelmének megállapításához vezetnek. Különbség legfeljebb abból adódik, hogy magyar részről ezt pozitíven ítélték meg, osztrák részről viszont még napjainkban sem tudják magukat túltenni a „vereség” erkölcsi utóhatásain. E megítélés szinte teljesen egyöntetű az osztrák történészek legnagyobb részénél, H. Friedjungnál éppúgy, mint J. Redlichnél, V. Bibl írásában ugyanúgy, mint napjainkban H. Hantsch munkáiban. Legfeljebb a fogalmazás vérmesebb, vagy óvatosabb formájában fedezhető fel közöttük némi hangulatkülönbség. H. Friedjung a következőképpen foglalja össze a kiegyezés eredményeit: „A koronával való közvetlen megegyezéssel, s a Birodalmi Tanács teljes mellőzésével igen nagyot értek el a magyarok, midőn a Monarchia néptörzsei között vezető helyet biztosítottak maguknak.”² Ugyanakkor azonban meg kell említeni azt is, hogy Friedjung volt az, aki az egykori történészek között a legvilágosabban ismerte fel a kiegyezés osztályjellegét.³ J. Redlich pedig a következőképpen összegezi a magyarok és a korona között a kiegyezéssel lezárult küzdelem eredményét: „Ha felmerül a kérdés, hogy a nagy vitában ki maradt a győztes, úgy Ausztria közvéleménye az első naptól kezdve egyhangúan a magyarokat tekinti azoknak. S ez a felfogás vált azután egész Európa közvéleményévé is. Minél nyilvánvalóbbá lett Magyarország fellendülése a dualista rendszerben, s túlsúlya a Habsburg monarchia összpolitikájában, annál jobban szilárdult meg a megítélés e birodalom fennállásának utolsó napjáig.”⁴ E számos, társadalmi és politikai okból is tarthatatlan felfogás, előítéletként a mai napig uralkodik az osztrák történetiszemléleten. Még a viszonylag leghaladottabb osztrák történészek is sorra megfedkeznek arról, hogy a gazdasági szempontból Ausztriánál sokkal visszamaradottabb Magyarország aligha tehetette Ausztriát „adófizetőjévé”, mint ahogyan azt Viktor Bibl állítja Friedjungra hivatkozva.⁵ Hasonlóan nem mentes magyarellenes elfogultságtól Hugo Hantsch legújabb Osztrák Történetének az a megállapítása, hogy a gazdasági kiegyezés tízévenkénti megújításából „a magyarok kovácsolták a lehető legnagyobb tőkét”.⁶

Ez az állítás még akkor is túlzás volna, ha Hantsch azt kizárólag a magyar uralkodó osztályokra vonatkoztatná. E megkülön-

² Uo. 165. l.

³ Uo. 167. l.

⁴ J. Redlich: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Leipzig, 1926. 2. k. 676. l.

⁵ V. Bibl: Die Tragödie Österreichs. Leipzig und Wien, 1937. 343. l.

⁶ H. Hantsch: Geschichte Österreichs. Wien, 1955. 2. k. 399–400. l.

böztetésnek azonban sajnos nem találjuk a nyomát az idézett hely közelében.

Az osztrák történeti irodalomnak a kiegyezéssel kapcsolatos megállapításai tehát ugyancsak nemzeti, sérelmi szempontok alapján ítélték meg annak történeti tartalmát. Ezért nem juthattak az osztrák történészek sem túl a kicsinyes ellentéteken 1867 valódi egyetemes történeti problematikájáig, s ezért hiányzik belőlük olyan problémafelvetés, amely a szűk értelemben vett Habsburg birodalmon túltekintő szemléletet igényel. Erre vezethetők vissza a legújabb osztrák történetírás Habsburg-restaurációs és rehabilitációs megnyilatkozásai is. Ahogyan a régi magyar hivatalos történet-tudomány nem jutott el a kiegyezés valódi történeti jelentőségének felismeréséhez, úgy akadályozta meg az egykori és a mai osztrák történészek magyarellenessége a Habsburg illúziókkal való szakítást és a dunai népek valódi problémáinak, együttműködésük történelmi törvényszerűségeinek felismerését. Soviniszta előítéletek különben még a helyes történeti felismeréseket is eltorzíthatják. Jellemző példáját szolgáltatja ennek W. Schüssler, nyugat-német történész, aki régebbi munkájában először ismerte fel a kiegyezésben a porosz—magyar együttműködést, egyik legújabb írásában azonban így „fejleszti tovább” gondolatmenetét: „a Magyarországon élő összes népek testvérmemzetei Ausztriában éltek, s ezért szívesen egyesültek volna a birodalom nyugati felével. A magyar állam azonban szétszakította őket, annál is inkább, mivel az 1867-es dualizmus nem a föderációs folyamat kezdete volt, hanem kettős, gyakorlatilag azonban magyar centralizmus, mivel a magyarok által támogatott német uralmat a szlávok hamarosan széttörték. Ausztria és Magyarország közötti egyensúlyról ezért szó sem lehetett. Ehhez járult, hogy Magyarország növekvő túlsúlyának külpolitikai okai is voltak. Poroszország és Magyarország régóta szövetségesei Béccsel szemben. Németország elvesztésének közvetlen következményei voltak a magyarok önállóságának tett császári engedmények is. Ez pedig elsőrangú érdeke volt Porosz-Németországnak, mert amíg a magyarok hatalma Magyarországon fennállott, Berlinben nem kellett a bécsi udvar nagynémet politikájának visszatérésétől tartani. Így viszont az történt, hogy a magyarok 1867 óta tartó elválasztó politikájukkal, nemzetiségi elnyomásukkal, a délszláv egyesítés megakadályozásával, a románok felingerlésével a régi Monarchia legfőbb sírásóivá lettek, ami mind Königrätz következményének tekinthető.”⁷

⁷ W. Schüssler : Königrätz 1866. Bismarcks tragische Trennung von Österreich. München, 1958. 86—87. l.

Ha e munka jelen összefüggése nem is engedi meg Schüssler idézett állításainak részletes bírálatát, néhány megjegyzés mégis elkerülhetetlen. Így elsősorban az, hogy bármekkora volt is a „magyarok” állítólagos befolyása a Monarchián belül, a Monarchia „sírásói” nem csupán ők voltak, hanem velük együtt a dualista elnyomórendszer osztrák haszonélvezői, ill. uralkodó osztályai. Ezenkívül azonban túlzás a Monarchia „sírjának megásását” valamilyen tragikus folyamatként feltüntetni. Nemcsak azért, mert sírja, sajátosan reakciós szerkezeténél fogva születése pillanatában meg volt ásva, sőt mégcsak nem is azért, mert születését Königrätznek, s a reakciós porosz—magyar uralkodó osztályok összefogásának köszönhette. A Habsburg-ház és az osztrák uralkodó osztályok sem kevésbé reakciósak, sem kevésbé bűnösök nem voltak porosz és magyar osztályostársaiknál. A Habsburg birodalom népeinek tragédiája nem Königrätznél kezdődött, hanem Világosnál. Königrätz Világos természetes következménye volt. A délkelet-európai népek sorsának balrafordulását kizárólag Königrätzhez kapcsolni a történelem meghamisítását, a Habsburg uralkodóház felmentését jelenti az 1848—49-es forradalmak leverésének bűnei alól. Ebben pedig a Habsburgok rehabilitálásának szándéka rejlik.

Az adott historiográfiai előzmények után csupán két mű állott rendelkezésre, amelynek alapján az osztrák-magyar kiegyezés nemzetközi háttérét és a porosz és a magyar uralkodó osztályok együttműködésének tényleges tartalmát meg lehetett ismerni: Bismarck összegyűjtött munkáinak 1924—35-ben kiadott 19 kötetes sorozata, s a porosz külpolitika befejezetlenül maradt okmánygyűjteménye. Bár e sorozatok sem tartalmazzák a teljes anyagot, mert azok a magyar vonatkozású okmányok, amelyek helyi érdekességen kívül általánosabb érvénnyel nem rendelkeztek, nyilván nem kerültek felvételre. Így több olyan okirat, amely például Wertheimernek eredeti alakban még rendelkezésére állott, mai magyar történész számára pillanatnyilag hozzáférhetetlen. A két sorozat azonban ennek ellenére tartalmazza azokat a fontos okmányokat, amelyek alapján Bismarck és a kiegyezést létrehozó magyar uralkodó osztályok együttműködésének kérdése kidolgozható.⁸

⁸ A régebbi és újabb nemzetközi történeti irodalomban igen számos mű található, amely a 67-es kiegyezés kérdésével foglalkozik. Minthogy azonban ezek között alig van olyan, amely az osztrák-magyar kiegyezés létrejöttének nemzetközi problémáit érinti, e historiográfiai áttekintésben sem látszik különösen szükségesnek a művek részletesebb elemzése. Ez vonatkozik elsősorban *L. Eisenmann* kiváló munkájára: *Le Compromis austro-hongrois de 1867* (Páris, 1904.), amely az osztrák és magyar társadalmi szerkezet alakulása szempontjából vizsgálja a kiegyezést. *R. A. Kann*: kétkötetes nagy munkája: *The Multinational Empire* (New York, 1950.) elsősorban a birodalom belső politikai, s nemzetiség-

A 19. század nagy, Európát átalakító eseményei napjaink történésze számára alig lennének érthetőek és megmagyarázhatók Marx és Engels történeti műveinek ismerete nélkül. A múlt század német problémájáról, valamint a porosz—osztrák viszonyról porosz és osztrák részről kétségkívül igen sok mű született, s az egymással szembenálló szempontok alapján sok probléma valóban tisztázható. Egyfelől azonban Marx és Engels elemzési módszere, másfelől pedig az adott — ma már történeti — anyaghoz fűzött politikai megjegyzéseik nem csupán általánosságban, de az osztrák-magyar kiegyezés nemzetközi jelentőségének megismeréséhez is igen jelentős hozzájárulást adtak. E hozzájárulás elsősorban abban állott, hogy részletekbe menően tisztázták a hatvanas évek német kérdésének úgyszólván minden lényeges vonatkozását. Marx és Engels Bismarck-jellemzése nélkül alig lehetne tájékozódni a porosz és az osztrák szemlélet útvesztőiben. Az 1866-os háború és a német egyesítés elvi kérdései Engels munkássága révén tisztázódtak.⁹ Különösen két kérdés volt, amelynek vizsgálata a kiegyezési problematika szempontjából is igen fontos: az egyik az 1866-os háború forradalmi jellegének leszögezése,¹⁰ a másik pedig annak a körülménynek a kidomborítása, hogy Bismarck csehországi győzelme Ausztria felett tette lehetővé utóbbi számára a földrajzi helyzetének legmegfelelőbb politikai tájékozódást.¹¹ Ezek mellett még számos más probléma is volt, amely a 19. század magyar kérdéseinek eldöntése szempontjából igen lényeges. Így kell utalni Marx művére, amely a 48-as forradalmak utáni emigrációk belső problémáival foglalkozik, s amely számos magyar vonatkozású kérdést is érint.¹² Rendkívül megvilágító erejük azonban Marx és Engels levelezésének egyes megjegyzései is, amelyeknek ítéletei az érintett problémák elbírálását nagymértékben megkönnyítik. Ha Marx és Engels nem is szenteltek önálló munkát a 67-es kiegyezés elemzésének,

történeti fejlődését ábrázolja. Ugyanezen szerző újabb írása: *The Habsburg Empire* (New-York, 1958.) a nyugaton uralkodóvá lett nemzetfölöttiség szemléletéből próbálja áttekinteni és aktualizálni az egykori Monarchia problémáit. *G. Franz*: *Liberalismus. Die deutschliberale Bewegung in der Habsburg Monarchie* (München, 1955.) és *K. Eder*: *Liberalismus in Altösterreich* (München, 1955.) könyvei az osztrák liberalizmus ugyancsak beltörténeti problematikájából kiindulva vizsgálja a dualizmust. A kiegyezés külpolitikai kérdéseit e művek szinte egyáltalán nem érintik, s ezért jelen munka kidolgozásához sem szolgáltattak lényegbevágó anyagot.

⁹ *Fr. Engels*: *Die Rolle der Gewalt in der Geschichte. Marx—Engels—Lenin—Stalin zur deutschen Geschichte* (a továbbiakban: *MELS.*) 2/2: k. 1051—1107. l.

¹⁰ Uo. 1077. l.

¹¹ Uo. 1078. l.

¹² *K. Marx*: *Herr Vogt*. Moskau, 1941.

utalásaik és számos esetben közvetett megjegyzéseik nélkül nehezen lehetne reális történeti jelentőségét felmérni.

Igen jelentősek Lenin megjegyzései is. Ezek ugyan szintén nem foglalkoznak közvetlenül az osztrák-magyar kiegyezés problémáival, bizonyos következtetések levonását azonban erre vonatkozólag is lehetővé teszik. Itt elsősorban Leninnek azokra az utalásaira gondolunk, amelyekben többek között megállapította, hogy Ausztriában „1867-ben megszilárdultak a politikai szabadság és az alkotmányos rendszer alapjai”,¹³ illetőleg „Ausztriában a polgári-demokratikus forradalom 1848-cal kezdődött és 1867-ben fejeződött be... A magyarok, majd a csehek is nem az Ausztriától való különválásra, hanem Ausztria épségének megőrzésére törekednek, éppen a nemzeti függetlenség érdekében, amelyet kapzsibb és erősebb szomszédok esetleg teljesen eltíporhattak volna. E sajátos helyzet következtében Ausztria két központú (dualista) állammá alakult, majd pedig három központú állammá (trialistává: németek, magyarok, szlávok) alakul át”.¹⁴ E megállapításokból nem csupán az derül ki, hogy Lenin véleménye szerint 1867 a Monarchiában élő népek polgári forradalmának befejezése, de az is, hogy a dualista (illetőleg a létre nem jött trialista) állam bizonyos szempontból a függetlenségre törekvő nemzetek, de főleg a magyarok, s bizonyos értelemben a csehek védelmét is jelenti a „kapzsibb és erősebb szomszédokkal” szemben. Ez a szempont a dualizmus létrejöttének sajátos szükségszerűségét támasztja alá, ugyanekkor azonban népellenes jellegét nem érinti. Hogy Leninnek különben mi volt a véleménye erről a rendszerről, azt ki lehet olvasni abból a leírásból, amelyet Andrássyról ad, akit a forradalmárból a „rend” hívévé szegődött európai burzsoá politikus típusának tart. Ezzel a típussal jellemzi Lenin a múlt századbéli burzsoá forradalom különös útját: „Az európai burzsoák előbb barrikádokon harcoltak a köztársaságért, majd száműzetésben éltek, végül elárulták a szabadságot, eladták a forradalmat, és az alkotmányos uralkodók szolgálatába szegődtek.”¹⁵ Eltekintve attól, hogy e megjegyzés a kiegyezést létrehozó magyar uralkodó csoportokra is jellemző, még ha nem is voltak burzsoák, az Andrássyra vonatkozó megállapítások igen alkalmasak arra, hogy a vele kapcsolatosan meggyökeresedett illúziókat szétoszlassák.

Számos oka van annak is, hogy az új marxista magyar történeti irodalom még alig érintette az 1867-es kiegyezés nemzetközi

¹³ V. I. Lenin: Művei. 19. k. 235. l.

¹⁴ Uo. 20. k. 417. l.

¹⁵ Uo. 8. k. 535–536. l.

háttérének problémáit. Ezen okok közé tartozik elsősorban az, hogy a marxista szemlélet a kiegyezés és a dualista korszak megítélésében sok tekintetben a kossuthi ellenzék állásfoglalásának folytatójaként és beteljesítőjeként lépett fel, s ezért főleg annak helppolitikai jelentőségét értékelte. Hozzájárult ehhez az is, hogy az uralkodó hungarocentrista felfogás hatása alól még a marxista történelemszemlélet képviselői is csak fokozatosan vonják ki magukat. A kiegyezés belső nemzeti következményeinek tisztázása és leleplezése ezenkívül az aktuális politikai problémák magyarázatához is sürgős volt. Révai József történész munkásságának, s többek között Kossuth Lajosról írott tanulmányának is éppen ez a követelmény adott különös aktualitást. S bár az e tanulmányban kifejtett történeti elemzés a kiegyezés jelentőségét ugyancsak főleg beltörténeti vonatkozásban érinti, megállapításai nélkül mégis sokkal nehezebb volna 67 nemzetközi problémáinak értékelése. Különösen két problémakör az, amelyben Révai állásfoglalása előmozdította a további kutatómunkát. Elsősorban szétoszlatta a kossuthi „utopizmusból” eredő kiegyezésellenes illúziókat, másodsorban pedig leszögezte a 67-es rendezés történelmi elkerülhetetlenségét és bizonyos — viszonylagos — eredményeit.¹⁶ Amidőn azonban e megállapításokhoz eljutott, szigorúan hangsúlyozta, hogy a kossuthi álláspont minden utópizmusa ellenére is a forradalmár harcos magatartásából származott, amelynek eredményei csak 1918-ban érhettek meg. Különös érdeme Révai tanulmányának, hogy az új magyar történeti irodalomban először ismeri fel Andrassy Gyula külügyminiszeri tevékenységének valódi jelentőségét.¹⁷

Az új marxista magyar történettudomány újkori történeti kutatásai számos vonatkozásban Révai József nyomdokain indulnak tovább a kiegyezés problémakörének vizsgálatánál. E tekintetben különösen Pach Zs. Pál és Hanák Péter dolgozatait kell megemlíteni. Pach munkája a kiegyezés bonyolult osztálytartalmát tisztázza, Hanák tanulmánya az osztrák történeti fejlődés legfontosabb kérdéseinek vizsgálatából kiindulva nyúl hozzá a kiegyezés egyes problémáinak marxista megvilágításához.¹⁸ Kemény G. Gábor nemzetiség-történeti kutatásaival és Mocsáry Lajos írásainak összegyűjtésével ugyancsak jelentős mértékben járult hozzá a rend-

¹⁶ Révai J. : Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp. 1949. 159—161. l'

¹⁷ Uo.

¹⁸ Pach Zs. P. : A dualizmus első éve Magyarországon. Bp. 1955. Hanák P. : A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. Történelmi Szemle, 1959. 1—2. sz.

kívül sokrétű kiegyezési problémakör felderítéséhez.¹⁹ Ha az 1867-es kiegyezés nemzetközi problémáinak feltárására ily későn kerül sor, úgy ennek oka nyilván abban rejlik, hogy előzőleg az elvi problémákat és a kiindulópontokat kellett tisztázni.

¹⁹ *Kemény G. G.* : Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez a dualizmus korában, 1867—1892. I. k. Bp. 1952. *Mocsáry L.* : Válogatott Írásai. Bev. *Kemény G. G.* Bp. 1959.

I.

OSZTRÁK ÉS MAGYAR ÚT A KIEGYEZÉSHEZ

I.

Az újkori német történelem Ausztria és Poroszország között kialakult „dualizmusa” a múlt század 60-as éveiben bekövetkezett hatalmi átrendeződés során, a német államok fölötti hegemoniáért folytatott nyílt küzdelembe torkollott. E folyamatban a Világosnál kétes győzelemhez jutott osztrák császári hatalom súlyos válságba került. A Schwarzenberg-féle külpolitika 1850-ben Olmützben Poroszországgal szemben elért sikereinek hatása néhány év alatt szétfoszlott. Megkezdődött a Habsburg Monarchia fokozódó elszigetelődése, amely 1859-ben Solferinonál katonai vereséghez, nagyhatalmi helyzetének megingásához, valamint a német „dualizmuson” belül az olmützi elsőbbség elvesztéséhez vezetett.

Ha az osztrák külpolitikai hegemonia szétfoszlásának egyes állomásait (Olmütz, a krími háború és Solferino) jellemezni kívánjuk, úgy a következőket kell megállapítanunk:

Az olmützi megállapodás (1850. november 29-én) a Poroszországgal Hessen birtokáért folytatott vita békés rendezése volt; e vita a porosz—osztrák viszony és a német egység kialakulásának egyik átmeneti szakaszát jelentette. E szakasz jellemző vonása az az osztrák túlsúly, amelyet a birodalmon kívül ugyanaz a külső erő biztosított, mint a birodalmon belül: a cári orosz birodalom szövetsége és segítsége. Ha a cári hadsereg Világosnál Magyarországgal szemben érvényesítette haderejét, úgy Olmütznel diplomáciai támogatásával Poroszországgal szemben juttatta kétes győzelemhez Ausztriát. E győzelem nem az olmützi megállapodás döntéseiben jutott kifejezésre, abban, hogy Poroszországnak a hesseni vita eldöntésére mozgósított haderejét Ausztria előtt kellett leszerelnie stb.

Az olmützi megállapodás jelentőségét a külpolitikai körülmények adták meg, amennyiben Poroszország helyzete akkor rendkívül nehéz volt. „Ezúttal (Poroszország) — írja Sybel — a hes-

seni, valamint az unió kérdésében¹ Ausztriával, a négy német királysággal és Oroszországgal találta magát szemben, a schleswig-holsteini kérdésben pedig az összes európai nagyhatalmak ellenséges magatartásával találkozott. Ilyen túlsúllyal szemben megfelelő időben és megfelelő módon engedményekre kényszerülni, egyetlen kormány számára sem lehet ellentétes a becsülettel.”² Adott körülmények között az olmützi vereség csupán kifelé hatott csapásnak Poroszország szempontjából, befelé azonban egyes porosz államférfiak megítélésében szinte fél győzelemmel is felért.³ Volt azonban az olmützi megállapodásnak egészen más jelentősége is, amelynek lényege Schwarzenberg forradalomellenességéből ered. Az ő számára „világos volt, hogy Poroszország vereség nélkül sokkal nehezebben lesz megnyerhető Ausztria átszervezése eszméjének, mint a megvert Poroszország. Ha mégis sürgősen a béke útjára lépett, úgy a császár döntő jelentőségű akarata mellett csakis a forradalom legyőzésének vezérlő eszméje volt elhatározó jellegű a számára”.⁴

Ami azonban mindezekon túlmenően is meghatározta az olmützi megállapodás jelentőségét a jövőre vonatkozóan, az abban foglalható össze, hogy „Olmütz nem jelentette a német kérdés megoldását, hanem az elnapolását”.⁵

Schwarzenberg külpolitikai „győzelme” tehát lényegében alig különbözött igen kérdéses belpolitikai eredményeitől. A német kérdés megoldását, a német „dualizmus” megszüntetését nem tudta elérni. A Bruck-féle nagynémet gazdasági egység megteremtésének terve nem csupán bel-, de külpolitikai okokból is meghíúsult. Az olmützi megállapodás felemás megoldása csupán a megsértett porosz nemzeti öntudat, a kereskedelmi szerződések ellenére egyre fokozódó gazdasági (külkereskedelmi) ellentétek pedig az ipari versengés ingerlésére volt alkalmas. A Habsburg Monarchia egyfelől ipari fejletlensége miatt, másfelől külpolitikai önállótlanága következtében nem csupán belső, birodalmi viszonylatban volt képtelen osztály- és nemzeti viszonyait megszilárdítani, de külső, német vonatkozásban sem tudott helytállani az erősödő porosz nyomással szemben. S míg e nyomást állandóan fokozták az osztrák nagyburzsoáziánál jóval fejlettebb porosz területi kereskedelem- és ipar-

¹ Poroszországnak Badennel, Nassauval és Mecklenburg-Schwerinnel uniósszerződése volt, amelyet fel kellett bontania.

² H. v. Sybel: Die Begründung des deutschen Reiches durch Wilhelm I. München—Leipzig, 1890. 2. k. 66. l.

³ Uo. 56. l.

⁴ H. v. Srbik: Deutsche Einheit. München, 1942. II. k. 88. l.

⁵ Uo. 90. l.

kamarák kapitalistáinak folytonos panasza az osztrák külkereskedelmi intézkedések és módszerek ellen, addig Ausztriában éppen ezekben az években szorítja háttérbe a burzsoáziát a nagybirtokosság és a felső bürokrácia. Hozzájárult az osztrák abszolútizmus külpolitikai helyzetének gyengítéséhez a cári külpolitikától való függsége is, amelyet azonban a rendszer „győzelmei” sajátos módon elhomályosítottak. Így történt, hogy amikor az osztrák kormány a krími háború idején önálló külpolitikát akart kezdeményezni, kiderült, hogy nagyhatalmi helyzete igen sűppedő talajra épült.

Az 1854-es krími háború és a balkáni válság a Habsburg Monarchia külpolitikai helyzetének sajátos próbakövévé lett. A schwarzenbergi külpolitika ellentmondásai, az orosz szövetség és a poroszellenes presztizspolitikai az első nemzetközi bonyodalom alkalmával olyan válságba kergette a Monarchiát, amellyel az amúgy is gyenge Buol-Schauenstein külügyminiszter nem volt képes megbirkózni. E válság olyan belső törést idézett elő a Habsburg birodalom nemzetközi helyzetében, amelynek horderejét csak később lehetett felismerni.

Bármennyire lekötelezettje volt is a Habsburg állam uralkodó osztálya a cári kormánynak az 1849-es intervencióért, hálájának korlátai voltak. E korlátokat balkáni érdekei szabták meg, amelyek nem engedték, hogy a cári orosz terjeszkedés gátat emeljen a délkeleti irányú előnyomulásnak, annál is kevésbé, mivel a negyvenes évek óta tervszerű próbálkozások, Bruck minisztersége óta pedig céltudatos hódító törekvések irányultak Délkelet-Európa gazdasági és politikai megszerzésére. A Habsburg Monarchiának tehát előbb vagy utóbb feltétlenül össze kellett ütköznie az ugyanebbe az irányba törő cári birodalommal. A 48-as forradalmak utáni első ütközés a krími háború idején történt, amikor Ferenc József császár 1854. január 7-én kelt ingerült hangú levelében azt követelte a cártól, hogy az Alduna északi részén mondjon le a területi terjeszkedésről, s tartózkodjék attól, hogy a szultán és alattvalóinak ügyeibe beavatkozzék. A szakításnak, amely a krími háború és a párizsi béketárgyalások folyamán tovább mélyült, a Habsburg Monarchia számára igen komoly következményei voltak.

A következmények abból származtak, hogy a Habsburg Monarchia eljátszotta Oroszországgal fennálló szövetségét, de nem gondoskodott arról, hogy helyette Poroszországot, s a német államokét megnyerje. Srbik munkájában a következőképpen ábrázolja ezt a helyzetet: „A német főhatalomért folytatott schwarzenbergi politikának azonnal háttérbe kellett szorulnia, amint Ausztria oroszországi támasza megingott, a Poroszországgal fennálló világpolitikai megegyezés pedig egyre jelentősebbé vált, mivel 1854

tavasznán lejárt az az 1851 májusában kötött szövetségi szerződés, amely Ausztria teljes birtokállományát szavatolta Lombard-Venecével együtt, sőt az erős porosz hadsereg segítségét is biztosította a számára. Ausztria csak akkor tudott határozottan fellépni Oroszországgal szemben, ha Poroszország és Németország biztosítja a hátát, s Ausztria csak akkor képes ellenállni a nagyhatalmak nyomásának, ha háború és forradalom esetére bizonyos lehet Poroszország és Németország segítése felől.”⁶

Az osztrák külpolitika azonban nemcsak, hogy Poroszország és a német államok segítségét nem tudta magának biztosítani az orosz szövetség elvesztésének esetére, hanem ennek éppen az ellenkezője történt. Hatalmi szóval akarta magával rántani a porosz és német erőket az oroszellenes krími akcióba. Minthogy azonban Poroszország nem volt hajlandó mélyebben belebocsátkozni oroszellenes diplomáciai, vagy éppen katonai cselekményekbe, ellenkezőleg, inkább arra törekedett, hogy felújítsa hagyományos barátságát az orosz cárral, Buol-Schauenstein külügyminiszter erőlködései hiábavalóak maradtak. Hasonlóan alakult a helyzet a német államok esetében is, annak ellenére, hogy néhánynak közülük, amelyek érdekelve voltak a balkáni kereskedelemben, nem lett volna kifogásuk az oroszellenes osztrák akció ellen. Hogy erre mégsem került sor, annak az volt az oka, hogy egyfelől Poroszország tartotta őket vissza az osztrák barátságban való elmerüléstől, másfelől pedig Franciaországtól sem kívántak ezek az államok az oroszellenes akció során erősebb és elkerülhetlenné válható függőségbe jutni. Így történt, hogy Ausztria végül is magára maradt krími háborúban folytatott politikájával, amellyel a nyugati hatalmaknak nem segített, Oroszországot viszont eltaszította magától, anélkül, hogy bármit is nyerhetett volna. „S mit használt az — írja Srbik — ha 1856 április 15-én, röviddel a (párizsi) kongresszus befejezése előtt hármasszövetség jött létre Ausztria, Franciaország és Anglia között a párizsi béke fenntartására? Napóleon hamissága, Oroszország és Franciaország viszonyának bensőséges volta mellett, e szövetségnek aligha volt komoly értéke, Berlint viszont csak újból felingerelte. 1856 vége előtt Ausztria egyedül maradása e szövetség ellenére befejezett tényé vált, s Buol maga szomorúan panaszkodott, mi lett az április 15-i egyezségből. Felismerte-e, mily borzalmas volt az a hajótörés, amelybe mint kormányos ő vezette Ausztriát? Metternich korszaka leáldozóban volt, új Európa kezdett megszületni.”⁷ Kiderült tehát, hogy a változott viszonyok

⁶ Uo. 219. l.

⁷ Uo. 267. l.

között az abszolutista diktatúra Ausztriája nem tarthatta meg a régi helyét. Ahhoz, hogy valamilyen befolyást biztosítson magának, meg kellett volna változtatnia politikáját. Az átalakulásnak nem kellett gyökeresnek lennie, mert ilyet sem III. Napóleon, sem a felemelkedő Poroszország Európája nem lett volna hajlandó eltérni. Egyszerűen alkalmazkodnia kellett ahhoz a tényhez, hogy 1856 után Európában a Habsburg Monarchia nem vezető hatalom. A krími háború jelentősége a Monarchia számára éppen abban állott, hogy nemzetközi helyzetében olyan törést idézett elő, amelynek következményei csak évekkel később váltak felismerhetőkké. Az abszolutista Habsburg állam külpolitikai gerinctörése a krími háborúban következett be. Első nagy — önmaga és a világ előtt is leplezhetetlen — kudarca azonban csak 1859-re érett meg.

Az abszolutista Habsburg Monarchia első elkerülhetetlen vereségét észak-olaszországi tartományainak védelme közben szenvedte el. A vereség különös politikai jellegét az adta meg, hogy e „nemzetek fölött álló” birodalom az Olaszországban diadalmaskodó nemzeti erők részéről szenvedte el, s hogy „a nemzeti elv részleges győzelme Olaszországban bebizonyította, hogy ezen elv nemzetfölötti legyőzője, Ausztria, legyőzhető”.⁸ E kudarcnak — Solferínónál 1859 június 24-én — politikai következménye Lombardia elvesztése volt. A vereség az abszolutizmus teljes katonai csődjét bizonyította. „A hiányos, sokszor romlott katonai közigazgatás megmutatta hibáit: a szertárok a túlméretezett katonai költségvetés ellenére is üresek voltak, a Mincio-négyszög legszükségesebb erősítési munkálatai befejezetlenek maradtak. Már az is furcsa volt, hogy Poroszországot az olasz birtok megmentésére segítségül kellett hívni, de még furcsább annak a tehetetlenségnek a bevallása volt, hogy képtelenek rajnai hadsereget felállítani. A sokat szidott régi osztrák haditanács mindig képes volt arra, hogy előteremtse a szükséges hadseregeket a Rajnára, Olaszországba, s gyakran egy harmadikat is a törökökkel szemben; az abszolutizmus, a katonai diktatúra és a konkordátum állama képtelen volt ilyen teljesítményre. Az osztrák Ház régi tiszteletbeli előjoga, hogy Németországot a Rajnánál védelmezze, a német törzsek fölötti elsőbbségének tulajdonképpeni előjoga volt. Most ezt az előjogát sem gyakorolhatta.”⁹

Az 1849-től 1859-ig terjedő évtizedben az osztrák abszolutizmus társadalmi élete, bel- és külpolitikai problémáinak úgyszólván

⁸ Uo. 409. l.

⁹ *H. Friedjung*: Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland von 1859 bis 1866. I. k. 32—33. l.

minden területén csődbe került. Belső birodalmi kérdéseit éppúgy nem tudta megoldani, mint külső szövetségi problémáit, a német egység ügyét pedig ahelyett, hogy előmozdította volna, hátráltatta, mert egyre nyilvánvalóbb gyengesége ellenére sem engedhette át elsőbbségét Poroszországnak. A Habsburg Monarchia belső erői, az ipar és a kapitalizmus fejletlensége folytán még az osztrák belpolitikában is elégtelenek voltak valamilyen haladó rendszer megteremtésére, a birodalom belső szerkezeti problémáit is képtelenek voltak megoldani, nemhogy a nagynémet terv megvalósítására sor kerülhetett volna. Az abszolutizmus katonai diktatúrájával és klerikalizmusával olyan destruktív erő volt, amely csak a külső segítséggel legyőzött nemzetek bilincsben tartására volt alkalmas, nem pedig építő feladatok teljesítésére. Igaz, hogy a múlt század közepén, a levert forradalmak Közép-Európájában semmiféle forradalomellenes erő sem lett volna képes építő feladatokra. Az osztrák abszolutizmus azonban még a forradalomellenes stabilizáció alapján sem tudta a birodalom erőit tömöríteni. Új erőknek kellett tehát kibontakozniuk, amelyek képesek voltak az adott feltételek között az állandósulás elemeit biztosítani.

2.

Az osztrák abszolutista kormányoknak Magyarország összbirodalomba való beolvasztásához, illetőleg a magyar állam különállásának megszüntetéséhez két elmélet szolgált igazolásul. Az egyik a közismert „jogeljárászi” elv volt, amelyet Bach miniszter 1849 júniusában fogalmaztatott meg, a másik pedig, amely ugyancsak Bachtól és munkatársától, a „Rückblick” szerzőjétől, Bernhardt v. Meyertől származik, a következőképpen hangzik:

„Véleményünk szerint tévedés volna, ha a királyság (ti. a magyar) összbirodalomhoz való viszonyának megváltozását úgy tekintenék, mintha az valamely fentről lefelé ható politikai aktus, mintha csupán olyan kormányintézkedés volna, amelynek alapját az 1848- és 1849-es évek szerencsétlen eseményei szolgáltatták volna. Ez az átalakulási folyamat nem valami mesterséges, vagy önkényes, hanem a belső szükségszerűség aktusa, évszázadokon át tartó szerves átalakulás eredménye, amelynek lezárulását bizonyos külső események, az 1848 és 1849-es évek eseményei előmozdították ugyan, amely azonban később valószínűleg ezek nélkül is bekövetkezett volna.” „A királyság eddigi különállásának megszüntetése az összbirodalmon belül, ez utóbbi természetes fejlődési folyamatának az eredménye volt. E nélkül az összbirodalom fejlődése — éppen

mivel szervezetének főerét kötötte el — nemcsak akadályoztatva, hanem nagymértékben veszélyeztetve is lett volna.”¹⁰

Bár mind a két elmélet a magyar államnak az összbirodalomba való beolváztatását akarja igazolni, nyilvánvaló, hogy a második a jelentősebb megfogalmazás, mert az első, a „jogeljátszás” szövege már keletkezése idején megfelelő válaszbán részesült a magyarság itthoni vezetői részéről. Külön érdekessége e megfogalmazásnak, hogy az összbirodalom szerves egységének kialakulását évszázados folyamatnak tekinti, amelyben az 1848—49-es szabadságharc is csupán olyan epizód, amely a fejlődés főirányzatába beleillik, s megvalósulását gyorsítja. A koncepció alapvető hibája csupán az, hogy az összbirodalom eszméje — a Schwarzenberg—Stadion—Bruck-féle elgondolás magva gyökerében volt hibás és irreális. A különböző nemzetekből álló „Gesamtmreich” eszméje Európában a 19. századbeli kapitalizmus kibontakozása idején fejlődésellenes és megvalósíthatatlan volt, még akkor is, ha a nagyállamok kialakulása — de csakis egységes nemzeti alapon — valóban a történelem napirendjén szerepelt.

A Bach—Meyer-féle koncepcióknak tehát mindkét esetben az önálló magyar államiság megszüntetése volt a céljuk. A *Rückblick*nek az a megállapítása, hogy az egységes osztrák összbirodalom kialakulásának folyamatában Magyarország különállása nem tartható fenn, valamint az az állítás, hogy a magyar önállóság felszámolása nem az 1849. évi események következménye, hanem az osztrák fejlődés követelménye, nemcsak a „jogeljátszás” elméletének mond ellent, de önmagában is tarthatatlan.

Az osztrák összbirodalmi egység megteremtése az abszolutizmus politikai terveinek szerves része volt. Amiképpen azonban az abszolutizmus külpolitikája azon a fikción épült fel, hogy az osztrák Monarchiából nagynémet birodalmat tud teremteni, a nem német nemzeteket egységes nagyállammá tudja olvasztani, úgy a magyar államiság és nemzetiség megsemmisítésének kísérlete is e hamis feltételezés következménye volt. A magyar önállóság 1848—49-es törekvéseiből kizárólag a magyar haladó erőket sikerült tartósan visszaszorítani és megbénítani. Ennek eredménye azonban az volt, hogy a magyar államiság eszméjét az elkövetkező korszakban csak a magyar nagybirtokos főnemesség liberális csoportja és a középnemesség képviselhette a saját igényei és módszerei szerint. A magyar állam önállósága a délkelet-európai fejlődés olyan adottsága volt, amelyet semmiféle politikai rendszer nem nyilváníthatott

¹⁰ Rückblick auf die jüngste Entwicklungsperiode Ungarns. Wien, 1857. Gr. Széchenyi I. döblingi irodalmi hagyatéka. Bp. 1925. 3. k. 70. és 73. l.

nem létezőnek, vagy megszűntnek. Olyan rendszer, amely ezt megkísérelte — s ilyen volt az abszolutizmus — irreális politikai alapokon nyugodott, mert számításán kívül hagyott eleven hatóerőket. Bármennyire közreműködött a magyar arisztokrácia bizonyos csoportja a magyar haladó erők kiküszöbölésében, vagy visszaszorításában, a magyar állam fenntartásában ez az osztály is érdekelve volt. A különbség csupán az, hogy a magyar arisztokrácia ezen érdekeit kezdettől fogva az osztrák uralkodó körökkel egyetértésben kívánta keresztülvinni. Törekvései bizonyos pontokon még egyes osztrák uralkodó csoportok érdekeivel is találkoztak, sőt jelentős mértékben hozzájárultak az osztrák fejlődésben az abszolutizmus eredményeképpen bekövetkezett megmerevedés feloldásához.

Hogy a magyar arisztokráciának a szabadságharcban résztvevő csoportja mennyire szükségesnek és sürgősnek tartotta a kibékülést Ausztriával, azt Andrassy Gyula példája bizonyítja a legjobban, aki már 1850 november havában cikket írt az angliai „Eclectic Review” c. folyóiratba, amelyben egy évvel Világos után arra az álláspontra helyezkedett, hogy Ausztriával békés úton ki kell egyezni. Andrassy ezen korai munkájának a gondolatmenete nagy vonalakban a következő volt:

Magyarország bekebelezésével Ausztria nagy mértékben fokozta saját nehézségeit. A magyar királyság Ausztria erejének egyik titkos (secret) forrása volt. A független Magyarország léte nemcsak a birodalom, de Európa számára is fontos. Valódi alkotmányossága Ausztriára is jó hatást gyakorol, amennyiben éppen ezen keresztül lesz képes leválni Oroszországról, s gátat alkotni vele szemben a keleti kérdésben. Azáltal ui., hogy Ausztria Oroszországot belpolitikai kérdéseinek intézésébe is bevonta, rendkívüli módon meggyengítette saját nemzetközi helyzetét.

Ehhez járult az is, hogy Ausztria szlávoknak tett ígéretei nemcsak a pánszláv propagandát fokozták, de Oroszország Habsburg monarchián belüli befolyását is. Ez a helyzet Ausztria felbomlási folyamatát is előmozdíthatja, különösen, ha Oroszország a dunai fejedelemségeket is megszállja. Az így előálló helyzetben Magyarország adott státusában nem vehetne részt a Monarchia védelmében. Éppen ezért van Ausztriának Magyarországra, mint olyan államra szüksége, amely saját nemzeti léténél fogva érdekelve van az osztrák Monarchia fenntartásában. A bécsi kormányt azonban csak a magyarelles bosszú érdekli, nem pedig a Monarchia érdeke, vagy az európai egyensúly. Ez annál rosszabb, mert a magyarság a birodalom népei közül az egyetlen, amely rá van utalva Bécsre, míg a szlávok egymást támogatják és az orosz kor-

mányra is számíthatnak Ausztriával bekövetkező szakításuk esetén. Már pedig a cár Ausztria fennmaradását csak Magyarországgal szemben biztosítja, de nem a saját főhatalma alatt létrejövő szláv föderáció esetére, amit Európa (Anglia) alig akadályozhatna meg. Ebben az esetben Ausztria végleg megszűnne a gát szerepét játszani a cárral szemben, sőt éppen ennek eszközüvé válna.

Ausztria belső nehézségeit saját politikájának tulajdoníthatja. Magyarország 1848-ban elérte nemzeti céljait, s nem volt semmi oka elszigetelt helyzetet vállalni. A harcot Jellasics kezdte, s a súlyos fordulatot is az osztrák márciusi alkotmány idézte elő. Magyarország küzdelme nem új szabadságjogokért folyt, hanem védekezés volt a centralizálási törekvések ellen. Demokratikus eszmékről sem volt szó, hiszen Magyarország még elemi szabadságjogait is alig vívta ki. Magyarország alávételével azonban a centralizálás akadályai nem csökkentek, hanem nőttek, mert Ausztria népei rájöttek arra, hogy nem Ausztria fenntartásától, hanem szét-hullásától várhatják nemzeti jogaik kivívását.

Mi történnék európai konflagráció esetén? Anglia nem maradhat közömbös, mert nem vállalhat közösséget olyan uralkodókkal, akik jobban veszélyeztetik a monarchikus elvet, mint a köztársasági propagandisták. Viszont a centralizmus Oroszország eszközévé, hűbéresévé teszi Ausztriát, s megakadályozza, hogy kibéküljön Magyarországgal, sőt a márciusi alkotmány a német kérdés megoldását is lehetetlenné teszi.

Egyetlen lehetőség van a jövő veszélyeinek elhárítására: a centralizáció feladása, s olyan föderációs rendszerrel való helyettesítése, amely helyreállítja Magyarország jogait és függetlenségét. Ez nem csupán az utóbbinak érdeke, hanem az egész birodalomnak. Amíg azonban az osztrák kormány legnagyobb tartományától megvonja jogait, addig a többieknek sem tudja azokat megadni. Ausztriát orosz függőségétől csakis Magyarországgal való önkéntes együttműködése szabadíthatja meg. Ausztriának, még mielőtt késő lenne, meg kell győződnie arról, hogy hatalmát csakis Magyarország támogatásának megszerzésével nyerheti vissza. Ennek azonban a magyar nemzet függetlenségének a biztosítása a legfőbb feltétele, amit Ausztria később amúgy is kénytelen lenne megadni. E politika nyomán Magyarországon ismét fel fog támadni az a patriotizmus, amely elveszett. Ez Európának éppúgy érdeke, mint Ausztriának és Magyarországnak, Ausztria léte ui. Oroszország hatalmának egyetlen ellensúlya, de amíg jelenlegi rendszerénél marad, addig ezt a helyét sem foglalhatja el.

Magyarország bekebelezése óta világossá lett, hogy a centralizáció és a szabadság összeférhetetlen. Ha az osztrák kormány

megmarad a politikája mellett, úgy vesztébe viszi a birodalmat.¹¹

Igen figyelemre méltó, hogy Andrássy s a magyar uralkodó osztályok később általa képviselt csoportjainak programja mennyire felismerhető ebben a tanulmányban. Az orosz- és általában szlávellenesség és a dinasztiahoz való ragaszkodás ennek az első Andrássy-féle programnak az alapja. A forradalomról való lemondás és a kibékülés hangsúlyozása a későbbi kiegyezési politika előrevetett árnyéka.

Ez az áramlat a következő évek folyamán tovább erősödött. Az 50-es évek vége felé és a 60-as évek elején megjelent politikai munkák közül számos nyíltan az Ausztriával való megegyezés alapjára helyezkedett. E munkák közé tartoztak többek között Eötvös József 1859-ben és 1861-ben megjelent írásai is, amelyek Ausztria új európai elhelyezkedésének szinte elméleti megalapozását szolgálták. Kiindulópontjuk, hogy nem Ausztria széthullása, hanem fenntartása a magyarság érdeke. „*A feladat, amelyet magunk elé kell tűznünk — írja Eötvös József — nem is annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mit tegyünk a régi Ausztria helyére, hanem az, hogy ez az állam, amely sok évszázad eredménye, milyen eszközök által tartható fenn, erősíthető és terelhető egészséges, nyugodt fejlődés útjára.*”¹² Ausztriára, mondja Eötvös, éppolyan szüksége van Európának, mint egykor Magyarországra volt. „Attól a pillanattól kezdve, ahogy az osztrák ház uralkodása Magyarországon megkezdődik, a régi magyar Monarchia hatalmi helyzete Ausztriára szállott át. Azokkal a veszélyekkel és nehézségekkel együtt, amelyekkel szemben a régi magyar Monarchia hosszú küzdelem után végül is vereséget szenvedett, Ausztria azokat az előnyöket is biztosította magának, amelyeket az az állam tekint a magáénak, amelynek fenntartása az összes többinek is érdekében áll, s bár a török birodalom régen elvesztette jelentőségét, az a fenyegető helyzet, amelyet Oroszország egy évszázad óta elfoglal, Ausztriára most bizonyára éppenúgy a nyugati civilizáció védőfalának feladatát hárítja, mint három évszázaddal előbb Magyarországra a kereszténységét.”¹³

¹¹ Az ismertetett tanulmány, amelynek címe: The present position and policy of Austria — bár név nélkül jelent meg — Andrássytól való, Wertheimer is ilyen értelemben közli, noha eléggé csonkán. Az írásmű látszólag Zsedényi és Somsich Pál könyveinek kommentárjaként jelent meg a skóciai „Eclectic Review” 1850. évfolyamában (604—629. l.), de magában a cikkben e művekre semmiféle utalás, vagy hivatkozás nincs, tehát teljesen önálló munkának tekinthető.

¹² Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs. (B. Eötvös J.) Leipzig, 1859, 23. l. (Kiemelés tölem. — G. I.)

¹³ Uo. 106—107. l.

Ausztria ezt a feladatot — Eötvös szerint — csakis mint nagyhatalom tudja elvállalni, amihez elsősorban katonai erőre van szüksége,¹⁴ másodsorban pedig arra, hogy helyzetét a nemzeti elv elismerésével erősítse.¹⁵ Ausztriának erre annál is inkább szüksége van, mivel mind a keleti kérdésben, mind pedig Németország belső viszonyainak rendezésében jelentős szerepe van. A keleti kérdés életfontosságú a számára, mert a török birodalom összeomlásával részére csak a hatalmi felvirágzás, vagy a teljes bukás távlatai adódnak.¹⁶ Külpolitikájának kulcsa is itt keresendő.

Lényegesen bonyolultabb ennél a problémánál Ausztria és Németország viszonya. Ebben a kérdésben Eötvös igen haladó álláspontot foglal el, amennyiben abból indul ki, hogy „Németország politikai egységének garanciája nem a főuralmi kérdés célszerű eldöntésétől, hanem attól függ, hogy a német népnek, amelyet az egységi eszme egyetlen hordozójának kell tekintenünk, befolyás adassék Németország politikai alakulására. . . . Stein, majd mindazok, kik közvetlenül a bécsi kongresszus előtt a német mozgalom élén állottak — írja — belátták, hogy ha a szövetség alkotmánya az egész német népnek bizonyos polgári jogokat garantírozson, a szövetségnek magának sem szabad pusztán Németország fejedelmeiből állania . . . Majd mindnyájan tehát a német nép képviselését a szövetségnél egy vagy más alakban elkerülhetetlenül szükségesnek tekintették.”¹⁷

Eötvös József szerint Németországnak ilyen módon létrejött egysége „egész Európára nézve közös szükséglet”.¹⁸ Ami viszont Ausztria viszonyát illeti az egységes Németország problémájához, arra vonatkozólag Eötvösnek az a véleménye, hogy „bármily kedvező lett légyen is Ausztriára nézve a Németországban nyilvánuló érzület, amennyiben csak arról volt szó, ezen államot idegen hatalom megtámadásai ellen megóvni, ebből mégsem következik, hogy ha Ausztria tartós supremáciájának Németországban megalapításáról van szó, ugyanezen hangulatra lehessen számítani . . . Az egység utáni törekvés, mely mindig nagyobb jelentőségű lesz Németországban, inkább ellentétben látszik lenni Ausztria supremáciájának eszméjével, mintsem hogy azt előmozdítaná”.¹⁹ Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy Ausztria, mint birodalom, hogyan építse ki kapcsolatait a német egység problémájával: erre vonatkozólag

¹⁴ Uo. 122. l.

¹⁵ Uo. 132. l.

¹⁶ Uo. 177. l.

¹⁷ Magyarország különállása Németország egységének szempontjából. Egy magyar államférfiútól. (B. Eötvös J.) Pest, 1861. 68—69. l.

¹⁸ Uo. 118. l.

¹⁹ Uo. 47—48. l.

Eötvös nyíltan kimondja, hogy „Európa jelenlegi viszonyai közt teljesen lehetetlen, hogy Ausztria egész területével belépjen a német szövetségbe.” Ebből következik, hogy Ausztria és a német tartományok benne maradnak a német szövetségben, a nem német tartományoknak viszont az „egyszerű személyes unió” formájában kell Ausztriához fűződő kapcsolataikat kiépíteniök.²⁰ „Ausztria ui. — írja Eötvös egy helyen félreértések és további hibák elkerülése végett — *nem német állam*”, s az az érdek, amely Németország egy részében a Monarchia irányában megnyilvánul, a célnak: összes tartományai germanizálásának elérése pillanatában annak a másik célnak engedné át a teret, hogy Ausztriát teljes egészében Németországban oldja fel, amit már alig lehetne elkerülni.²¹

A közölt Eötvös idézetekből is eléggé kibontakozik az érlelődő kiegyezési törekvések teljes ideológiája. Ennek fejlődésbeli lépcsőfokai a következőképpen helyezkednek egymásra: 1. Az osztrák állam fenntartásának, mint európai szükségességnek az elismerése. 2. Az osztrák állam kiválása a német egységből. 3. A centralizmus feladása és a nemzeti elv elismerése. 4. A magyar állam különállásának elismerése osztrák részről, magyar részről pedig a dinasztia elismerése. 5. A monarchia elvének, mint a birodalmat összefűző egyetlen kapocsnak az elfogadása. 6. Külpolitikában; *a*) az osztrák birodalmon kívül álló egységes német állam szükségességének elismerése, *b*) az osztrák birodalom délkeleti irányú terjeszkedési törekvéseinek előmozdítása, végül pedig *c*) az oroszellenes irányzat kezdeményezése és hangsúlyozása. Ime a kiegyezéses kettős Monarchia tervének és programjának szinte kiérett elmélete az 1850—60-as évtized magyar politikai gondolkozásában! Igaz, hogy az Eötvös-féle elgondolásban még ingadozások és következetlenségek is vannak, továbbá bizonyos föderatív elemek is találhatók, amelyek egyfelől sajátos liberális nézeteiben gyökereznek, másfelől abban a kedvezőtlen külpolitikai helyzetben, amelyben a magyarság ebben az időszakban élt, és amely a magyar—német kizárólagosság lehetőségeit még a ködbevesző ábrándképek között is nehezen tűrte volna. A következő évek sajátosan alakuló európai viszonyai azonban a dualista megoldás realitását együtt érlelték meg az abszolútizmus felszámolásával. A kiegyezéses megoldás pedig — éppen realitásának fokozódásával — egyre erőteljesebb mértékben kezd a magyar arisztokrácia felső síkjairól a nemzeti közvélemény alsóbb szintjére is behatolni. Az Ausztria-ellenes forradalmi háború lehetőségeinek csökkenésével lassan erősödni kezd az uralkodóházzal való kibékülés irányzata.

²⁰ Uo. 118—19. l.

²¹ Garantien . . . 139. l. (Kiemelés tőlem. — G. I.)

Hogy e lehetőség a nemzeti forradalmak stagnálásának éveiben fennállott, az még Kossuth előtt is nyilvánvaló volt, s ezért írta Pulszkynak a következő sorokat: „Ha azt mondhatom a nemzetnek: akkor, s akkor az osztrák meg lesz támadva, s kiütvén a háború, ötvenezer főnyi olasz segéd hadsereg jelenik meg a Drávánál, százezer fegyvert hozva számotokra: — a nemzet, amely úgy sem hiszen az osztráknak, nem nyugszik meg a constitutionális kilátásokban, hanem oly feltételeket kötend a koronázást megelőző diplomatikai kötéshez, melyeket az osztrák vonakodni fog elfogadni, s a dolog a koronázás előtt törésre kerül. De ha erre biztosítást nem adhatok a nemzetnek, ki nem békül ugyan, de megalkuszik az osztrákkal a koronázási feltételek iránt, s koronázni fog; mert az a közvélemény az országban, hogy segítség nélkül felkeléshez nyúlni lehetetlen; s ha segítségre nincsen biztos kilátás, tanácsosabb a bel-constitutionális életre ajánlkozó alkalmat elfogadni, mint magát német rendszer jármának újabbban kitenni.”²²

S ugyanez a véleménye Pulszkynak és Türrnek is, ami Pulszkynak ugyanebből az időből származó leveléből derül ki: „Türrrel a múltkor a magyar állapotokról szóltam. Megmondtam, hogy kibékül a nemzet az 1848-iki alapon, ha késik a háború. Ő ezen éppen nem indult meg; azt találta, hogy ez nem volna baj, hiszen a magyar akkor a hatalmat kezében tartaná s túlnyomó befolyással bírna Bécsben.”²³

Ezekből a megállapításokból persze még nem következik az, hogy a magyar nemzet az 50-es évek végére valóban minden vonatkozásban a magáévá tette az Ausztriával való kibékülés összes érveit és meggondolásait. Eötvös fent idézett megállapításait Ausztria fenntartásának szükségességéről a nemzeti közvélemény még élesen elutasította. Az elutasításnak pedig nem csupán az volt az oka, amit Eötvös Széchenyihez írott levelében feltételezett, hogy ti. „a bosszú gondolataihoz ragaszkodó” nemzet nem volt hajlandó Ausztria fenntartásának módozataival foglalkozni, s ezért nem értette meg a „Garantien” c. röpirat szándékait.²⁴ A nemzet jelentős része függetlenségének kivívását nem Ausztria fenntartásának reálpolitikai szempontjából ítélte meg. Eötvös meggondolásai lehettek „reálpolitikusak”, de ekkor még a nemesi nemzet kívánságaival is szemben állottak.

²² Kossuth levele Pulszkyhoz. London, 1861. január 9. Közli *Pulszky: Életem és korom*. Bp. 1958. II. k. 272—273. l.

²³ Pulszky levele Kossuthhoz. Turin, 1861. január 10. Uo. 270. l.

²⁴ B. Eötvös levele Széchenyihez. Pest, 1859. április 7. *Gr. Széchenyi I. dóblingi irodalmi hagyatéka*. I. k. 478. l.

Ha a magyar szabadságharc utáni emigrációt röviden jellemezni akarnók, akkor egyik legsajátosabb vonásaként azt kellene kiemelnünk, hogy a szabadságharc magyar menekültjei külföldön közel két évtizedig, 1849 és 1867 között, tehát az új közép-európai hatalmi viszonyok megszilárdulásáig a független magyar állam vezetőinek tekintették magukat, ideiglenesen országukon kívül működő államférfiaknak, nem pedig száműzött forradalmároknak. E helyzetet elsősorban Európa akkori, cseppfolyós politikai viszonyai tették lehetővé a számukra, másodsorban pedig saját magatartásuk és programjuk, amely valóban nem forradalmi, hanem olyan állam megteremtésére irányult, amely beleilleszkedett az egykorú hatalmi viszonyokba.

A magyar emigráció felemás helyzete Ausztria és Magyarország különleges körülményeiből következett. Mindaddig, amíg Ausztria közép-európai hatalmi viszonyai és új feladatai nem alakultak ki, s amíg Magyarország elnyomott helyzetben volt, a magyar emigráció az osztrákellenes hazai erők számára is politikai tényezőt jelentett. Ez volt az egyik legfőbb oka annak, hogy az emigráció a kiegyezésig terjedő időszakban olyan aktív politikai erőnek tekintette magát, amely nemcsak kiszolgáltatta az adott hatalmi helyzetnek, hanem olyan résztvevője is, amelyre bizonyos köröknek szükségük van. A Kossuth-féle magyar emigráció európai szerepét és a hazához való viszonyát néhány illúzió határozta meg, amely ugyan az akkori körülmények között reálisnak tűnt, valójában azonban mégis inkább kombinációnak bizonyult, mint politikai szükségességnek. Ilyen illúzió volt, hogy a hatalmak előbb-utóbb háborút viselnek Ausztria ellen, s ehhez kénytelenek lesznek a magyar emigráció és a Habsburgok ellen felkelő Magyarország segítségét igénybe venni. Ezen a ponton nyilatkoztak meg a legjobban Kossuth politikájának tévedései. Kossuth nem látta Habsburg-Ausztria létének szükségességét a forradalomellenes hatalmak Európájában. Kossuth nem ismerte fel azt, hogy az az Európa, amely segédkezet nyújtott a magyar szabadságharc elfojtásához, nem fogja ugyanezt a Magyarországot ismét talpraállítani, s ezzel hozzájárulni az újabb forradalmi hullám elindításához.

Kossuth ítélőképességét erősen befolyásolták azok az ünneplések, amelyekben amerikai és angliai útján a haladó emberek részesítették. Az eredményeket azonban, amelyeket hazája számára el akart érni, csak az uralkodó köröktől és kormányoktól várhatta, ezek azonban *mást* követeltek tőle, mint a tömegek. Az ünneplés Kossuth múltjának szólt, az államférfiak szavai azonban annak

a száműzöttnek, akiről úgy vélték, hogy mindenre felhasználható. Kossuth hibája volt, hogy mindkettőt félreismerte, hogy az ünneplést erőnek hitte, az államférfiak szavait helyzete szilárdságának tulajdonította, amelynek alapján szinte egyenrangú tárgyaló félként állhat szembe velük. Tagadhatatlan, hogy a kossuthi emigráció első másfél évtizede bizonyos tévedései ellenére sem múlt el nyomtalanul a nemzet történetében. Az emigráció elérte azt, hogy a magyarság mint politikai tényező szerepelt az európai köztudatban, sőt, ami szintén sokat jelentett, itthon is fokozta a nemzet önbizalmát.

Az 1859-es év eseményeinek hatása alatt az ország népe ellentétes befolyások alá került: Solferino az abszolutizmus bukását, Villafranca pedig — III. Napóleon és a Habsburg Monarchia békekötése — a külhatalmak segítségébe vetett remények végét jelentette. A nemzet ismét választól elé került, újból két lehetőség állott előtte: az egyiket az emigráció messzeségéből Kossuth rajzolta a látóhatár szélére, a másikat az itthoni élet kemény törvényszerűségei határozták meg. Az első a Dunai Konföderáció terve volt, a másik a kiegyezés a Habsburgokkal.

A Dunai Konföderációs terv előtörténetének ismertetése, valamint tartalmi értékének elemzése nem tartozhatik e munka keretébe. Ebben az összefüggésben csupán azt kell kiemelnünk, hogy megfogalmazásával Kossuth forradalmár pályájának delelőjére érkezett, olyan pontra jutott, amelyet más, belpolitikai és szociális viszonylatban, így többek között a parasztkérdésben soha sem ért el. Bármilyenek voltak a konföderációs terv gyengeségei és hibái, kétségtelen, hogy a délkelet-európai népek esedékes forradalmának egyik megnyilatkozása volt, amely e népek együttélésének demokratikus formáját fejezte ki a nagyhatalmak reakciós-soviniszta valóságával szemben. Az a tény, hogy Kossuth e tervében egyenjogúnak nyilvánítja a Dunamedence összes népeit, valamint az, hogy feladja a magyar hegemonia veszélyes elvét, azt mutatja, hogy valóban levonta azokat a következtetéseket, amelyek az új helyzetből adódtak. Kossuth a nagyhatalmak kormányaiban való csalódása után felismerte, hogy a magyarság boldogulása csak a szomszédnépekkel való együttműködés útján érhető el. Ha e terv mégis megvalósíthatatlannak bizonyult, annak az objektív okokon, a kedvezőtlen hatalmi viszonyokon kívül két másik oka is volt. Az egyik magának a tervnek a gyengesége, amelynek hiányzott a szociális alapja és háttere. A másik ok a magyar társadalomban rejlett: legnagyobb része meg sem értette, s ezért ijedten elutasította magától a tervet. Az első körülményből az a tanulság vonható le, hogy bármilyen haladó legyen is valamilyen terv, amely a népek

demokratikus összefogását akarja, megvalósíthatatlan marad és ködbevész, ha nem párosul hasonlóan haladó szociális programmal, ha nem szilárdítja meg alapjait a dolgozó osztályok felemelését szolgáló programpontokkal. A Dunai Konföderáció tervének megjelenése idején a magyar társadalom vezető rétegei igen messze jártak a tervet sugalmazó nézetektől és szellemiségtől. Míg Kossuthot csalódásai készítetik forradalmár pályájának összes következtetéseire levonására, addig a magyar társadalom vezető körei a „reálpolitika” ürügyén egyre mélyebben zuhantak opportunizmusukba, s a Dunai Konföderáció tervének megjelenése alkalmából dühös szitkokkal illették a tervet és szerzőjét. Kiderült, hogy a magyar uralkodó osztályok régen megtalálták a maguk sajátos kiútját a válságból, az Ausztriával való kibékülésben. A konföderációs terv hazai bírálatának és elutasításának tartalmából is világossá vált, hogy a magyar vezetőrétegeknek a Habsburgokkal való kiegyezés immár legfőbb óhajuk. „Hála Kossuth megbecsülhetetlen őszinteségének — olvasható Kovács Lajos és Zichy Antal nyilatkozatában — előttünk áll az új keleti nagyállam színpadképe, tarka díszítményekkel, világot gyújt a rajongók agyában is, s láthatja mindenki: *Nekünk Ausztriával van jövőnk, kívülre nincs.*”²⁵

²⁵ Nyilatkozat és még valami. Pesti Hirnök, 1862. június 22.

II.

A MAGYAR ÉS A POROSZ TÖREKVÉSEK TALÁLKOZÁSA 1866-BAN

I.

Az egységes nemzeti államok kialakulása Európában a 19. század közepén kettős jellegű folyamat volt. Míg egyfelől vitathatatlanul haladó jellegű mozzanatot képviselt azzal, hogy a régi, kisállami rendszerrel szemben nagy gazdasági egységeket és fejlettebb közigazgatási szervezeteket hozott létre, másrészt kétségtelen, hogy e fejlődés egyes esetekben reakciós politikai formában ment végbe. Ez történt Poroszországban is, ahol a tőkésosztály gazdasági hatóereje sokkal hamarabb kezdett érvényesülni, mint politikai hatalma és befolyása az állam irányítására. Az egységes nagynémet állam létrehozásának törekvése az erős feudális és bürokrata kötöttségeken keresztülhatott ugyan, a burzsoázia azonban mégis kénytelen volt az egységes tőkés piac megteremtése érdekében a feudális erőkkel megalkudni. A burzsoázia és a feudálisok közötti viszony kialakítására más tényezők is erős hatással voltak. Ezek között a legfontosabb a burzsoáziával egy időben kialakuló munkásosztály önálló politikai mozgalmának a megindulása. Főképpen emiatt lett a kibontakozó proletariátus törekvéseivel szembeni védekezés a burzsoázia és a feudálisok „együtműködésének” egyik legfőbb indokává. Ennek az együtműködésnek a formája hosszú ideig csupán a burzsoáziának a feudális osztállyal szembeni visszavonulásában merült ki. „A porosz burzsoázia ui. — írja Engels — nagyon jól tudja, milyen függőségben van saját ipari tevékenysége terén a kormánytól. Koncessziók és közigazgatási ellenőrzés szinte lidércnyomásszerűen nehezdednek reá. A kormány minden új vállalkozásnál újabb nehézségeket támaszthat neki. Politikai téren pedig még sokkal inkább!... Röviden, a burzsoázia kilátásban levő végleges győzelme évről-évre forradalmibb jelleget kap és a kormány napról-napra szaporodó részlet-győzelmei minden területen egyre inkább kész tények formáját nyerik. Ehhez járul még a burzsoáziától és kormánytól teljesen független munkásmozgalom, amely arra kényszeríti a

burzsoáziát, hogy vagy a munkásoknak tegyen igen végzetes engedményeket, vagy készüljön fel arra, hogy a döntő pillanatban a munkások nélkül legyen kénytelen cselekedni. Meglesz-e a porosz burzsoáziának ilyen körülmények között a bátorsága ahhoz, hogy a végsőkéig kitartson? Ehhez az ő saját értelmezése szerint csodálatosan meg kellett volna javulnia 1848 óta, az a kiegyezési vágy pedig, amely után a Haladópart . . . naponta felsóhajt, nem erről tanúskodik. Attól tartunk, hogy a burzsoázia ezután sem lesz szegyenlős ahhoz, hogy saját magát elárulja.”¹

Ez az „árulás” valóban be is következett. A burzsoázia attól való félelmében, hogy győzelmének „forradalmi jellege” osztálycéljainak ártalmára lehet, visszavonul a feudálisok elől, s ezzel lehetővé teszi azt, hogy politikailag ők szabják meg a fejlődés ütemét és színezetét. E folyamat lefolyása az 1862-ben csúcspontjára érkezett porosz alkotmányválságban ment végbe, amelynek eredménye a porosz nagyburzsoázia képviselőit, a haladó partnak a kormányból való kiválása és Bismarck junker kormányának megalakítása lett. Hogy ez a valóságban mit jelentett, azt Engels így fejezte ki: „Bismarck kinevezését a burzsoák harsógó nevetéssel fogadták. Ezek az alakok (Kerle) különben is rendkívül biztosak és bizonyos mértékig merészek voltak. A derék Vilmost a pénzkérdésben a kezükben tartják és tudják, hogy hosszútávra engednie kell; a dolog lefolyását azonban sajátosan idillikusan képzelik el, s azt hiszik, hogy ha a fiút egy ideig szurkolni hagyják (zappeln lassen), úgy kénytelen lesz magától eléjük menni. Fognak ezek még csodálkozni.”² Engels gúnyos megjegyzései a porosz burzsoázia kissé idő előtti örvendezését illetően, röviddel később igazolódtak. Bár Bismarck utóbb maga is rákényszerül arra, hogy — végső fokon — burzsoá politikát folytasson, de azt mindig junker módon eltorzított formában tette. Hasonlóképpen értelmezte Bismarck kormányalakítását Marx is, aki néhány héttel később a következőket írta Engelsnek: „A Bismarck minisztérium... nem más, mint a *kisnémet* haladók megvalósult jámbor óhaja. Rajongtak Bonaparte Lajosért, a 'haladás emberéért'. Most látják, mit jelent Poroszországban egy (bonapartista) minisztérium. Hiszen Bismarckot bizonyos mértékig Bonaparte (és Oroszország) nevezte ki.”³

¹ Fr. Engels: Die deutsche Militärfrage und die deutsche Arbeiterpartei. ME. 2/2. k. 872. l.

² Engels an Marx. Manchester, 1862. október 16. Marx—Engels Briefwechsel. III. k. (A továbbiakban ME—BW.) 125. l.

³ Marx an Engels 1862. november 17. Uo. 134. l.

Fenntartva azt a lehetőséget, hogy Marx véleményének utolsó megjegyzésére — amely a későbbiek megértéséhez útmutatóul is szolgálhat — visszatérjünk, úgy látjuk, az idézett megállapítások kifejezték Bismarck kormányrajutásának lényegét. A burzsoáziának olyan kormány kellett, amely a junkerek eszközeivel az ő hatalmi céljait valósítja meg, tehát reakciós módszerekkel valósít meg tartalmukban haladó jellegű burzsoá törekvéseket, anélkül azonban, hogy ezzel a munkásosztály törekvéseit előmozdítná. Erre azért volt különösen szükség, mert „a nagyipar és vele együtt a burzsoázia és a proletariátus Németországban olyan időben alakul ki, amelyben a proletariátus a burzsoáziával szinte egyidejűen léphetett önállóan a politika színpadára, ahol tehát a két osztály küzdelme megindult, mielőtt még a burzsoázia meghódította volna a kizárólagos és túlnyomó politikai hatalmat”.⁴ Hogy ez a módszer a porosz burzsoázia számára ugyancsak jelentős megszorításokat hozott, az megérte számára az áldozatot. Bismarck ui. kinevezése után — Mehring szavaival élve — „nagystílusú fogta fel a feladatát”. Bonapartista minta szerint ingerelni akarta ugyan a burzsoáziát, de nem akarta eltaszítani magától, s ezért tett neki békejavaslatot. Ha számára (ti. a burzsoázia számára) a hadseregreform vitájának alfája és omegája az volt, hogy: „igen, ha biztosak lennénk abban, hogy ezt Németország egyesítésének eszközéül fogják felhasználni”, úgy megígérte neki (ti. Bismarck a burzsoáziának), hogy a német kérdést „vérrel és vassal meg fogja oldani, amint a katonai újjászervezés költségeihez hozzájárul”.⁵ Ezt az ígéretet Bismarck annál is inkább megtehette, mivel a „királyságtól és a junkerektől teljhatalma volt ahhoz, hogy költségvetés nélkül, alkotmányellenes kormányzást folytasson, külpolitikája azonban a személyes ügye volt, amelyet sem a király, sem a junkerség nem hagyott jóvá”.⁶ Így tehát az a sajátos helyzet következett be, hogy bár Bismarck a királytól és a porosz junkerektől kapta megbízatását, rövidesen kiderült, hogy a porosz királynak „már maga Bismarck sem elég reakciós”⁷ nyilván azért, mert politikája számos burzsoá elemet tartalmazott. Bismarckkal ui. sajátos dolog történt. „Mint szegény junker Frankfurt gazdag piacán megtanulta azt, hogy a kapitalista

⁴ Fr. Engels: Die Rolle der Gewalt in der Geschichte. MELS. 2/2. k. 1099. l.

⁵ F. Mehring: Geschichte der deutschen Sozialdemokratie, 1897. Stuttgart, 1919. I. k. 531—532. l.

⁶ Uo.

⁷ Engels an Marx. 1862. november 15. ME—BW. 132. l.

világ minden rémsége mellett, amely a becsületes junkerszívet borzalommal tölti el, egészen varázslatos kilátásokat is nyit, olyan kilátásokat, amelyek mellett a keletelbai homokbuckákon folyó feudális embernyúzás is csak igen szegényes tápláléknak tűnik. Bismarck összeharátkozott a Rothschild házzal, amelynek berlini képviselője, Bleichröder, jóindulatú pártfogásába vette sovány pénzügyeit. Junker mivoltát azonban azért mégsem vetkőzte le, és a burzsoázia politikai uralmi igényei lelke mélyén mindig gyűlöletesek maradtak a számára. A liberalizmus, s különösen a szocializmus történelmi összefüggéseit sohasem értette meg... A bonapartizmusban Bismarck nem a burzsoázia és a proletariátus világtörténelmi osztályharcának átmeneti mozzanatát látta, hanem a modern despotizmus klasszikus formáját, amely a burzsoázia óriási termelőerőit kifejleszti, hogy politikai igényeit vasökölrel nyomja el... Minél jobban megértette a bonapartista állam-művészetet, annál jobban fordult el a Habsburg-államművészettől, amely képtelen volt kijutni örökös pénzügyi zavarai-ból.⁷⁸

Ilyenformán tehát Bismarck, minden belső ellenállása ellenére is, rálépett — legalább is a külpolitika területén — a burzsoá törekvések által megszabott, s Poroszország számára egyedül járható útra. Ezáltal a burzsoáziának a porosz feudálisok előli visszavonulása, s általában, e két osztály viszonya új tartalmat kapott. Ezt az új viszonyt, amely a burzsoázia és a Bismarck által képviselt junkerség között kialakult, Engels a következőképpen jellemzi:

„Rövid látszatellenállás után, amelyben ellenfelénél, Bismarcknál is jobban kifáradt, a burzsoázia a dán háború idején talált először ürügyet szegényelős békülési kísérletekre, és Sadova után már nem is szégyelte magát, átszellemülten hullott Bismarck lábai elé, hogy ezután már csak kísérői között szerepelhessen; a francia háború után lelkesedése már nem ismert határt, ettől kezdve Bismarcké volt testestől-lelkestől, s benne formálisan feloldódott.”⁹ Egyfelől tehát a sikerek, másfelől azonban a burzsoáziának az annexiók nyomában bekövetkezett gazdasági és politikai megerősödése eredményeképpen, Bismarck saját akarata ellenére is rákényszerül arra, hogy „fejszóját a junkerekre emelje”.¹⁰ Egyre világosabbá válik számára is, hogy „az összes birtokososztályok

⁸ Mehring i. m. 530—531. l.

⁹ Fr. Engels: Die «Krisis» in Preussen. MEL. 2/2. 956. l.

¹⁰ Uo. 937. l.

érdekében, általában a burzsoázia uralmára kell törekedni”¹¹. E ténynek és felismerésnek egész Németország számára rendkívüli következményei lettek: „Éppen az ő (ti. a burzsoázia) törekvése a kisállamiság közlekedési akadályainak megszüntetésére és a külföldi versenytársakkal való egyenrangú helyzetre a világpiacon, indította el Bismarck forradalmát.”¹²

Az egységes Németország kialakításának belső erői ilyenformán nem csupán a végcél, hanem a fejlődés formáját is meghatározták: az egyesítést Poroszországnak kellett végrehajtania. „Mint a forradalom előtt, úgy utána is Ausztria maradt a legreakciósabb, a modern áramlatokat a legvontatottabban követő állam Németországban, s ehhez az egyetlen még meglevő, sajátosan katolikus nagyhatalom. Minél jobban törekedett a március utáni kormány arra, hogy a papi és a jezsuita uralmat helyreállítsa, annál lehetetlenebbé vált az egyeduralma a kétharmadában protestáns ország fölött. Végül pedig Németország egyesítése Ausztria alatt csakis Poroszország szétrobbantásával volt lehetséges. De önmagában véve bármily kevésbé jelent is ez szerencsétlenséget Németország számára, Poroszországnak Ausztria által okozott szétrobbantása éppoly véstérhes lett volna, mint amilyen Ausztria szétrobbantása volna Poroszország által, az orosz forradalom küszöbönálló győzelme előtt, (utána pedig fölöslegessé válik, mert az ekkor fölöslegessé vált Ausztriának magától kell szétesnie). Röviden, a német egység Ausztria védelme alatt romantikus álom volt, és annak bizonyult, amikor a német kis- és középfjedelmek 1863-ban Frankfurtban összegyűltek, hogy az osztrák Ferenc Józsefet német császárrá kiáltsák ki. Poroszország királya egyszerűen elmaradt, és a császárkomédia nyomorultan a vízbe esett. Maradt a harmadik út: az egyesítés porosz vezetés alatt...”¹³

A német államok porosz vezetés alatt végrehajtott egyesítése tehát jelentősen előmozdította azt a folyamatot, amely 1848—49-ben indult el, s amelynek célja az volt, hogy Közép-Európában is kialakuljanak az egységes nemzetállamok. Minthogy azonban e lényegében forradalmi folyamat itt a polgárság gyengesége, s ebből eredő kétlakisága miatt a maga tisztaságában nem mehetett végbe, e történelmi feladat a burzsoázia és a feudális erők együttműködése, illetőleg a burzsoázia visszavonulása alapján, a reakciós erők vezetésére alatt került megoldásra. A porosz példa sajátosan „klasz-

¹¹ Fr. Engels: Die Rolle der Gewalt. MELS. 2/2. k. 1099. l.

¹² Uo. 1096. l.

¹³ Uo. 1064—1065. l.

szikus” esetet képez ebben a vonatkozásban Közép-Európa államai között, amelyeknél több-kevesebb eltéréssel, de hasonló eredménnyel ment végbe a folyamat: a feudális erők politikai jelentőségének fenntartásával és érvényesülésével. Míg azonban Poroszországban az erős burzsoá törekvések, ha feudális politikai burok alatt is, de érvényesülni tudtak, Ausztriában ezek lényegesen gyengébbek, Magyarországon pedig csak jóval később indult meg ez a fejlődés. Az a körülmény azonban, hogy a közép-európai fejlődés jellegzetes formája Poroszországban alakul ki, azzal a következménnyel jár, hogy döntő erővel ez határozza meg e tájon a többi állam fejlődési irányát is. Ausztriát, főleg abban a vonatkozásban, hogy nagynémet elképzeléseit megsemmisíti, s minden közép-európai osztrák hegemoniával kapcsolatos politikai koncepcióját porrázúzza, amiáltal teljesen új hatalmi tájékozódásra kényszeríti. Magyarország fejlődésében viszont a porosz megoldás győzelme egyfelől az államiság helyreállításának előmozdításában jutott kifejezésre, másfelől a nagybirtokos és középnemesi, tehát inkább a junkerekkel, mint a burzsoáziával rokon törekvésű osztályok helyzetének megszilárdításában. A német kérdés porosz irányú eldöntése tehát Magyarország ausztriai függőségének viszonylagos csökkenését jelentette. Kétségtelen, hogy ez a megoldás, amely épen a reakciós osztályok megszilárdulásán alapult, nem volt haladó jellegű. Az osztrák abszolutizmust egyedül túlélő magyar uralkodó osztályok számára azonban az egyetlen nemcsak elfogadható, de óhajtott megoldás volt, amely realitással bírt. Ez a megoldás foglalta ugyanis magában mindazokat a feltételeket, amelyek hatalmát megszilárdíthatták: az államiság helyreállítását a belső osztályviszonyok érintése nélkül. Kétségtelen, hogy a bismarcki koncepció számos ponton érintkezhetett a magyar uralkodó körök elképzeléseivel, még akkor is, ha eredeti 1849-es és 1863-as junker álláspontja szemben állott a közép-európai kisebb államok törekvéseinek elismerésével.

*

Bismarck nem csupán a porosz belpolitika kérdéseiben foglalt el junker álláspontot, hanem — ebből következően — más népek problémáival kapcsolatosan is. Igen jellemzőek, s a következő események szempontjából nem érdektelenek Bismarck kijelentései az 1849-es magyarországi cári intervencióval kapcsolatosan. Ezek az egykorú megjegyzések, amelyek még mentesek diplomáciai tekintetektől, Bismarck érzelmeinek nyers megfogalmazását tartalmazzák.

Bismarck a porosz országgyűlés 1849 szeptember 6-i ülésén tartott beszédében, az egyik bizottság jelentésével foglalkozva — amely II. Frigyes porosz királyra hivatkozott — igyekezett álláspontját alátámasztani a három király (Poroszország, Szászország és Hannover) szövetségével kapcsolatosan és többek között a következőket jelentette ki: „Ő (ti. II. Frigyes) tudta volna, hogy a trombita hangja, amely az ország urának zászlajához hív, ma éppoly kevésbé vesztette el hatását porosz fül számára, mint atyáink idejében, akár valamely határunk védelméről van szó, akár Poroszország dicsőségéről és nagyságáról. *Meg lett volna az a választása, hogy Frankfurtal való szakítása után régi harcostársához, Ausztriához csatlakozzék, hogy ott átvegye azt a ragyogó szerepet, amelyet Oroszország császára játszott a közös ellenségnek, a forradalomnak Ausztria szövetségében végrehajtandó megsemmisítésében.*”¹⁴

Bismarcktól, aki az 1848-as berlini forradalom leverésének is egyik legfőbb szorgalmazója volt, nyilván alig várható más megnyilatkozás. Az a szemrehányás azonban, amellyel fenti mondataiban a porosz kormányt illeti, amiért nem vállalta magára a cár helyett a magyar forradalom „megsemmisítésének ragyogó szerepét”, az újkori európai történelemben is eléggé szokatlan, különösen ha meggondoljuk, hogy az intervenciót Európa haladó közvéleménye inkább borzongással, mint rokonszenvvel figyelte. Az a körülmény azonban, hogy Bismarckot szinte irigység fogta el, amiért e feladat a cárnak jutott, s nem a porosz királynak, azt mutatja, hogy a nemzeti kérdésekben és a magyar kérdésben főleg a porosz junkerérdekek szempontjai vezették. Ha később bizonyos véleményátalakulás mégis bekövetkezett nála, annak oka egyrészt az volt, hogy a porosz államérdekekben módosulás ment végbe, másrészt, hogy a magyar ügy intézése 1849—1867 között a forradalmi erők kezéből a forradalomellenes körök kezébe ment át, s így a porosz és a magyar vezető tényezők között valamilyen osztályszolidaritás is kialakulhatott. Hogy ezekről a mozzanatokról volt szó, s nem a nemzeti ügy felkarolásáról, arra rávilágíthat Bismarck Lengyelországgal szemben alkalmazott politikája 1863-ban. Ez a politika később is jelentős eleme maradt külpolitikai koncepciójának, s ezért elkerülhetetlen, hogy az adott problémának érintkező pontjait ehelyütt röviden vázoljuk.

Az 1863-as lengyel felkelésnek az európai haladás és a reakció szempontjából egyaránt rendkívüli jelentősége volt. Tudjuk, hogy

¹⁴ *Fürst Bismarcks Reden.* Leipzig, é. n. I. k. 78—79. I. Preuss. Landtag, Zweite Kammer, Sitzung vom 6. Sept. 1849. (Kiemelés tölem. — G. I.)

Marx új európai forradalmi korszak kezdetét látta a felkelésben,¹⁵ míg az európai reakció ugyanettől a veszélytől való félelmében új nagyhatalmi összefogás szükségességét látta igazoltnak. A haladás és a reakció küzdelme mellett azonban a felkelésnek az európai hatalmi viszonyok kialakulása szempontjából is igen jelentős szerepe volt. A felkelés ugyanis újból felvetette a lengyel állam helyreállításának problémáját. Ez a lehetőség úgyszólván Európa mindegyik nagyhatalmának érdekeit közelről érintette. Angliáét és Franciaországét azért, mert az új, liberális alapokon nyugvó Lengyelország keleti politikájuk számára támaszt jelentett volna: Angliának Oroszország ellen, Franciaországnak Poroszországgal szemben. Ugyanekkor az új Lengyelország megteremtésének lehetősége élesen szemben állott Poroszország és Oroszország érdekeivel. Nem csupán azért, mert az új lengyel állam e három hatalom megszállása alatt levő területről, az eredeti lengyel állam területén jöhetett volna csak létre, hanem azért is, mert ezáltal olyan hatalmi csoportosulás keletkezett volna, amely ellenkezett e hatalmak, de elsősorban Poroszország törekvésével.

Poroszország törekvése ugyanis a lengyel felkelés kezdete óta arra irányult, hogy egyfelől hozzájáruljon a forradalom leveréséhez, másfelől megakadályozza azt, hogy francia védnökség alatt porosz-ellenes lengyel állam jöhessen létre. E célok elérésére Bismarcknak egyetlen hatásos eszköz állott a rendelkezésére: szoros együttműködés a cári Oroszországgal. Nem is késlekedett, hogy a felkelés leverésére Alvensleben porosz tábornok útján katonai szövetséget ajánljon fel Sándor cárnak. A katonai együttműködés a közös porosz—orosz hadműveletektől kezdve, a menekültek közös üldözésén és őrizetbevételén keresztül a lengyel területek megszállásáig, számos — részben titkos — pontot tartalmazott. Bár az Alvensleben-konvenció — legalább is formailag — nem kerülhetett végrehajtásra, a porosz—orosz együttműködés alapjait néhány évtizedre megvetette.¹⁶ Végső fokon pedig ez volt Bismarck egyik legfőbb célja.

A porosz—orosz együttműködés megteremtésének szükségességét Bismarck számára éppen a lengyel felkelés bizonyította be.

¹⁵ Marx 1863. február 13-án a következőket írta Engelsnek: «Was sagst du zu der Polengeschichte? So viel ist sicher, die era of revolution ist nun wieder fairly opened in Europe.» (Mit szólna a lengyel ügyhöz? Annyi biztos, hogy a forradalom időszaka valamennyire ismét elkezdődött Európában.) ME—BW. 151. l.

¹⁶ Az Alvensleben-féle konvenció történetének részletes ismertetését *E. Zechlin* alapos munkájában találhatjuk: *Bismarck und die Grundlegung der deutschen Grossmacht*. Stuttgart und Berlin, 1930. 426—438. l.

Szerinte a lengyel kérdés ugyanis állandó veszélygócot tartalmazott Poroszország számára: azt a veszélyt, hogy III. Napóleon megegyezik Oroszországgal az új lengyel állam létrehozásában (ami a cárról alig volt valószínű), s hogy e megegyezéshez Ausztria is csatlakozván Poroszország bekerítése teljessé válik, keleti területeinek birtoka pedig szintén veszélybe kerül. Ebből a szempontból tehát a lengyel ügy Bismarck értelmében nem volt más, mint a poroszellenes nagyhatalmi koalíció legveszélyesebb kijegecesedési pontja,¹⁷ amelyet feltétlenül szét kellett robbantania. Alvensleben missziója és a felkelés leverésére irányuló megállapodás azonban a lengyel ügyet rögtön nemzetközi problémává szélesítette, s ezáltal lehetőséget adott a nagyhatalmaknak a diplomáciai beavatkozásra. Sem Anglia, sem Franciaország nem volt hajlandó beleegyezni abba, hogy Poroszország újabb lengyel területeket szálljon meg, olyanokat, amelyeket Oroszország esetleg kénytelen lenne bizonyos helyzetben kiüríteni. Így — mint már említettük — a nyílt katonai együttműködéstől Porosz- és Oroszországnak a nyugati hatalmak nyomására el kellett tekinteniök, de az érdekközösség e két állam között továbbra is megmaradt, sőt az eddiginél jóval szélesebb elvi alapokon érvényesült.

Bismarck ugyanis felismerte a nemzeti törekvések forradalmasító erejét, s azt a veszélyt, amelyet ezek mind Porosz-, mind Oroszország fennmaradására jelentenek. Ezért a felkelés ellen irányuló katonai megállapodás kísérletét, a lengyel nemzeti törekvések ellen kialakítandó állandó jellegű porosz—orosz együttműködéssé szélesítette ki, s ezzel valóban megtalálta azt a pontot is, amelyen keresztül Oroszországot lekötözhette, sőt további eredményeket is elérhetett. „A valóságban az volt a helyzet — állapítja meg az egyik német történész — hogy a nemzetállami elv közös elhárítása Lengyelországban mindig újra összehozta Oroszországot és Poroszországot, ez volt az az eszköz, amellyel a cárt le lehetett kötni, valamint ez volt a német nemzeti állam megalapításának egyik feltétele is.”¹⁸ Ezen utolsó megállapítást azonban csakis azzal a módosítással fogadhatjuk el, ha a német nemzeti állam *Bismarck-féle* megállapítására korlátozódunk. Valójában Marx és Engels álláspontját kell elfogadnunk, amely szerint a demokratikus Németország megteremtésének a demokratikus Lengyelország helyreállítása volt az első feltétele.¹⁹ Bismarcknak azonban éppen

¹⁷ Uo. 421—422. l.

¹⁸ *H. Rothfels*: Bismarck und die Nationalitätenfrage des Ostens, Historische Zeitschrift, München, 1932. 1. sz. 276. l.

¹⁹ *K. Marx—Fr. Engels*: Artikel aus der Neuen Rheinischen Zeitung. MELS. 2/1. k. 276. l.

az abszolutizmus fenntartása, valamint az egységes német államnak abszolutista eszközökkel való megteremtése volt a célja, ezért állott szemben olyan gyűlölettel a lengyel nemzeti törekvésekkel. „A lengyel nemzeti mozgalom minden eredménye — írja Bismarck jóval a lengyel felkelés előtt egyik jelentésében — vereséget jelent Poroszország számára, s az ezen elemek ellen folytatandó harcot nem a polgári igazságosság, hanem a háború szabályai szerint kell megvívni. Mi a polonizmust és összes megnyilvánulásait nem szemlélhetjük sem humanista módon, sem pártatlanul, hanem csakis ellenségesen . . . Közöttünk és Lengyelország bármilyen helyreállítási kísérlete között nem lehetséges semmiféle béke.”²⁰

Mint hogy a lengyel kérdés az európai demokratizálódási folyamat egyik fontos ösztönző ereje volt, ezért Bismarck ezt mindenképpen meg akarta semmisíteni. Az abszolutista hatalmak összefogását akarta létrehozni, amelyen keresztül ezen államok hatalmi viszonyait is módosíthatta. Ez irányú sikeres tevékenységével Bismarck elérte azt, hogy egyrészt valóban szétrobbantotta egy poroszellenes hatalmi csoportosulás kristályosodási pontját, sőt a létrehozandó koalíció egyik tagjával, Oroszországgal a nemzeti forradalmak elleni védekezés jegyében tartósan együttműködhetett. Másrészt azáltal, hogy a lengyel nemzeti felkelés elnyomását új, reakciós államszövetségek kiindulópontjává tette, Bismarck egész Közép-Európa reakciós, abszolutista rendszerét hosszú évtizedekre megmerevítette, bár kétségtelen, hogy sajátos külpolitikai éllel és az osztrák abszolutizmustól különböző társadalmi tartalommal. A nemzeti mozgalmak ellen irányuló államközi összefogásnak — amelybe ekkor még az osztrák Monarchiát is be akarta vonni, majd később más formában valóban be is vonta — szigorúan átgondolt elvi alapvetést is adott, amelynek lényegét a következő mondatok fejezik ki: „Az európai viszonyok fenyegető helyzete, amely nemcsak a kormányok kölcsönös feszültségének az eredménye, hanem amely még sokkal inkább Európa összes forradalmi elemeinek szolidaritásából következik, minden konzervatív elem számára azt a felszólítást tartalmazza véleményem szerint, hogy ugyancsak szorosan zárkózzanak össze az európai jogviszonyok összességének megszilárdítására és szükség esetén a védelmére. Véleményem szerint végzetes tévedés az, ha az e feladatokban részes kormányok valamelyike kevésbé veszélyeztetettnek tekinti magát, mint más, s ha ezért a helyzetet alkalmasnak tartaná arra, hogy mások vélt

²⁰ O. v. Bismarck : Privatschreiben an Minister Gr. Bernstorff. 1861. november 25. Die gesammelten Werke. Berlin, 1924—1933. Politische Schriften. (A továbbiakban: Ges. Werke.) 3. k. 251. 298—299. l.

segítségére szorultságát a maga érdekében használja fel. Nekem úgy tűnik, hogy a veszély éppen elég nagy és közeli, hogy önmagában véve szerencsés és semmiképpen sem biztos eredményt lehessen felismerni abban, ha sikerül elhárítani, vagy legyőzni. Ebben az értelemben törekedtem jelenlegi hivatalom átvétele óta Poroszország és Ausztria megegyezésére, amely Németország biztonságának és nyugalmanak az alapját alkotja.”²¹ Ily súlyos és következetesen keresztülvitt nemzetközi hatalmi összefogással szemben a nemzeti forradalmi mozgalmak valóban erőtlenneknek bizonyultak.

Bismarck számára a lengyel ügy, s annak általa kezdeményezett, s lefolytatott „megoldása” csupán az első lépést jelentette további céljainak megvalósításában és politikai módszereinek kidolgozásában. Sem a célok, sem a módszerek nem voltak közömbösek a Habsburg Monarchia országai számára, Magyarország részére pedig — miként a lengyel ügy és annak lefolyása bizonyítja — egészen különleges jelentőségűek voltak: szinte figyelmeztetésként hatottak, amelyeket azonban aligha értett meg valaki a nemzet soraiban. Nem lehet véletlen, hogy Bismarck további cselekedeteinek politikai értelmét és nyelvét sem fejtették meg e hazában. Pedig Marx és Engels ebben az időben Angliában már világosan megmagyarázta e tettek lényegét: „Lengyelország felosztása az az összetartó anyag,²² amely a három nagy katonai zsarnokságot: Oroszországot, Poroszországot és Ausztriát összefogja. Csak Lengyelország helyreállítása szakíthatja el e köteléket, s takaríthatja el ezzel az útból az európai népek társadalmi felemelkedésének legfőbb akadályát.”²³

Az európai konzervatív államrendszer 19. század közepén végbemenő kialakulásában a lengyel felkeléssel kapcsolatban megindult diplomáciai folyamatnak rendkívüli jelentősége volt. A felkelésnek, amelynek — mint említettük — nemzeti jelentőségén túlmenő külpolitikai kihatása volt, egyik legfontosabb következménye az egykori porosz—orosz együttműködés felújítása lett. Az együttműködésnek porosz részről — többek között — az ellenséges koalíció szétrobbantása, s e bekerítés elhárítása volt a közvetlen

²¹ Privatschreiben an den Gesandten in Wien, Freiherrn von Werther. Berlin, 1863. május 10. Uo. 4. k. No. 83. 119—120. l.

²² Az eredetiben: Kitt.

²³ Marx beszédéből a lengyel felkelés 10. évfordulóján. A beszédet eredetileg a Volksstaat 1875. március 24-i 34. száma hozta nyilvánosságra. Minthogy ez a lap Magyarországon nem található, fenti idézet csak azon szöveg alapján volt közölhető, amelyet *H. Nagel*: Die Stellung der Sozialdemokratie zu Bismarcks auswärtigen Politik in der Zeit von 1871—1890 c. disszertációja (Berlin—Spandau) tartalmaz (8. l.).

célja, orosz részről pedig a lengyel birtok biztosítása. Az a körülmény, hogy e közeledés a forradalmi jellegű folyamat ellenhatásként jött létre a reakciós hatalmi viszonyok megszilárdítására és megmerevítésére, e kibontakozó szövetség későbbi fejlődési irányát és jellegét is meghatározta. Ezenkívül pedig bebizonyította azt is, hogy e két reakciós hatalom bizonyos válságok időszakában egymásra van utalva.

A porosz—orosz együttműködésnek Bismarck által kezdeményezett felújítása nemcsak szilárd konzervatív alapokra épült, de igen jelentős múltra is visszatekintett. A porosz—orosz érdekösszeg szükségességét már a krími háború időszakában is erősen fokozta Bismarck szemében az a körülmény, hogy a cári állam volt szinte az egyetlen nagyhatalom, amellyel Poroszországnak nem volt ellentéte. A porosz trónörökössel folytatott egyik beszélgetésében Bismarck részletesen kifejti, hogy „semmiféle különleges okunk sincsen az Oroszország elleni háborúra, s semmiféle érdekünk a keleti kérdésben, amely akár az Oroszország elleni háborút, akár Oroszországgal meglevő hosszú éves kapcsolataink feláldozását igazolhatja; ellenkezőleg, minden győzelmes háború Oroszország ellen, amely a mi szomszédi részvételünk mellett folya le, nemcsak Oroszország tartós revánsérvésével terhelne meg bennünket, anélkül hogy erre különös háborús okunk lett volna, hanem azt az igen meggondolandó feladatot is reánk hárítaná, hogy a lengyel kérdést Poroszország számára elviselhető formában oldjuk meg. Ha saját érdekeink semmi esetre sem az Oroszországgal való szakítás mellett, hanem az ellen szólnak, akkor az eddigi barátot és örökös szomszédot kihívás nélkül, sem Franciaországtól való félelmünkben, sem Anglia, vagy Ausztria iránti szerelmi szolgálat okából megtámadni nem fogjuk.”²⁴

Más alkalommal Bismarck egész koncepciójára jellemző módon kijelenti, hogy: „Franciaországgal sohasem lesz békénk, Oroszországgal sohasem lesz szükségünk háborúra, ha csak liberális butaságok, vagy dinasztikus balfogások a helyzetet meg nem hamisítják.”²⁵

Bismarck oroszbarát irányzata, amelynek kétségtelenül megvolt a reálpolitikai alapja, Poroszország történetében nem volt új jelenség. A kapcsolat már a 18. század közepe óta igen erős formában állt fenn, s Marx szerint létének legfontosabb elve „a porosz Monarchiának orosz segítséggel való beavatkozása Németország ügyeibe —

²⁴ *O. v. Bismarck: Gedanken und Erinnerungen.* Stuttgart und Berlin 1915. (A továbbiakban Ged.) I. k. 130—131. l.

²⁵ Uo. 255. l.

(rendszerint területszerzés céljából). Ez történt, amikor I. Frigyes Vilmos az oroszok segítségével vette el Svédországtól Pommerániát, s amikor Nagy Frigyesnek a Nagy Katalinnal fennállott szövetsége tette lehetővé osztrák Szilézia megtartását, s jelentős lengyel területek megszerzését. I. Sándor védnöksége alatt szerzi meg Poroszország a Rajna-vidéket és gyarapodik Szászország rovására.”²⁶

A porosz—orosz kapcsolatokat Bismarck nem ítéli meg különös büszkeséggel: „... Önellő porosz politika 1806-tól a negyvenes évek idejéig egyáltalán nem létezett; politikánkat váltakozva hol Bécsben, hol Pétervárott csinálták. Amennyiben Berlinben 1786-tól 1806-ig és 1842-től 1862-ig önálló utakat keresett, úgy a büszke porosz bíráló álláspontja alig fog benne elismerésre méltót találni.”²⁷ Ezt a véleményét Bismarck részletesebb történelmi elemzés eredményeképpen szűri le, amelynek során kifejti, hogy a porosz—orosz viszonyt általában a hála és a viszonzás jellemzi. 1813-ban Oroszország a poroszok köszönetét érdemelte ki, majd az 1829-es drinápolyi békénél, valamint 1831-es lengyel felkelés leverésénél Poroszország tett az oroszoknak jelentős szolgálatot.

Bár 1831 és 1850 között az oroszok, mint döntőbírák hidegen és keményen ítélték Poroszország ellen, az „olmützi lealázást” kényszerítve rá,²⁸ e zavaró jelenségek után ismét megjavul a viszony közöttük, ami egyfelől Poroszország fokozódó belső megerősödésének, másfelől Ausztria abszolutizmus-korszakbeli hanyatlásának tulajdonítható. Az 1848—49-ben kialakult, s a forradalom-ellenes érdekközösségben átmenetileg megerősödött jó viszonyt Ausztria és Oroszország között a krími háború idején újabb elhidegülés váltotta fel, ami ismét lehetővé tette Poroszország számára azt, hogy Oroszországnak nyugati partnerévé váljék. Ugyanekkor kiderült, hogy a cári külpolitika számára is kényelmesebb az együttműködés a balkáni kérdésekben érdektelen porosz állammal, mint Ausztriával, amellyel szinte lépten-nyomon összeütközésbe kell kerülnie. A porosz—orosz jó viszony így válik a 19. század 60-as éveiben az európai helyzet lényeges tényezőjévé, amelynek jellegzetessége az, hogy Közép- és Kelet-Európában olyan Ausztria-ellenes konzervatív hatalmi összefogás jött létre, amelynek két következménye van: egyrészt Poroszországnak első-

²⁶ K. Marx : Prussen und die Hohenzollern um die Jahreswende 1858/59. MELIS. I. k. 651. l.

²⁷ O. v. Bismarck : Ged. I. k. 315. l.

²⁸ Uo. 312—314. l.

rangú német hatalommá válása, s a német egység porosz vezetés alatt végrehajtott megvalósítása, másrészt Ausztria politikai vonalvezetésének átállítása, bár kétségtelen, hogy a század második felében éppen e változából nőttek ki az osztrák—orosz, majd pedig a német—orosz ellentétek kiéleződésének elemei.

A 60-as években azonban az orosz cári külpolitika — éppúgy, mint bizonyos fokig az angol is (bár más megfontolások alapján) — még érdekelve volt Németország belső egyensúlyi helyzetének kialakulásában, s ezért támogatta megerősödését. Ilyen értelemben Poroszország felemelkedése és a német egység Bismarck alatti megvalósítása valóban két tényező egyidejű megjelenésén múltott: Ausztria hatalmi ellentétein Porosz- és Oroszországgal, valamint azon, hogy Oroszország tevékenyen előmozdította a német egység létrejöttét porosz vezetés alatt. Engels megállapítása: hogy „Németország orosz segítséggel vált Európa első hatalmává”, teljesen helyesnek bizonyult.²⁹ Igaz viszont hogy a későbbiekben sem Oroszország, sem Anglia reményei nem igazolódtak a német egységből reájuk származó előnyöket illetően. „A valóságban egyik sem láthatta reményei beteljesülését: az új Németország nem lett Anglia 'hívőszövetséges' Oroszország ellen, s nem igazolta Oroszország nagy reményeit sem arra, hogy benne balkáni politikája feltétlen támogatóra talál.”³⁰

Bismarck e hatalmi ellentéteket, s főleg az osztrák—orosz ellentétet használta fel céljai előmozdítására. Ez tette lehetővé számára azt, hogy Oroszországot hátrvédként használja fel a német kérdés rendezésénél, amelynek első és legfontosabb lépése Ausztria németországi igényeinek és törekvéseinek a megsemmisítése, s teljes kiakasztása volt a német egység és a német kérdés intézéséből.

2.

Ausztria és Poroszország évtizedes harca az elsőbbségért, majd a német egység megteremtéséért ugyanannak a gazdasági erőnek és szükségletnek a megnyilvánulása. A mód azonban, ahogy ez az egység létrejött, nem volt közömbös a további fejlődés szempontjából. Ez az alapjában véve haladó jellegű folyamat viszonylag fejletlen társadalmi és politikai adottságok között ment végbe. Ez volt az oka annak, hogy Németország az egység megteremtése idején is konzervatív és feudális befolyás alatt álló hatalom maradt.

²⁹ Fr. Engels : Die Rolle der Gewalt. MELS. 2/2. k. 1094. l.

³⁰ W. E. Mosse : The european powers and the german question 1848 — 1871. Cambridge, 1958. 374. l.

A német egység megteremtésének osztrák és porosz formája nem haladó jellegének magasabb színvonalában, hanem feszítő erejének különbségében tért el egymástól. Sem a Schwarzenberg-féle eredeti nagynémet elképzelés, sem a Bismarck által képviselt porosz kisméret koncepció nem tűnt ki a két állam haladó erőinek nagyobb tömörítésével. Mindkét irányzatnak igen reális háttere volt: a Habsburgok birodalmuk belső összetartó erőinek hiányát akarták ilyen módon fokozni. „Ausztria számára a gyakorlatban igen sokat jelentett volna, ha nem német területei, különösen megtámadott olasz birtoka a Német Szövetség és haderejének védelme alá került volna” állapítja meg H. Friedjung.³¹ Porosz részről viszont az osztrák birodalom tőkéseinek gazdasági versenyét akarták Ausztriának a német egységből való kizárásával teljes mértékben kiküszöbölni. A porosz és az osztrák gazdaság ipari vállalatainak és tőkés érdekeltségeinek versenye ugyanis a 48-as forradalmak óta rendkívüli módon megerősödött. Poroszország egyes területeinek ipari és kereskedelmi kamarái, valamint egyéb tőkés érdekeltségei szinte állandó ostrom alatt tartották a kormányt panaszaikkal, amelyekben az osztrák hatóságok vám-, árpolitikai és egyéb gazdasági intézkedései ellen emeltek kifogást, mert nehezítik kiviteleiket, vagy drágítják behozott nyersanyagokat. Voltak azonban ezeken túlmenő panaszaik is. A reichenbachi, schweidnitz-i és waldenburgi körzet kereskedelmi kamarájának 1853. évi jelentésében például az áll, hogy bármekkorák is az 1853-as porosz—osztrák kereskedelmi szerződés előnyei, bizonyos osztrák vámpolitikai rendelkezésekből arra lehet következtetni, hogy „az osztrák konkurrenciának sikerülni fog az itteni gyárosokat a Zollverein vásáraitól és piacairól még nagyobb mértékben kiszorítani. Az osztrák gyárak olcsóbb munkabérei semmilyen kétséget nem hagynak az ilyen veszélyes konkurrencia lehetősége felől”.³²

Ilyen és ehhez hasonló panaszok tömegei (amilyenek nyilván osztrák részről is felmerültek) élezték ki és tették végül áthidalhatatlanná a porosz—osztrák ellentétet, bármilyen látszatbékülési kísérletek folytak is az 1866-os háborút megelőző időszakban. E porosz—osztrák gazdasági ellentétek, amelyek végső fokon a német piac, a Zollvereinhez tartozó területek gazdasági uralma miatt keletkeztek, Bismarck kormányra jutásának idejére különö-

³¹ H. Friedjung: Österreich von 1848—1860. Berlin, 1908. I. k. 193. l.

³² Deutsches Zentralarchiv, Merseburg, Rep. 120/c. XIII. Fach 2. No. 1. adh. 1. Jahresbericht der Handelskammer für die Kreise Reichenbach, Schweidnitz und Waldenburg für das Jahr 1853.

sen elhatalmasodtak. Ugyanebben az időben viszont Ausztriában is az a nagynémet érdekeltségű csoport tartotta befolyása alatt a külügyminisztériumot és a többi felelős helyet, amely hallani sem akar arról, hogy a Habsburg állam bármilyen német hatalomnak, akár a frankfurti nemzetgyűlésnek is, alávesse magát. Ez a nagynémet csoport, amelynek tagjai Biegeleben, b. Meysenburg, Max Gagern stb. voltak, buktatja meg Rechberg külügyminisztert is, mert bizonyos békülési hajlamot mutatott Poroszország irányában. Ez a csoport nevezeti ki Gr. Mensdorff külügyminisztert is, aki enged a nagynémet csoport követeléseinek. Ilyenformán mind Poroszországban, mind Ausztriában a gazdasági után a politikai helyzetben is beáll a polarizálódás, sőt Bismarck kormányelnöki kinevezésének a háttérében is a porosz—osztrák viszony rendezésének halaszthatatlan sürgőssége állott. A Bismarckféle irányzat felülkerekedése a porosz—osztrák kiegyezési lehetőségek végső kimerülését jelentették, aminek egyik tüntető jellegű megnyilvánulása az volt, hogy a frankfurti nemzetgyűlés 1863. augusztus 16-i ülésén, amelyen I. Ferenc Józsefet német császárrá kellett volna választani, I. Vilmos porosz király, Bismarck tanácsára meg sem jelent. Ezzel pedig az összes ilyen irányú osztrák tervek füstbe mentek.³³

A porosz—osztrák viszony Bismarck kormányra jutása után olyan szakaszba jutott, amelyben végleg el kellett döntenie a német kérdés megoldásának módszereit. Bismarck több alkalommal tett olyan határozott kijelentést, amely szerint a porosz—osztrák viszonyban vagy teljes kiegyezésnek, vagy szakításnak kell bekövetkeznie, az adott helyzet állandósulása azonban nem lehetséges.³⁴ Ugyanekkor a megegyezés feltételeit is körvonalazta. Ausztriának a német középállamokkal fennálló, s Schwarzenberg óta erőteljesen poroszellenes irányban fejlődött kapcsolatainak felszámolását követelte, annál is inkább, mivel ezek „egyáltalán nem bizonyították be előmozdító hatásukat a német szövetség megszilárdulására”.³⁵ Bismarck továbbá az osztrák—porosz viszony Metternich korszakbeli helyzetének visszaállítását követelte, amelynek az volt a jellemzője, hogy „Poroszországnak szabad kezet adott a német politika területén”. „... Mert — mondja Bismarck — számunkra életfeltétel az, hogy természetes körzetünkben, Észak-

³³ E folyamatot részletesen *H. Friedjung* írja le id. munkájában I. k. 73. l. Engels véleményét a fentiekben már idéztük. MELLS. 2/2. k. 1065. l.

³⁴ Többek között a következő alkalmakkor: Werther követhoz küldött utasításában 1862. december 3-án és 1862. december 13-án stb. *O. v. Bismarck*: Ges. Werke. 7. k. 14., 22. l.

³⁵ Bismarck an Werther. 1862. december 13. Uo. 4. k. No. 14. 23. l.

Németországban szabadon és akadálytalanul mozoghassunk.” Eddig ugyanis Ausztria éppen ezeken a területeken gördített akadályokat Bismarck törekvéseinek útjába. Ausztria és Poroszország között ezért csupán akkor kerülhet sor tartós együttműködésre, ha Ausztriában ismét a Metternich-féle irányzatnak megfelelő politikát kezdeményeznek,³⁶ azaz, ha Észak-Németországot teljesen Poroszország befolyásának engedik át, amiért Bismarck Ausztria világpolitikai törekvéseinek támogatását ígérte cserébe. E megoldás általában is megfelelt a Metternich-féle közép-európai elgondolás szellemének, mivel ebben az időszakban a két hatalom ellentéte még nem bontakozott ki s mivel így a konzervatív rendszerek közös szelleme áthidalhatta az érdekkülönbségeket.³⁷ A hatvanas évek közepén azonban teljesen átalakult a helyzet, mert a porosz—osztrák ellentétek már teljes mértékben kibontakoztak, s mivel éppen ezért szó sem lehetett arról, hogy a közép-európai kérdést a konzervativizmus jegyében békésen lehessen megoldani. Bismarck hivatkozása Metternichre nem volt több diplomáciai stílusfordulathoz és szóvirághoz. Kétségek legfeljebb atekintetben merülhetnek fel, hogy Ausztria és a délnémet államok kapcsolatait meddig volt hajlandó tudomásul venni. E kérdés a Habsburg birodalomnak a Frankfurter Nemzetgyűlésen elfoglalt helyzetével is összefüggött. Bismarcknak az az 1853-ból származó megállapítása, hogy Poroszország állandó leszavaztatása a Nemzetgyűlésen, valamint az, hogy a kisállamok jelentősége a nagyállamok szavazattoborzása következtében érdemükön felüli súlyt kap, s így Németország szekere hamarosan kátyuba jut — elég világos. Bismarck azonban ehhez még hozzáteszi, hogy ha ezen az állapoton Ausztria nem hajlandó megegyezéses alapon változtatni, akkor kénytelen lesz nyílt vitába bocsájtkozni, ami azt jelentette, hogy az osztrák befolyást már nemcsak Észak-Németországból, de egész Németországból ki akarta rekeszteni.³⁸ E törekvése a későbbiekben egyre határozottabb alakot öltött, s végül sikerült is.

Azáltal azonban, hogy Bismarck az osztrák birodalmat teljesen ki akarta zárni a német egységből, Németország problémája közelebb került ugyan a megoldáshoz, de Ausztria új elhelyezkedésének a kérdése Közép-Európában még mindig kétséges maradt. Az, hogy Bismarck hajlandónak mutatkozott arra, hogy a Németországból kizárt Ausztria „világpolitikai törekvéseit” támo-

³⁶ Gespräch mit dem österr. Gesandten Gr. Károlyi. Berlin, 1862. december 11. Uo. 7. k. 69—71. l.

³⁷ *H. v. Srbik*: Mitteleuropa. Weimar, 1938. 17. l.

³⁸ Bismarck an L. v. Gerlach. Frankfurt, 1853. március 16. *O. v. Bismarck*: Ges. Werke. Briefe 14/1. No. 439.

gassa, ugyanolyan vigasztaló szóvirág volt csupán, mint a Metternich-féle politikához való visszatérés követelése, amelyet a bécsi vezetőkörök éppúgy visszautasítottak, mint az előbbit. Ahhoz, hogy Ausztriának Bismarck által támogatható követeléseit lehessenek a világpolitikában, előbb Közép-Európában kellett hatalmának újból megszilárdulnia és egészen új tájékozódást kialakítania. Erre a nagynémet ideológiával megterhelt osztrák államférfiak sem hajlandók, sem képesek nem voltak. Az erre irányuló kezdeményezésnek kívülről kellett jönnie, s csakis kényszer formájában volt megvalósítható. E folyamatnak — rövidesen — mindkét feltétele történelmi adottsággá vált: Ausztria új külpolitikai tájékozódása Bismarck koncepciójában, a megvalósításhoz szükséges kényszer pedig a porosz fegyverek győzelme révén.

Ausztria kiszorítása a német egységből mind az osztrák, mind a porosz államvezetés szempontjából szinte azonos mélységgel vetette fel a Habsburg-birodalom új hatalmi tájékozódásának problémáját. A különbség a kérdés felvetése szempontjából mégis abban áll, hogy miután a porosz államvezetés volt Ausztria kiszorításának fő érdekeltje és végrehajtója, s mivel számára a Habsburg birodalom helyzete a jövőre vonatkozólag sem volt közömbös, elsősorban porosz részről kellett további fejlődésének irányát befolyásolni. A feladat kétoldalú volt. Egyrészt érdektelenné kellett tenni az osztrák államot Németország további fejlődésében, másrészt azonban olyan hatalmi tájékozódást kellett számára biztosítani, amely kielégítette birodalmi törekvéseit és igényeit, anélkül azonban, hogy porosz-, illetőleg németellenes külpolitikai vágányra terelte volna. Hogy ez az irányzat — a távolabbi jövőben — a Habsburg birodalomnak az egységes Németországtól való függővé tételét is tartalmazhatta, az a hatvanas évek elejére még nem állítható. Hogy azonban az eredeti terv végrehajtása a Habsburg Monarchia teljes szerkezeti átépítését tette szükségessé, az kétségtelen. E szerkezeti átalakításnak úgy kellett végbemennie, hogy sem a közép-európai hatalmi viszonyokat, sem a Habsburg állam belső osztályszerkezetét ne változtassa, vagy rendítse meg oly mértékben, hogy konzervatív jellegét veszélybe sodorhassa. Bismarcknak tehát az osztrák birodalom államalkotó elemei között olyan erőt kellett találnia, amely a Habsburg államrendszer átépítését a saját érdekében és a porosz állam céljainak az adott körülmények között a legjobban megfelelő módon vihette keresztül. Ezt az erőt a magyar uralkodóosztályokban fedezte fel.

Bár nincsenek támpontjaink annak megállapítására, hogy Bismarck mennyire mélyrehatóan ismerte a magyar uralkodóosztályok liberális szárnyának elvi álláspontját a Habsburg házzal

való kibékülést illetően a német egység kérdésében és Ausztria kialakítandó helyzetére vonatkozóan, mégis kétségtelen, hogy bizonyos magyar körökkel kapcsolatos számításai nem voltak alaptalanok.

Bismarck 1860-tól kezdve (tehát jóval nemcsak a porosz—osztrák háború, de kormányra jutása előtt) vonta be politikai elképzeléseibe a magyarságot, mint a Habsburg birodalom politikai tényezőjét, s Ausztriával kapcsolatos terveit az újonnan helyreállítandó magyar alkotmány köré építette. Az első erre vonatkozó utalást az 1860. április 10-én L. v. Gerlachhal folytatott beszélgetésben lehet megtalálni. Ekkor Bismarck — többek között — említést tett arról is, hogy Károlynak megmondotta, hogy Ausztriának Magyarországra kell támaszkodnia.³⁹

Igen sajnálatos, hogy jelenleg nyoma sincsen annak, miképpen jutott Bismarck erre a meggyőződésre, s annak sem, milyen benyomást keltettek a bécsi külügyi körökben e megállapítások. Ezért inkább csak következtetni lehet arra, hogy az udvarnak a magyarsággal bár vonatottan meginduló tárgyalásaiban — egyéb külpolitikai indítékok mellett — nyilván e porosz megnyilatkozás is szerepelt. Ez annál is valószínűbb, mivel Bismarck ettől az időtől kezdve több ízben megismételte ez irányú nézeteit. 1861 elején Schleinitz porosz külügyminiszterhez intézett magánlevelében Bismarck, mint pétervári porosz követ a következőket írja a „kétségbeejtő” osztrák viszonyokat jellemezve: „Ha az volna a szerencsétlenségem, hogy Ausztria császára lennék, akkor holnap Pestre költöznék, huszár egyenruhában magyarul beszélnék és lovagolnék, mindent bekebeleznék Magyarországba, ami csak beleillik, magam is odamennék a magyar országgyűlés elé, s tárgyalnék vele, megmondanám azt a félreismerhetetlen igazságot, hogy a magyar királyság az osztrák császár főhivatala, a többi mind melléktartomány. Ha a dolog egyáltalán menthető, úgy véleményem szerint csak ezen az úton; Csehország és Ausztria azért nem vész el; egy királyság mindig megéri azt a kényelmetlenséget, hogy néhány hónapot Budán töltsön az ember, s azt a nehézséget, hogy a megvadult magyar mént ismét nyugodtan lovagolhassa meg, ha már a kengyelben van. Mária Terézia alatt oly ragyogóan oldották ezt meg, hogy e téren nem kell kétségbeesni. Thun⁴⁰ cseh

³⁹ Denkvärdigkeiten aus dem Leben L. v. Gerlachs. Berlin, 1892. Uo. 2. k. 722. l. L. v. Gerlach IV. Frigyes Vilmos főszárnysegédje volt, s a porosz „kamarilla” tagja. Gr. Károlyi Alajos 1860-tól berlini osztrák követ, majd 1871-től nagykövet volt.

⁴⁰ Gr. Thun-Hohenstein Frigyes 1859 óta pétervári osztrák követ volt, testvére Leo, osztrák kultuszminiszter 1849—60-ig. Ezúttal erről van szó.

partikularizmusa e kísérlet gondolata számára sem hozzáférhető; képtelen megszabadulni attól a bécsi halottas háztól, amelyben a magyarokat mindig hamisan kezelték, s hamarabb hajlandó feláldozni legnélkülözhetlenebb ruhadarabját, mint a kamarás úr kulcsainak méltóságát.”⁴¹

E megnyilatkozásban, ha gúnyoros és túlzott formában is, szinte a kiegyezés programja vetíti előre árnyékát. A következő évben azonban Bismarck — ezúttal már mint porosz miniszterelnök — szintén alkalmat talált arra, hogy az osztrák birodalom szerkezeti átépítéséről kifejtse véleményét. A feljebb már említett Károlyi osztrák követvel folytatott újabb beszélgetésben, Ausztria belső állapotáról szólva, így nyilatkozott: „Véleményem szerint saját érdekeik konzolidálásának az a politika felelne meg a legjobban, ha azt a jelentős befolyást, amelynek megszerzésén fáradoznak Németországban, s amelyet jelenlegi formájában Schwarzenberg Félix herceg kezdeményezett, legalábbis részben Poroszországnak engednék át. Ha Önök, ahelyett hogy a súlypontot Németországban keresnék, Magyarországra helyeznék azt át, úgy tartománygyűttesük⁴² legfontosabb és leglényegesebb alkatrészét egyszerre kibékítenék, mivel mégis olyan a látszat, mintha a magyar területek nem hagynák magukat függelék-ként kormányozni. Ezáltal Önök sem forognának abban a veszélyben, hogy elidegenítik német tartományait, amelyeknek érdekei a Monarchia összestete felé vonzódnak. Ausztria ilyen módon Poroszország legértékesebb szövetségesévé válnék, mi pedig másfelől az Önök itáliai és keleti létérdekeit tekintenők a magunkénak, s érettük feltétlenül kiállanánk Önök mellett.”⁴³

Az a körülmény, hogy Bismarck e kijelentéseket már mint kormányon levő és felelős államférfi tette meg, különös súlyt ad szavainak. Ha pedig régebbi hasonló tárgyú kijelentéseiben volt is némi gúny és ötletszerűség, Károlyi követvel folytatott beszélgetése azt mutatja, hogy elképzelése komoly volt, s hogy a Habsburgok és Magyarország kibékülését a közép-európai fejlődés sarkalatos pontjának tekintette. Emellett az sem mellékes szempont, hogy Bismarck koncepcióját hivatalos beszélgetés formájában

⁴¹ Privatschreiben an Minister von Schleinitz. 1861. március 13. *O. v. Bismarck*: Ges. Werke. 3. k. No. 65. 190—191. l.

⁴² Bismarck ezen a helyen a „Länderkomplex” kifejezést használja. Mint-hogy azonban e szónak itt van bizonyos lenéző melléke, ezért semmiképpen sem fordítható „birodalom”-mal, mert ennek a „Reich” fogalom jobban megfelelt volna. Úgy látszik, hogy B. ezt a kifejezést tudatosan kerülte.

⁴³ Gespräch mit dem österr. Gesandten Gr. Károlyi. Berlin, 1862. december 4. *O. v. Bismarck*: Ges. Werke. 7. k. Pol. Schr. No. 54. 70—71. l.

közli az osztrák birodalom diplomáciai képviselőjével, s hogy közlése határozott ajánlatot is tartalmaz: ha Ausztria lemond németországi érdekeltségeiről, úgy Poroszország hajlandó világpolitikai törekvéseit támogatni. Ez az ajánlat ugyancsak Bismarck később — 1879-ben — keresztülvitt tervének korai formája, amely a Németországból kiszorított Ausztriát keleti irányú tájékozódásra kényszerítve, az egységes német állam szövetségévé akarta tenni. Bismarck 1860-ban, 1861-ben és 1862-ben tehát határozott és később lépésenként megvalósításra kerülő politikai terveit fogalmazta meg, amikor Ausztria vezetőinek azt javasolta, hogy németországi tájékozódásukat adják fel, és építsék át birodalmukat a magyar állam helyreállításával. Hogy e javaslatokat ekkor osztrák részről még nem kívánták tudomásul venni, az nem meglepő. Ennek az átalakulásnak két feltételre volt szüksége ahhoz, hogy keresztülvihető legyen: egyfelől fegyveres erőre, másrészt a magyarság hajlandóságára, arra, hogy Ausztria bismarcki értelmezésű átalakításában és fenntartásában részt vegyen. Az első feltételt, a porosz haderő fegyveres fellépését a Habsburgoknak Németországból való kiszorítása érdekében, az 1866-os porosz—osztrák háború lehetővé tette. A második feltételt, a magyarság hozzájárulását e koncepció megvalósításához, a magyar uralkodóosztályok régi, hő óhaja biztosította. Az európai helyzet ilyenén alakulása ugyanis évtizedes várakozásaikat igazolta.

3.

Az 1866-os porosz—osztrák háború — az 1859-es olasz—osztrák háborúhoz hasonlóan — nagy reményeket keltett a magyarság köreiben alkotmányos céljainak hamaros elérésére. A két háború között eltelt időszak azonban mégis jelentős változásokat értelt mind az itthoni, mind az emigrációs magyarság politikai elképzeléseinek és reményeinek tartalmában. A konzervatív európai nagyhatalmak befolyásának megszilárdulása, a lengyel felkeléssel elindított forradalmi hullám fegyveres elfojtásával teljessé vált, s ez a magyar mozgalmakra is kihatott. 1859 még adott bizonyos reményeket arra, hogy az olasz nemzeti mozgalom nyomán a haladó jellegű magyar törekvések is előtérbe jutnak, a bismarcki porosz tervek megvalósítása azonban a magyar célok megvalósításának haladó formáit eleve kizárta a lehetőségek köréből. Az 1866-os magyar mozgalmak már az erősödő konzervativizmus jegyében indultak meg. A porosz—osztrák háború jellegéből is következett, hogy a forradalmi erők háttérbe szorultak, s hogy a tudatosan Kossuth-ellenes, vagy kalandorelemek vették át a magyar mozgalmak

mak vezetését. Más szóval: Bismarck és a porosz hadvezetés más-képpen igénybe sem vette volna magyar részről a különböző felajánkozásokat, ha nem konzervatív s forradalomellenes körökről lett volna szó. A porosz uralkodóosztályokra igen jellemző, hogy Bismarcknak az osztrák háború után még így is évekig kellett magát különböző helyeken igazolnia és tisztáznia, amiért „forradalmi”, azaz a hivatalos kormányokkal szembenálló erőket is igénybe vett a győzelem hathatósabb előmozdítására. Nem beszélve arról, hogy Bismarck végső szükség esetén ezt is gátlások nélkül megtette volna, erre nem is került sor, mert a felkínálkozó erők távol állottak minden forradalmiságtól és a háború folyamán a Kossuth által képviselt csoportok minden elvi engedményük ellenére félreszorultak. Kiderült, hogy Bismarcknak nem azért volt szüksége a háború alatt a magyar erőkre, hogy nem kétséges katonai helyzetét erősítse, sőt azért sem, hogy Ausztria felbomlását elősegítse általuk. A magyar erőket Bismarck kizárólag azért vette igénybe, hogy egyrészt állandó fenyegetésképpen használja őket az osztrák kormánnyal szemben, másrészt, hogy a fegyverszüneti és a béketárgyalások idején diplomáciai ütőkártyának tartsa őket tartalékban. E célok eleve meghatározták a magyar erők felhasználhatóságának mértékét és formáját, sőt eredményét is.

Amikor az osztrákellenes porosz és magyar erők együttműködésének szükségessége először vetődött fel Bismarck előtt — 1862-ben, kormányra kerülésének napjaiban — a magyar mozgalom arisztokrata jellegének hangsúlyozása volt a legjelentősebb mozzanat, amely számára Magyarország fontosságát igazolhatta. Gr. Scherr-Tosz, aki a magyar emigráns körök és Bismarck között először létesített kapcsolatot, már első megbeszélése alkalmával kiemelte: „emigrációnk nagy része a társadalom legfelsőbb osztályához tartozott, amelynek mind az udvarnál, mind pedig a hadseregnél rokonai és jóbarátai vannak”. E bemutatkozás Bismarck teljes megelégedését válthatta ki, mert Magyarország jelentőségével kapcsolatban azonnal kijelentette: „Nem ismerem félre azt az értéket, amelyet Magyarország segítsége számunkra jelenthet, és tudom, hogy a magyarok nem forradalmárok a szó közönséges értelmében. Különben Nagy Frigyes is tárgyalt már elégedetlen magyar mágnásokkal szövetség ügyében. Ha győzünk, Magyarország is szabad lesz. Ebben megbízhat.”⁴⁴

⁴⁴ A. Gr. Scherr-Tosz: *Erinnerungen aus meinem Leben*. Berlin, 1881. 104—105. l. Gr. Scherr-Tosz egykori porosz katonatiszt Magyarországon örökölt, ide költözött, részt vett a magyarság oldalán a szabadságharcban, majd emigrációba ment; 1866-ban harcolt a Klapka-légióban, osztrák fogságba került s csak

Az Usedom firenzei porosz követhez beérkezett jelentések ugyanekkor szintén azt közölték, hogy „az országban tartózkodó, s az Ausztriával szemben ellenséges indulatú része az arisztokráciának a nemzeti mozgalom élére állott, s hatalmába kerítette a vezetésket. Az arisztokrácia vezeti a kormányt, s teljes titkos kormányt⁴⁵ is tudott Magyarországon berendezni, amely a hivatalos császári kormány mellett működik”. Bár e jelentésekkel erősen szembenállottak Türr tábornok Bernhardi⁴⁶ előtt tett közlései, amelyek szerint Magyarországon nem lehet és hiba is volna Kossuth segítségével mozgalmat indítani, mert a parasztok reá hallgatnak,⁴⁷ a porosz hivatalos körök inkább Csáky Tivadar gróf véleményét vették figyelembe, aki szerint „Türr téved Kossuth jelentőségével kapcsolatban. Magyarországon 18 éves száműzetése következtében minden igazi befolyást elveszített, és a Magyarországon élő szlávok előtt különösen ellenségnek számít”.⁴⁸

Ha ehhez még hozzátesszük azt, hogy a Klapka—Kossuth ellentétet Bernhardi és a porosz kormánykörök — a Klapka—Csáky féle tájékoztatások alapján — részben Kossuth egyeduralmi törekvéseinek, részben és főleg pedig arisztokrácia-ellenes elveinek s azon állítólagos reményeinek tulajdonították, hogy a kezébe került mozgalmat a nemzetközi forradalom is támogatni fogja,⁴⁹ akkor megértjük, hogy miért tartózkodtak e körök kezdettől fogva Kossuth személyétől.

Ez a tartózkodás ugyanis a porosz kormánykörök és a magyar felkelő csoportok érintkezésének kezdete óta fennállott. Eleinte ugyan — az ügy természetéből következően — nem csupán Kossuthtal, hanem az egész mozgalommal szemben érvényesült. Amikor Usedom firenzei porosz követ 1866. március 22-én először tesz jelentést Bismarcknak „arisztokrata patriota” csoport jelentkezéséről, amely háború esetére horvát és dalmát mozgalmakkal együtt Ausztria-ellenes diverziót helyezett kilátásba megfelelő olasz és porosz támogatás esetén, akkor Bismarck a követségen jelentkező személyiségek meghallgatása mellett még csupán általá-

Bismarck igen erélyes fellépésére menekült meg a halálos ítélettől. Scherr-Tosz a kiegyezés után visszajött Magyarországra, s több alkalommal bizalmas szolgálatoakat tett Bismarcknak és Andrássynak. Önéletrajzában közölt adatai megbízhatóknak látszanak.

⁴⁵ Az eredetiben: *gouvernement occulte*.

⁴⁶ *Aus dem Leben Th. v. Bernhards*. 7. k. Leipzig, 1897. 17. l. Th. von Bernhardi a porosz kormánynak Olaszországba küldött rendkívüli tanácsadója volt.

⁴⁷ Uo. 25. l.

⁴⁸ Uo. 34. l.

⁴⁹ Uo. 267. l.

nosságban hívta fel óvatosságra a követet⁵⁰ a személyeket illetően. Usedomnak küldött, s 1866 május 21-én kelt követi utasításában azonban Bismarck már jóval messzebbmenő feltételekhez köti a magyar mozgalommal való kapcsolatok fenntartását. Biztosítókat kér arra vonatkozóan, hogy a mozgalomban nem kis csoportok tagjai, hanem a nagy magyar pártok tényleges vezetői is részt vesznek, „akik, mint olyanok Magyarországon inkább, mint bárhol másutt, döntő befolyással rendelkeznek és ha *nem* vesznek részt, úgy a felkelést minden kilátástól megfosztják”. Bismarck a legnagyobb nyomatékkal hangsúlyozza azt, hogy csupán akkor hajlandó e mozgalommal kapcsolatot létesíteni, ha abban olyan vezető személyiségek vesznek részt, akik a sikert eleve biztosítják, mert ellenkező esetben csak Ausztria húzna hasznot az ügyből.⁵¹

Nyilvánvaló, hogy Bismarck ezúttal azt akarta tudni, hogy a szóban forgó magyar mozgalom számíthat-e Deák Ferenc részvételére, vagy sem? Ez a név lett volna számára az a biztosíték, amelyet a legszívesebben elfogad. Erre azonban nem került sor. Kossuth Ricasolihoz írott levelében a következőképpen jellemzi a magyar helyzetet: „Deák neve az alkotmányos és autonom Magyarországot a Habsburg-Lotharingiai ház uralma alatt jelenti. Az én nevem az osztrák uralom alól felszabadított Magyarországot jelenti. Deák neve minden forradalom határozott kizárásának zászlója. Az én nevem a forradalom által függetlenített Magyarország zászlója, mert más úton függetlensége elérhetetlen. Deák neve jelenti a kiegyezést Ausztriával. Kossuth neve a háborút Ausztriával.”⁵²

Irányi is arról tájékoztatta Kossuthot, hogy az olasz kormány nem bízik a magyar emigrációban, s ezért követeli Deáknak és a hazai pártoknak az osztrákelenes mozgalomban való részvételét.⁵³ Kossuthnak és emigrációs társainak a magyar felkelésben való szerepére Bismarck nem kívánt igényt tartani. Ezért utasítja Usedomot, akadályozza meg Kossuth odautazását a porosz főhadiszállásra. S bár Kossuth kérelmének elutasítását⁵⁴ látszólag indokoltta tette az, hogy a háború közben porosz győzelemmel véget ért, gyakorlatilag ez csak ürügy volt, mert a megalakult magyar fegyveres erő felhasználására Bismarck politikai céljainak megfelelően csak most került sor.

⁵⁰ *O. v. Bismarck* : Ges. Werke. 5. k. No. 279. 423. l.

⁵¹ Uo. 351., 505–506. l.

⁵² Kossuth—Ricasolihoz. Firenze, 1866. május 14. Iratai. 6. k. 161. l.

⁵³ Irányi—Kossuthhoz. Párizs, 1866. május 31. Uo. 158. l.

⁵⁴ *O. v. Bismarck* : Ges. Werke. 6. k. No. 451. 35. l.

Bismarck Usedomhoz intézett június 10-i második utasításában kijelentette, hogy számára is nagyon kívánatos volna egy felkelés Magyarországon, de ezt nem áll módjában kiváltani, mert arra sem talál ügynököket, akik nyomtatványokat volnának hajlandók átvenni a magyar seregekhez.⁵⁵ Hogy e nehézség valóban fennállott-e, vagy csupán egyike volt azoknak a bonyodalmaknak, amelyekkel a magyar csapatok felszerelését és bevetését lassítani akarta, az alig tisztázható. Tény azonban, hogy a költségek vállalásával kapcsolatos huzavonák, valamint a haditervek és az expedíciók körüli nézeteltérések az olasz kormánnyal, bizonyos vonatkozásban Bismarck kezére játszottak. Az időközben bekövetkezett königräzti győzelem a magyar ügyet — különösen pedig a megalakult magyar légió felhasználásának kérdését — katonai kérdésből diplomáciai-taktikai problémává fokozta le. A magyar felkelés, valamint a — bár igen gyengén felszerelt — magyar légió felhasználása Bismarck számára III. Napóleon békítési akciójának egyik elhárítási eszközévé lett. Csak ebben a formában vált a légió szerepe fontossá Bismarck és a porosz hadvezetés számára, a légió szervezői számára pedig szintén csak így volt jelentősége az ügynek. Egyedül Kossuth volt az, aki a légió felelőtlen igénybevétele ellen biztosítékokat követelt. Őt azonban teljesen kihagyták a döntések meghozatalából.

Kossuth álláspontja, amelynek alapján biztosítékokat követelt Bismarcktól az ellen, hogy a magyar népet felelőtlen felkelésre izgassák, vagy hogy a légiót könnyelműen harcra vessék, teljesen helyes, államférfiúra valló megnyilvánulás volt. Követelése az volt, hogy „Olaszország részéről az adriai oldal felől Magyarország felé és Poroszország felől Felső Magyarországra kombinált expeditio küldessék”. Ezek közül is a Poroszország felől megindítandó akció lett volna a fontosabb. A nemzeti felkelésre irányuló felszólítást csupán akkor lett volna szabad Kossuth szerint kiadni, ha az expedíciós seregek az ország területére léptek. Ezzel kapcsolatosan kijelentette azt is, hogy amennyiben a porosz kormány „nem szándékozik erős expedíciót küldeni Felső Magyarországra” s csak „apró és jobbára nemzeti elemekből (szökevényekből és foglyokból) álló csapatokat kész Magyarországra küldeni, ebben az esetben nekem lehetetlen lesz ebbe belemenni”.⁵⁶

E kijelentéseihez — magyarázatképpen — hozzáfűzhetjük Kossuth szavait egyik Irányihoz írott leveléből: „Egy általános európai convulsio izgató befolyása alatt meglehet ugyan, hogy

⁵⁵ Uo. 5. k. No. 385. 537. 1.

⁵⁶ Kossuth—Usedomhoz. Firenze, 1866. június 22. Iratai 6. k. 235., 239. 1.

a magyar minden külsegítség nélkül is felkel függetlensége kivívására, de az osztrák, s valamely más hatalom közti háború esetében vethetnek neki be bármilyen magyar légiót, nem fog felkelni, ha csak azon magyar invázió más garanciákkal nincs kísérvé, melyek neki biztosítékot nyújtanak, hogy nem pusztá diversio üzetik vele, s hogy nem fog azáltal elhagyni, akinek érdekében van, hogy magyar felkelés legyen.⁵⁷

Kossuth feltételeit nemcsak Bismarck nem fogadta el, de a magyar légió vezetője, Klapka sem ragaszkodott teljesítésükhöz. Hogy Bismarck tárgyalni sem kívánt róluk, annak egyik legfőbb oka, hogy céljai éppen ellentétesek voltak a Kossuthéival. Egyrészt nem kívánt nemzeti forradalmat támasztani, másrészt nem volt hajlandó nagy nemzeti hadsereget toborozni, csak kicsiny egységekkel akart III. Napóleonnal és Ausztriával szemben taktikai sikereket elérni. Attól mindenesetre a legnagyobb mértékben óvakodott, hogy valamilyen nagyarányú demokratikus folyamatot indítson meg, amelynek hordozója a forradalmi magyar hadsereg. Bismarck magyar tárgyaló feleinek pedig szintén nem voltak ilyen céljaik. Sem Klapkát, sem Komáromi Györgyöt, vagy Gróf Csáky Tivadart nem fűtötték forradalmi törekvések. Céljaik azonosak voltak a hazai magyar társadalom vezetőosztályainak érdekeivel, s ezért nem akartak Ausztriára olyan csapást mérni, amely egyfelől teljesen kiüti a Habsburg-államot az európai hatalmak sorából, másfelől saját társadalmi alapjaikat is megrengeti. Ahhoz, hogy céljaikat elérhessék, valóban fölösleges, sőt káros lett volna nagyarányú nemzeti felkelést támasztani, s nagylétszámú hadsereget szervezni. Céljaik elérése csakis az ország nyugalmanak fenntartása mellett volt biztosítható, oly — inkább képletes jelentőségű, mint tényleges katonai erőt jelentő — kis egységek felállításával, amelyeknek jelképes hadbavetése inkább politikai tüntetést jelenthetett, mint nagy fegyveres harci cselekményt. Ilyen értelemben Bismarck és a hazai uralkodó osztályok érdekei már a porosz háború idején azonosak voltak, s szinte egységesen állottak szemben Kossuthal, akinek a nemzeti felkeléssel kapcsolatos megállapításai elvileg helyesek voltak ugyan, csak gyakorlatilag voltak jelentőség híján, mert a hazai vezető körök éppoly kevésbé kívánták a felkelést, mint a porosz politikai tényezők. Ha mindezek ellenére „érett tanácskozások után mégis elhatározták, hogy elégtelen erővel és elégtelen eszközökkel betörést kísérelnek meg az országba, akkor azt nem azért tették, hogy az országot elkésett felkelésre izgassák, hanem hogy megakadályozzák, hogy a légió Villafrancához

⁵⁷ Kossuth—Irányihoz. Turin, 1866. augusztus 24. Uo. 510. l.

(1859) hasonlóan harci képességének minden nyilvánítása nélkül jusson a lefegyverzés szomorú sorsára”.⁵⁸

E kép kiegészítéséhez még hozzá kell tennünk azt is, hogy a Klapkáék által eléggé nehezen 1600—1700 főre emelt, s főleg a hadifoglgyokból toborzott kicsiny sereg felfegyverzése igen kezdetleges volt. Hátultöltő fegyvereket például nem kaphattak, mert ahhoz nem voltak a poroszoknak elég megbízhatóak. Egyéb tüzérségi fegyverzetük is szinte kizárólag zsákmányolt osztrák anyagból állott.⁵⁹ Ezenkívül számos alapvető ellentmondás feszítette szét az egész mozgalom amúgy sem szilárd egységét, s ezek közül az volt a legnagyobb, hogy — mint említettük — sem Bismarck, sem a felkelő mozgalom vezetői nem kívánták Magyarország elszakadását a Habsburg Monarchiától, hanem elsősorban azt akarták, hogy rákényszerítsék az osztrák uralkodót a magyar kívánságok elfogadására.⁶⁰ Ilyen körülmények között 1866. augusztus 3-án a Klapka légió megjelenése a magyar határon a trencsénmegyei Turzovka környékén, alig támasztott különös felindulást a magyarság körében.⁶¹ Igaz, hogy a légió csupán órákat töltött Magyarországon, nem is magyar, hanem nemzetiségi területen, s így az idő túl rövid volt ahhoz, hogy ez a megmozdulás a magyarság zömének akárcsak tudomására is jusson, nemhogy különös ébresztő hatást gyakoroljon a nemzetre. A légiót alig néhány óras magyarországi tartózkodás után bekerítéssel fenyegették az előnyomuló osztrák csapatok, ami gyors visszavonulásra kényszerítette,⁶² annál is inkább, mivel augusztus 2-től kezdődően az összes frontokon érvénybe lépett az általános fegyverszünet (amelyről Klapkának az akció megindulásakor is tudnia kellett).⁶³

Mindezek után nyilvánvalónak látszik, hogy a Klapka-légió akciója a gyakorlatban az események során valóban annak bizonyult, aminek szánták: olyan kalandnak, amelynek nem katonai, hanem — igen kétes értékű — politikai célja volt. Hogy nagyobb katasztrófa nem érte a légió harcosait az osztrák haderők részéről, az kizárólag Bismarck közbelépésének tudható be, aki a felosztatás előtt álló légió tagjainak az ügyét a béketárgyalások pontjai közé vetette⁶⁴ és kikötötte, hogy minden egyes légionáriusnak I. szerző-

⁵⁸ A. Kienast: Die Legion Klapka. Wien, 1900. 197. l.

⁵⁹ H. Friedjung: Der Kampf. II. k. 537. l.

⁶⁰ Uo. 379. l.

⁶¹ Kienast i. m. 205. l.

⁶² Uo.

⁶³ Uo. 202—203. l.

⁶⁴ Telegramm an den Bevollmächtigten bei den Prager Friedensverhandlungen Frhr. v. Werther. Berlin, 1866. augusztus 29. O. v. Bismarck: Ges. Werke. 6. k. No. 600. 153. l.

désszerűen biztosítani kell az amnesztiát, és 2. minden további katonai büntetéstől való mentesítését.⁶⁵ Különösen indokolta ezt a békepontot, hogy a légió feloszlata és tagjainak hazatérése elkerülhetetlenné vált, mivel Csákyknak Bismarckhoz intézett jelentéséből is kiderült, hogy a magyar katonák többsége „szívesebben teszi ki magát az osztrák kormány büntetőjogi eljárásának, mint annak, hogy külföldön kelljen maradnia”.⁶⁶

Bismarcknak a légió feloszlata, valamint résztvevői büntetlenségének biztosítására kiadott intézkedéseivel azonban még nem fejeződött be ez az ügy sem német, sem magyar részről. Közvetlen utóhatásai Magyarországon talán hamarabb ültek el, mint Németországban, ahol politikai gyűrzései egy évtizeddel később is hullámokat vertek. Magyar viszonylatban a Klapka-légiónak egyetlen szerepe volt: megteremtette a közeledést Bismarck és a Habsburg-abszolútizmussal szemben ellenzéki helyzetet elfoglaló magyar vezetősorok között. Ez a kapcsolat távolról sem szolgált haladó érdekeket, de szinte 1879-ig megtartotta sajátosan ködös jellegét. A Klapka-légió „eredménye” az volt, hogy — bár vezetői nem voltak azonosíthatók a magyar politikai vezető körökkel — elsősorban Bismarckban tudatosította a két uralkodó csoport: a porosz és a magyar felső rétegek érdekközösségének szükségességét az új Habsburg Monarchia kialakításában, ami később tényleges együttműködéssé vált. A cselekmény, amelyen keresztül ez a sajátos együttműködés létrejött, jellemző volt a szerződő felekre: kaland volt. S ha szerepét helytelen volna is túlbecsülni, rá kell mutatni arra, hogy ez az esemény nem a két fél részéről mesterségesen szűkre korlátozott méreteiből, hanem következményeiből meríti jelentőségét. (Bár méretei, ha Kossuth tervei szerint kibontakozáshoz jutnak, rendkívüli módon megnőhetnek volna.) A magyarországi felkelés lefékezése és a légió jelentéktelenné torzítása éppen annak konzervatív elkorcsosulását jelenti. Kétségtelen, hogy ennek a folyamatnak a megindulásában sem Kossuth, sem köre nem vállalhatott részt, kimaradása ebből az akcióból törvényszerűnek tekinthető. Csupán a Klapka-légió vezetőinek a szerepe körül merülnek fel kérdések. Nem idézzük Kossuth lesújtó ítéletét róluk. Két tény azonban fennáll: az egyik az, hogy a légió hivatásának eltorzításával Klapka és társai saját politikai szerepüket is meghatározták, a másik tény az, hogy ez a szerep — a mellékkörülmények nélkül is — igazolta Kossuth ítéletét.

⁶⁵ Uo. No. 597. 151. l. Berlin, 1866. augusztus 26.

⁶⁶ Schreiben an den Staatsminister von Roon. Berlin, 1866. szeptember 4. Uo. No. 603. 156. l.

A poroszok és Klapkáék 1866-os együttműködésének jellemzésére, valamint indítókainak magyarázatára senki sem illettekebb, mint maga Bismarck. 1866 után nyolc éven át refrénszerűen ismétlődnek nyilatkozatai, amelyekben vázolni igyekszik a magyar „forradalmárokkal” létrehozott együttműködésének valódi hátterét. 1866. július 8-án Scherr-Thosznak még azt mondja: „Őn is junkernek, reakciónak tartott engem. A látszat csal. Hogy céljaimat elérhessem, *kénytelen* voltam e szerepet játszani. A királynál minden oldalról megrögzött demokratát gyanítottak bennem.”⁶⁷ Viszont alig néhány hónappal később a porosz—osztrák háború befejezése után, Bismarck éppen ellentétes vádak alól igyekszik magát tisztázni.

Hogy e gyanúsítások és vádak miben állottak, azt a legjobban a porosz uralkodó osztrályok egyik jelentős tagja, v. Schweinitz tábornok fogalmazta meg 1866 júniusában a königrätzi csata után: „A legmélyebb belsőmben helytelenítettem Bismarck politikáját és azokat az eszközöket, amelyeket *kénytelen* volt felhasználni. Azt mindenesetre beláttam, hogy Poroszország helyzetét Németországban összhangba kell hozni a reális hatalmi viszonyokkal, s hogy egyes nemzeti kívánságok is igényt tarthatnak a kielégítésre. Az általános választójogon alapuló parlament eszméjéig, a Victor Emánuellel, Garibaldival, Klapkával való kapcsolatig, a magyar katonák hűtlenségre való felszólításáig, a 'dicsőséges cseh nemzet'-hez intézett kiáltványig⁶⁸ azonban sohasem tudtam volna eljutni. Bismarck ördögi ügyessége most persze odáig juttatta a dolgokat, hogy nekünk 'potsdamiaknak'⁶⁹ és 'Kreuzzeitung embereknek' nem maradt más választásunk: a becsület és Poroszország léte forgott kockán”.⁷⁰ Néhány nappal később v. Schweinitz a következőket írta: „Azt mondtam magamnak, hogy nemcsak az osztrákokat győztük le, hanem a német kérdést is megoldottuk, s ezzel a forradalmat is lefegyvereztük. Nehéz teher esett le a lelkemről, és szabadon lélegzettem fel arra a gondolatra, hogy a győzelmes király mostantól kezdve nem lesz *kénytelen* igénybe venni a Nationalverein, a demokratikus elemek, Klapka, Victor

⁶⁷ Scherr-Thosz i. m. 126. l.

⁶⁸ Bismarck a cseh határ átlépésekor kiáltványt intézett a „dicsőséges cseh nemzethez”, amelyben a magyarokéhoz hasonló nemzeti jogokat ígért nekik.

⁶⁹ „Potsdamiak” és „Kreuzzeitung emberek” a porosz reakciók gúnyneve volt. „Kreuzzeitung” az egyik porosz újság címe volt.

⁷⁰ v. Schweinitz (Botschafter Gen.): Denkwürdigkeiten. Berlin, 1927. I. k. 222. l.

Emanuel és Garibaldi segítségét, hanem konzervatívan és tisztességesen kormányozhat.”⁷¹

A különböző „forradalmi” elemekkel való együttműködés „kompromittáló” hatásának eloszlatására, konzervatív „tisztaságának” bebizonyítására Bismarck hosszú éveken át nem kevés fáradságot fordított. Egyik első ilyen „tisztázási” kísérletét ismerhetjük fel 1868 végén Usedom firenzei követhez intézett átiratában, amelyben a követet többek között azzal az indokkal szólítja fel lemondásra, hogy egyik külhatalomhoz intézett jegyzékének bizonyos kitételeiből olyan következtetéseket lehetett levonni, mintha Magyarország népének fellázítását az osztrák császár ellen a porosz kormány régen, a háború kitörése előtt tervbe vette volna.⁷² Hogy Bismarck „régen” alatt mit értett, azt nehéz megállapítani, tény azonban, hogy 1866. március 26-án volt szó ilyenről az egyik Bismarck-féle, Usedomnak küldött utasításban. Így tehát lehetséges ugyan (bár ez sem egészen valószínű), hogy a firenzei követ ezzel kapcsolatban bizonyos indiszkréciót követett el, az sem véletlen, hogy Bismarck ezt a körülményt a követ leváltására, s saját maga tisztázására igyekszik felhasználni. Ennél azonban később, megfelelő alkalmakkor sokkal tovább is ment. Friesen egykori szász miniszterelnök mondja el emlékirataiban, hogy Bismarck egy alkalommal, 1869 február 18-án, magához kérette s beszélgetés közben azt is közölte vele, hogy az osztrák háború végén III. Napóleon közvetítő akciója minden eszköz felhasználására kényszerítette, amely ezen akció elhárítására és Ausztriával szemben hatásosnak bizonyulhatott. Ilyen eszköz volt a Klapka-légió, amelyről — Bismarck szerint — ugyan már régóta szó volt, de amelyet még nem szerveztek meg. Friesen csak később értette meg, hogy Bismarcknak mi volt a célja ezzel a beszélgetéssel. Csupán utóbb jött rá arra, hogy Bismarck közlésével azt akarta hangsúlyozni, hogy a Klapka-légió megszervezésére a végső veszély pillanatában került sor. Bismarck ellenségeinek erős túlsúlyára hivatkozott, mint a légió megszervezésének rendkívüli okára. Beust szerint azonban — írja Friesen — érről szó sem volt, mert Königrätz után e túlsúly már megszűnt.⁷³

Rendkívül jellemző, hogy Bismarck saját igazolásának módszereit, illetőleg az igazolására szolgáló tényeket és mozzanatokat szükségleteinek megfelelően minden alkalommal átcsoportosítja. Ha Friesen esetében ellenségeinek túlhatalmában jelölte meg a

⁷¹ Uo. 230—231. l.

⁷² O. v. Bismarck : Ges. Werke. 6/a. k. No. 1236. 466. l.

⁷³ R. v. Friesen : Erinnerungen. Dresden, 1892. III. k. 81—82. l.

légió felállításának szükségességét, úgy másik beszélgetésben, amelyet Chlodwig Hohenlohe-Schillingsfürst herceggel, az egykori bajor miniszterelnökkel folytatott 1869. június 23-án, még ennél is meglepőbb indokot hoz fel a maga tisztázására. 1866 eseményeivel kapcsolatban ugyanis kijelentette — írja Hohenlohe a visszaemlékezéseiben —, hogy a nikolsburgi béke gyors megkötésének az oka a magyar kérdésben rejlett. Sohasem gondoltak volna arra, hogy a magyar forradalmat kirobbantsák, ha Franciaország nem avatkozik be. Ekkor azonban francia háborútól tartva, szabadjára eresztették Klapkát. De minthogy ebből viszont az a veszély támadt, hogy e mozgalom kiterjed, s európai bonyodalmak keletkeznek, ami Oroszországot különösen nyugtalanította volna, ezért sürgősen békére kellett törekedni, amelyet a porosz hadsereget fenyegető kolera és láz is elkerülhetetlenné tett.⁷⁴

Ezen változat szerint tehát Bismarckot éppen a magyar forradalom kiterjedésétől való félelem készítette békekötésre, holott eddig erről nemcsak, hogy nem volt szó, hanem mint ismeretes, a Klapka-akció éppen a fegyverszünet és a békekötés közötti időszakban ment végbe s valószínű, hogy az esetleges forradalom kitörésének ezzel nemhogy elejét vette volna, hanem éppen a legkritikusabb pillanatban adott ösztönzést. Bismarck azonban — aki e beszélgetésben mint a forradalomellenesség bajnoka akart a reakciós bajor arisztokrata előtt szerepelni — a tények csoportosításával az eseményeknek ezt az oldalát domborította ki. Hasónlóképpen cselekedett, amikor a porosz képviselőház 1874. január 16-án tartott ülésén egyes képviselők felszólalásával szemben szintén töretlen konzervativizmusát kellett megvédenie. Beszédében ekkor azt hangsúlyozta, hogy a Klapka-légió bevetésének eszközéhez, bár erre előbb is lett volna módja, már csak a legvégső veszély pillanatában nyúlt. Mint felelős államférfi végveszélyben forgó hazájának megmentésére egyetlen eszközt sem hagyhatott kihasználhatatlanul, bármi volt is az. A maga részéről minden lehetőséget felhasznált az Ausztriával való béke megmentésére, s még a csapatok megindulása után is folytatott békítő kísérleteket. A francia beavatkozás háborús fenyegetése azonban abba a veszélybe sodorta, hogy bár III. Napóleon seregei gyengék voltak, mégis elegendőek ahhoz, hogy a poroszokat győzelmük eredményeitől megfosszák. A légiót tehát — Bismarck szavai szerint — a szükség kényszere hozta létre.⁷⁵

⁷⁴ Hohenlohe-Schillingsfürst : *Denkwürdigkeiten*. Stuttgart—Leipzig, 1906. I. k. 379. l.

⁷⁵ Fürst Bismarcks *Reden*. 5. k. 239. l.

Bismarck amellett, hogy ebben a csoportosításban mint a porosz haza megmentője és a béke legfőbb őrzője kívánt feltűnni a parlamentben, a Klapka-légiónak is igen megtisztelő szerepet juttat: Poroszország megmentésének legfőbb eszközévé avatja. Ezt a jelentőségét hangsúlyozza Bismarck visszaemlékezéseiben is, amidőn azt írja: „Ha Napóleon az említett módon beavatkozik a háborúba, Oroszország magatartása kétséges marad, a kolera pedig tovább súlyosodik hadseregünkben, akkor helyzetünk oly nehezzé válhatott volna, hogy vereségünk elkerülésére minden fegyvert meg kellett ragadnunk, amelyet a béklyóiból megszabadult nemzeti mozgalom nemcsak Németországban, hanem Magyarországon és Csehországban is rendelkezésünkre bocsájthattott.”⁷⁶

Ha ezek után megkíséreljük azt, hogy a Klapka-légió szerepét és jellegét Bismarck szavai tükrében összegezzük, úgy mindenkéltől két mozzanatot kell kiemelnünk: az egyik, hogy az egész akció nem más, mint Bismarck eszköze sajátos céljainak elérésére. A másik mozzanat az, hogy bár a Klapka-légió ténykedései nem tekinthetők a magyar nép szabadságért folytatott küzdelmei láncszemének, résztvevőitől, a szabadságharc illúziójával felrevezetett magyar katonáktól nem lehet megtagadni a haza ügyéért fegyvert ragadó harcosoknak kijáró megbecsülést. Nem rajtuk múltott, hanem vezetőiken, hogy nem küzdhettek azért, amiért akartak.

Ami pedig Bismarckot illeti, a Klapka-légióval kapcsolatos szerepéről elsősorban azt kell megállapítani, hogy bár konzervatív cselekedeteinek tisztázására elmondott szavai jóval közelebb állanak az igazsághoz, mint Scherr-Tosznak adott nyilatkozata demokrata voltáról, a valóságban az előbbieik sem voltak őszinték. A valóság az volt, hogy Bismarck nagyon jól tudta, hogy Klapka és társai nem forradalmárok, s hogy a valóban forradalmár Kossuthot eleve kizárták az események intézéséből. Bismarck kijelentései tehát saját „érdemeiről” a forradalom megelőzésében legalábbis túlzások, mert ő lehetett a leginkább tisztában azzal, hogy Klapka és társai éppúgy nem kívántak forradalmat, mint a magyarországi „arisztokrata felkelés” állítólagos vezetői. Bismarck „elvi” politikát csak egyetlen vonatkozásban folytatott: éppúgy nem akart forradalmat, mint reakciós osztályostársai. Ezen túlmenően azonban nem folytatott elvi politikát, s nem volt válogatós az eszközökben. Ausztriát ki akarta szorítani a német egységből. Ehhez olyan szövetségesekre volt szüksége, akik ugyanazokon az osztályalapon

⁷⁶ O. p. *Bismarck* : Ged. 2. k. 39. l.

álva, azonos törekvésektől vezettetve keresték a vele kiépítendő együttműködést. Ilyen szövetségeseket ismert fel Bismarck a magyar uralkodó osztályokban. Hogy a magyar vezető réteggel kialakuló együttműködésének első szakaszában kész volt kalandorokkal is tárgyalni, az az ügy természetéből következett, s eredeti elgondolásaitól el nem téríthette. Az sem különösen fontos, hogy elképzeléseit nem volt hajlandó sem a parlamentnek, sem pedig magánbeszélgetésekben részletesen feltárni, s ezért sokszor valóban inkább csak mellékes mozzanatokot közöl hallgatóságával. Ennek ellenére azonban a magyar kérdésben is igen céltudatos irányelvei voltak, amelyeknek reakciós jellege kétségtelen és igen jól beleillett az összkoncepciójába. Erre vallott a magyar alkotmány helyreállítására vonatkozó megállapítása is, amely kétségtelenül az 1866-os év és a Klapka-akcióval kapcsolatos tapasztalatainak eredménye volt.

Bismarck 1866. július 9-én Goltz grófnak, a párisi porosz nagykövetnek utasítást küldött, amelyben az Ausztriával kötendő fegyverszüneti megállapodás pontozatait közölte vele, s az ezekkel kapcsolatos magatartására adta meg a szükséges szempontokat. Az okmány, a fegyverszüneti feltételek felsorolása után, a következő mondatot tartalmazza: „Ezenkívül Ausztriával kapcsolatos jövőbeli helyzetünk érdekében Magyarország nemzeti követeléseinek teljesítését és a magyar alkotmány biztosítását fogjuk kérni.”⁷⁷

A jelenleg rendelkezésre álló irattári anyagok alapján nem lehet megállapítani azt, hogy Bismarck idézett utasításának a fegyverszüneti és a béketárgyalásokon milyen módon tettek eleget. Az a körülmény azonban, hogy a magyar nemzeti követelések a porosz—osztrák tárgyalásokon Bismarck utasítására programpontként felmerülhettek, azt bizonyítja, hogy Magyarország mint politikai tényező szerepet játszott további terveiben. Bismarck utasítása nem a nyilvánosságra szánt propaganda kijelentés volt, hanem tárgyi megfontolások alapján létrejött politikai program, amelynek kihatásai az egész korszakra eldöntötték Közép-Európa összképét. E program, amelynek hátterében a porosz és a magyar uralkodó osztályok közös érdekeken, de iratlan meg egyezésen alapuló együttműködése ismerhető fel, a következő évek politikai fejlődésének alapjává lett.

⁷⁷ Schreiben an den Stellvertreter des Ministers der auswärtigen Angelegenheiten Freiherr v. Werther. Anlage. Pardubitz, 1866. július 9. *O. v. Bismarck: Ges. Werke.* 6. k. No. 460. Az idézett mondatot Bismarck táviratára utólag illesztették az utasításba. (Kiemelés tőlem. — *G. I.*) 45. l. Werthernek külön átiratot küldött Bismarck, hogy a mellékletben foglalt szöveget utasítás formájában továbbítsa Goltz nagykövethoz.

Nem túlzás az az állítás, hogy az a Magyarország, amelynek bizonyos képviselőivel Bismarck a porosz—osztrák háború idején, főleg azonban befejező szakaszában együttműködött, különös szerepet töltött be további terveiben; nem csupán sajátos „archimedesi” pont volt, amellyel a Habsburg Monarchiát kiemelhetette sarkaiból, hanem ennél több is. Az Ausztriával vontatott és meddő alkudozásokba keveredett magyar uralkodó rétegek képezték Bismarck számára azt az erőt, amellyel az egész Habsburg Monarchiát új politikai pályára kényszeríthette. E magyar uralkodó-osztályok céljai és törekvései jelentették számára a biztosítékát annak, hogy kielégítésük, illetőleg az általuk követelt alkotmány helyreállítása esetén, Ausztria nem válhat többé Poroszország veszélyes ellenfelévé. Meg kell ugyan jegyezni, hogy a lojálisan és kiméletesen fogalmazott és végrehajtott békefeltételek is ezt a leszerelő célt szolgálták. Továbbmenően pedig: Ausztriának a nemzeti igényeiben kielégített Magyarországgal való összekapcsolása előbb-utóbb újból közel hozhatja a Habsburg Monarchiát Poroszországhoz, ami Bismarcknak eredeti célja volt. „Az a gondolat — írja Sybel — hogy Ausztriával felújíthassa a régi barátságot, ahogy azt a königgrätzi csatatéren megmondotta, s ahogy azt Herring által Ferenc József császárnak is megüzente, megingathatatlan szilárdsággal élt a lelkében. A békekötésnél tehát a lehetőségek szerint kimélteni igyekezett a legyőzött ellenfél érzelmeit. Azután, mint tudjuk, növekvő aggodalommal figyelte a francia kompenzációs igények jelentkezését: minden attól függött a számára, hogy Ausztriával előzőleg tisztába jusson.”⁷⁸ Bismarcknak azonban komoly küzdelmet kellett folytatnia a porosz királlyal álláspontja keresztülviteléért, annak a győzelem erőteljesebb kihasználására irányuló kívánságai ellen. Jól tükröződik ez az ellentét, s Bismarck egész koncepciója abból a felterjesztésből, amelyet 1866. július 24-én Nikolsburgból I. Vilmos porosz királynak küldött, valamint az utóbbinak a felterjesztéshez fűzött megjegyzéseiből. Bismarck ebben az iratában kifejti azt, hogy ha Ausztria olyan nyilatkozatot tesz, amelynek megfelelően kilép a német szövetségből és elismeri a porosz király vezető szerepét Észak-Németországban, akkor minden lényegeshez hozzájárult, amit Poroszország tőle követelhetett. Szászország fenntartása közös osztrák és francia kívánság. Ha Ausztria e kívánság ellenében hajlandó lenne többi északnémet szövetségét feláldozni, úgy okos lenne ezt teljesíteni,

⁷⁸ H. v. Sybel: Die Begründung des dt. Reiches etc. I. k. 293—294. l.

s megfelelő szövetséget kötni Szászországgal. Ausztria kizárása a német szövetségből, a kisállamok annexiója, valamint Szászország és Poroszország viszonyának rendezése olyan cél, amelyet a háború kitörésekor nem is lehetett volna kitűzni. „Ha e cél — írja ezután Bismarck — az előmegbeszélések gyors lezárásával ezen az alapon biztosítható, úgy legalázatosabb véleményem⁷⁹ szerint politikai hiba volna, ha kitennök magunkat annak, hogy néhány négyzetméterrel több területátengedés, vagy néhány nullával kevesebb hadisarc Ausztriától való megszerzésének kísérlete miatt az egész eredményt az elhúzóadó hadvezetés, vagy tárgyalások bizonytalan esélyei miatt kérdésessé tegyük, aminél az idegen beavatkozás sem rekeszthető ki.” Igen jellemzőek I. Vilmos király széljegyzetei is, amelyekkel Bismarck felterjesztését ellátta, s amelyekből kiderül, hogy bár a Bismarck által megfogalmazott korlátozásokat kénytelen volt figyelembe venni, mint győző mégis nehezen mondott le „Bécs kapui előtt” azokról a követelésekről, amelyekhez „a hadseregnek és az országnak joga van”, anélkül, hogy a fő célt veszélyeztesse.⁸⁰

Bismarcknak azon törekvése, hogy a „legyőzött ellenfél érzelmeit lehetőleg kimélje”, kétségtelenül rendkívül messzetekintő politikai koncepció része volt, amelynek hátterében az adott helyzet pillanatnyi kényszerítő erői mellett az átalakítandó Ausztria beillesztésének későbbi terve is szerepelt. E törekvések azonban nem érvényesülhettek rögtön. A königgrätzi vereség után Ausztriában jőideig nem esökkent, hanem fokozódott azoknak az udvari és egyházi köröknek a befolyása, amelyek németországi törekvéseiket és igényeiket nem voltak hajlandók feladni, s éppen ezért nem az adott helyzetbe való beleilleszkedés, hanem újabb poroszellenes koalíciók létrehozása volt a céljuk.

Habár ez az irányzat számszerűleg kisebbséget képezett, befolyása — amely nem nyíltan, hanem intrikák formájában érvényesült — annál nagyobb volt, mivel a vezető osztály legfelső köreiből, a főhercegek és a legmagasabb arisztokrácia között volt a legerősebb, továbbá a magasabb udvari és katonai hivatalnokok, valamint a magasabb katolikus klérus és a tőle függő elemek sorában. Ezek képtelenek voltak elviselni azt a gondolatot, hogy a gyűlölt Poroszországtól lealázó vereséget szenvedtek. Tehetetlenségükben Franciaország felé kezdtek tájékozódni. Attól tartottak, hogy a Poroszország által bevezetett új rend szükségszerűen német

⁷⁹ Az eredetiben: Dafürhelten.

⁸⁰ Sybel i. m. 294. s. kk., valamint *O. v. Bismarck: Ges. Werke.* 6. k. No. 498. 79—81. l. Utóbbi helyen a király széljegyzeteit is pontosan közölték.

nemzeti egységállam kialakulásához vezet, amely mellett az osztrák összállamiság nem lesz fenntartható, mert szét fogja feszíteni azokat a képeseket, amelyek a német örökös tartományokat az osztrák monarchiához láncolják. E veszély elhárítására alkalmas eszköznek tartották a francia—osztrák szövetséget is. E csoporthoz csatlakozott a klerikális párt, amely azt akarta bebizonyítani, hogy Franciaországnak kifejezett érdeke Ausztria fennmaradása, míg Poroszországban nagy pártja van annak az eszmének, amely Ausztria széthullásával számol. A katolikus egyház — e klerikális körök szerint — szívesen biztosította volna jövőjét Franciaországból és Ausztriából álló katolikus szövetség segítségével.⁸¹

A revánsra törekvő irányzat fő képviselője Gr. Eszterházy Móric, Biegeleben, s elsősorban maga a császár, Ferenc József volt. Werther bécsi porosz nagykövet tájékoztatta Bismarckot egyik jelentésében arról, hogy a császár egy alkalommal kijelentette, Poroszország erkölcsi legyőzésére Ausztria csak akkor lesz képes, ha országainak olyan intézményeket fog adni, amelyekkel Poroszország nem lesz képes versenyezni.⁸² Rendkívül jellemző azonban, hogy ilyen irányú intézmények létrehozására még kísérletképpen sem került sohasem sor.

Lényegesen könnyebben volt megvalósítható a Habsburg államvezetés számára a poroszellenes irányzat azon terve, amely új hatalmi koalíció létrehozására irányult, s amelynek megvalósítására Beust grófot, volt szász államminisztert nevezték ki osztrák külügyminiszterré.

Hogy Beust osztrák külügyminiszterré történt meghívását francia részről támogatták-e, vagy sem, ahogyan azt a porosz kormánykörök részéről tudni vélték,⁸³ az azóta sem nyert bizonyítást. Beust maga emlékezéseiben tiltakozik e feltételezés ellen, s azzal igazolja ezen állítás valószínűtlenségét, hogy Napóleon császárnál kinevezése inkább kedvezőtlen benyomást keltett, mivel attól tartott, hogy az általa (ti. Beust által) képviselt reváns eszmék bonyodalmakba sodorhatják Franciaországot.⁸⁴ E védekezés elfogadható ugyan a felmerült váddal kapcsolatosan, amely azonban

⁸¹ Ladenberg an Bismarck. Wien, 1867. szeptember 2. *Die auswärtige Politik Preussens 1858—71*. Oldenburg, 1932—1939. (A továbbiakban: Auswärt. Pol.) 9. k. No. 148. Ladenberg bécsi porosz ügyvivő jelentésében részletes osztrák belpolitikai helyzetképet fest.

⁸² Werther an Bismarck. Wien, 1867. augusztus 27. Uo. No. 138.

⁸³ O. v. Bismarck : *Ges. Werke*. 6. k. No. 268. I. 24. sz. jegyzet.

⁸⁴ *Fr. Ferd. Gr. v. Beust* : *Aus dreiviertel Jahrhunderten*. Stuttgart, 1887. 2. k. 43. l.

valójában másodrendű jelentőségű, ugyanekkor igazolja azt a közismert tényt, hogy Beust valóban a poroszellenes irányzat kiemelkedő képviselője volt. Hogy a bécsi udvar miért éppen ezt a személyt tartotta alkalmasnak céljai megvalósítására, arra egyetlen magyarázat lehetséges: a Monarchia más jelöltjeinek mellőzésével, egyedül benne látták Bismarck méltó ellenfelét. E várakozás túlzásnak bizonyult, hatása mégis nagy volt, a poroszok felismerték a kinevezés jelentőségét. Reuss követ Bismarckhoz intézett jelentésében közli, hogy Beust igéri ugyan, hogy a bosszú érzése távol áll tőle, külügyminiszteri kinevezése az osztrák klerikális pártban mégis új reményeket ébresztett. Ausztria azon szándékának megtestesülését látja ebben, hogy külpolitikai szövetségek segítségével, amelyekkel Beust az új miniszter rendelkezhetik, újból felvegye a küzdelmet Poroszországgal, s újból helyreállítsa Németországban a fekete-sárga mennyországot.⁸⁵

Különös élt adott Beust kinevezésének az a körülmény, hogy az alig néhány héttel szász szolgálatból való távozása után következett be, amit viszont az váltott ki, hogy a poroszok az 1866-os háború után nem voltak hajlandók vele, mint a szász békedelegáció vezetőjével tárgyalni. Ehhez járultak olyan kisebb jelentőségű mozzanatok is, amelyek lemondásának körülményeivel kapcsolatosak: ezek közé tartoztak körutazásai a délnémet udvaroknál, amelyeknek ugyancsak poroszellenes céljuk volt.⁸⁶

Mindezek a jelenségek világos bizonyítékát adták annak, hogy Beust osztrák külügyminiszteri kinevezésének célja nem is lehetett más, mint a poroszok kihívása, olyan helyzet teremtése, amely a poroszokkal való viszonyt továbbra is a feszültség állapotában tartja. Erre az osztrák császárságnak a háborús vereség után nyilvánvalóvá lett belső csődje meg is adta a belpolitikai hátteret. Minthogy pedig a belpolitikai csődnek egyik eleme éppen a legfelső uralkodó köröknek saját vezető embereikben való csalódása volt, ami katonai és diplomáciai téren látszott a leginkább igazoltnak, ezért az olyan személyiség, mint Beust, éppen szászországi bukásának sajátos körülményei miatt tűnt alkalmasnak Ausztria megváltójának szerepére. Hozzájárult mindezekhez az is, hogy Beust, mint külföldi, mentes volt elődeinek előítéleteitől és cselekedeteik kötöttségeitől. Mellette szólt azon közismert meggyőződése is, amely szerint még az adott helyzetben is látott lehetőséget olyan fordulat előidézésére, amelyben Ausztria visszanyerheti régi

⁸⁵ Reuss an Bismarck. München, 1866. november 3. Auswärt. Pol. 8. k. No. 72. 130. l.

⁸⁶ R. v. Friesen: Erinnerungen aus meinem Leben. II. k. 331—332., 338—340. l.

hatalmi állását Németországon belül.⁸⁷ Meggyőződését és reményeit Beust arra alapította, hogy Poroszország előbb-utóbb elkerülhetetlenül összeütközésbe jut III. Napóleonnal, aki Ausztria és a délnémet államok támogatásával előnyös helyzetben lesz a küzdelemben.⁸⁸ Természetes, hogy ez a koncepció a Habsburg-állam vezetőinek teljes tetszését váltotta ki, s az elkövetkező évek hivatalos osztrák külpolitikájának alapjává lett. E program megvalósítása, úgy látszott, ezek után már főleg a Habsburg birodalom belső viszonyainak végleges rendezésétől függött, elsősorban tehát Ausztria, illetőleg a dinasztia és Magyarország államjogi kapcsolatainak új alapokon végbemenő helyreállításától. Ezért fogott hozzá Beust új hivatalának elfoglalása után közvetlenül az osztrák—magyar kiegyezés megvalósításához, amely ilyenformán további terveinek is kiindulópontjává lett. A Monarchia legalábbis általa elképzelt belső egységének megteremtése nélkül Beust sem tervezett francia szövetségét nem hozhatta létre, sem pedig újabb poroszellenes bonyodalmakba nem bocsátkozhatott. Így Beustnak ugyancsak bele kellett ütköznie terveinek megvalósítása közben a magyar nemzeti követelések problematikájába. A magyar kérdés rendezése tehát Ausztria számára Beust tervein keresztül szintén sürgőssé vált.

A probléma azonban ezen a ponton újabb sajátos elemmel bővült, amennyiben magyar részről mind a politikai érdekek, mind pedig a kialakult kapcsolatok lényegesen közelebb állottak Bismarckhoz és a porosz koncepcióhoz, mint Beusthoz és az osztrák revánstervekhez. A magyar kiegyezés körül különös kettősség volt kialakulóban az események láthatatlan háttérében: Beust és Bismarck ellentétes indítékú szerepe a kiegyezés létrejöttében. A különbség a két szerep között — számos egyéb mellett — nemcsak formai jellegű volt, az ti., hogy Beust szerepe nyilvánosság előtt játszódtott le, Bismarck viszont a korszak végéig a háttér homályában maradt, a német diplomáciai jelentések és utasítások titkai között. Abban a folyamatban, amelyben az osztrák—magyar kiegyezés létrehozásának sajátos küzdelme végbement — nem csupán a Habsburg Monarchia újjáalakításáért, amely Bismarck koncepciójába éppenúgy beletartozott, mint Beustéba, hanem az így létrejött Habsburg Monarchia jövőbeli helyzetéért is — a magyar uralkodó osztályok igen fontos kulcspozíciót foglaltak el. Állásfoglalásuk 1867-ben, a kiegyezés elvi, nemzeti kérdésének eldöntésén túl sem lehetett kétséges. Ausztria és a Habsburgok

⁸⁷ Uo. III. k. 57. s. kk.

⁸⁸ Uo.

németországi szerepének restaurálását éppúgy elleneztek, mint a centralista törekvések minden felújítását, amelyek előbbi esetben újból feléledhettek volna. A kiegyezés tehát 1866—67-ben Beust számára éppen az ellenkezőjét jelentette annak, amit a magyar uralkodó osztályok és a láthatatlanul mögöttük álló Bismarck számára. Beustnak olyan osztrák birodalmi „egységet” kellett létrehoznia, amely lehetővé teszi a poroszellenes küzdelem felújítását és sikeres befejezését. A magyarok számára viszont a kiegyezés a Monarchiának végleges kivonását jelentette a német érdekkörből, s új európai tájékozódás megvalósítását. Ebben a törekvésükben Bismarck erősítette a magyar uralkodó osztályokat. Beust a küzdelemnek ezt az oldalát és vonatkozását nem látta és nem is ismerhette, nem azért, mert „idegen” volt, hanem azért, mert az osztrák uralkodó osztályok sem ismerték fel a problémának ezt a szövevényét és a magyar törekvések indítékait és céljait. Bismarck és a magyar uralkodó osztályok azonban tisztában voltak érdekeikkel, s ismerték az érvényesülő erőket. Bismarck ezek tudatában vállalta azt a diplomáciai küzdelmet, amelynek az osztrák—magyar viszony megfelelő alakulása egyik — az adott időszakban igen fontos — területe, a kiegyezés pedig csupán új szakasza volt, amely azonban csak négy év múlva, a porosz—francia háborúval ért véget, egyrészt Beust és az osztrák udvar törekvéseinek nemcsak katonai, de nem kevésbé súlyos diplomáciai vereségével, másrészt Bismarck vitathatatlan, de a magyar uralkodó osztályok erősen kétes értékű „győzelmével”. Ilyenformán vált az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés a magyar uralkodó osztályok érdekein keresztül a bismarcki politika eszközévé a német, s ezen túlmenően a közép-európai hegemonia megszerzéséért folytatott küzdelemben. Ezért is kapott ez az esemény helyi jelentőségén túlmenő európai fontosságot.

Hogy az osztrák—magyar viszony sajátos alakulása 1867-re szinte európai fontossághoz jutott, azért elsősorban nyilvánvalóan nem a magyar körök okolhatók. A magyar uralkodó osztályok lokális politikai érdekeinek területe kétségtelenül sokkal szűkebb volt annál, hogysesem — akárcsak közvetett módon is — nemzetközi jellegűvé válhatott volna, még ha e vezetőkörök Bismarcknál támogatásra is találtak.

A magyar uralkodó osztályok az osztrák burzsoá-bürokrata centralizmussal s az udvar nagynémet törekvéseivel, majd később poroszellenes revansterveivel szemben a külön magyar államiság helyreállításáért szálltak síkra. A centralizmusban nem csupán a magyar államiság, de az egész birodalom fő veszélyét látták nemcsak bel-, de külpolitikai szempontból is. Belpolitikai vonatkozás-

ban azért, mert „a hatalmi eszközök centralizációja, mint kormányzati rendszer általában szerencsétlen, Ausztriában azonban, ezen állam fennálló viszonyai között különösen veszélyes. E monarchia alapjogainak és törvényeinek ellentmondó, tehát igazságtalan, végrehajtásában a legproblematisabb rendszer, amelynek tartóssága ellen a régi és újabb történelem adatai a legvilágosabb nyelven szólnak”.⁸⁹

A centralizáció külpolitikai veszélyessége abban állott, hogy „Ausztria, amely a centralizációra épült — azaz a történelmi jogok megsemmisítésére, a birodalom háromnegyed részének érdekei ellen végbemenő erőszakos beolvasztására egy egységbe —, nemcsak politikai függetlenségét nem lesz képes megtartani, hanem arra fog kényszerülni, hogy lépésről-lépésre feladja azt, s Oroszország befolyásának eszközévé váljék . . . Egyszóval Európa igen hamar meg is fog győződni e tényről (csak ne legyen már késő!), hogy a *centralizáció Ausztriában egyet jelent Oroszországtól való függőségével*”.⁹⁰

A magyar uralkodó osztályok centralizmus-ellenes állásfoglalásainak sajátos magyar szempontjait nincs szükség e helyen bővebben ismertetni. (A fenti idézetek közlését is főleg az összbirodalmi szempontok megnyilatkozása tette szükségessé.) Kétségtelen, hogy ezeken keresztül érvényesültek azok az erők, amelyek a birodalom átszervezését, külpolitikai tájékozódásának átirányítását nemcsak szükségessé, de reálissá is tették. Ez volt az az alap, amelyen Bismarck és a magyar uralkodó osztályok együttműködése létrejöhett. Bár annak bizonyítására valóban nincs adat, hogy Bismarck Ausztria centralista rendszerével is szemben állott volna, a birodalom átszervezéséhez a magyar uralkodó osztályokkal együtt alapvető érdekei fűzték, még akkor is, ha ezek oroszellenességével szemben lehettek fenntartásai. Mindezek a másodlagos problémák azonban háttérbe szorultak azon szükségesség mellett, hogy a Habsburg Birodalmat, katonai legyőzése után, belpolitikai eszközökkel is beleillessze saját koncepciójának és terveinek kereteibe. Ehhez magyar szövetségesei részéről csupán egyetlen biztosítékra volt szüksége: a forradalomellenesség megnyilatkozásaira. Ezek rendelkezésére állottak. Ilyenformán az 1867-es kiegyezés Bismarck számára jelentős hozzájárulást jelentett a német egység porosz formájának megvalósításához. E megoldás a magyar

⁸⁹ P. v. Sommsich : Das legitime Recht Ungarns und seines Königs. Wien, 1851. 85. l.

⁹⁰ The present position and policy of Austria. Andrassy Gyula cikke 1850-ből. „Eclectic Review” 1850. 626. l.

vezetőkörök elképzeléseit is igazolta. Átala juthattak a magyar államiság számukra megfelelő formáinak megvalósításához. Igaz, hogy a Habsburg-állam átszervezéséhez a porosz és a magyar igényeknek megfelelően az 1867-es kiegyezés csak az első lépés volt, Bismarck és a magyar uralkodó osztályok együttműködése azonban elég szilárdnak bizonyult e folyamat maradéktalan keresztülviteléhez.

III.

BISMARCK ÉS AZ 1867-ES OSZTRÁK—MAGYAR KIEGYEZÉS MEGALKOTÁSA

I.

Az a körülmény, hogy a Habsburg hatalommal szemben Poroszország szerezte meg a közép-európai hegemoniát, igen jelentős következményekkel járt. Magyarországon új erőre kapott a nemzeti függetlenség reménye, de a nemzetközi helyzet alakulása ezúttal sem segítette azt. A porosz előretörés nem a függetlenségi mozgalmak fellendítését célozta, hanem a hatalmi viszonyok módosítását az adott állami és osztályuralmi keretek között. Ez a helyzet eleve meggátolt minden olyan törekvést, amely az új hatalmi egyensúlyt a nemzeti mozgalmak részéről fenyegethette. A lengyel-ellenes porosz fellépést is ilyen megfontolások váltották ki. Magyarországon azonban különösen bonyolult helyzetet teremtett ez a porosz politika. Az osztrák abszolutizmus fellazulásával ujjáébredő nemzeti törekvések 1867-re sajátos ellenállásba ütköztek. A mozgalom, amely a teljes állami függetlenség megszerzésére indult, sajátos megalkuvásba torkollik: a magyar uralkodó osztályok teljes árulásába. A valóság a reakciós porosz osztálypolitika érvényesülése, amely megakadályozta a magyar függetlenségi mozgalom következetes végigvitelét. Hogy a bismarcki irányzat megvalósítása csakis a magyar uralkodó osztályoknak a magyar függetlenséggel szembeni teljes közömbössége mellett történhetett meg, az nehezen tagadható. Mégis kétségtelen, hogy az adott helyzetben, amely tartalmilag alig különbözött az 1849-ben létrejött forradalomellenes hatalmi viszonyoktól, a magyar nagybirtok koncepciója több realitást képviselt, mint a Kossuth-féle függetlenségi mozgalom „harcos utópizmusa”.¹ A realitás és az „utópizmus” szinte 1918-ig feloldhatatlan ellenmondása, az 1859-ben ujjáéledt magyar nemzeti mozgalom egyik legfőbb jellegzetessége. A realitás a magyar nagybirtokos osztályoknak a Habsburg hatalommal való kibékülését

¹ Révai J.: Marxizmus, népiesség, magyarság. 160. l.

jelenti saját osztályuralmi terveik, valamint — közvetett, vagy közvetlen formában — a Bismarck-féle hatalmi koncepció megvalósítása érdekében. Az európai hatalmi viszonyok között a Kossuth által megfogalmazott függetlenségi törekvéseknek alig volt gyakorlati jelentőségük. A mozgalom ugyan megindult, s egyre magasabb hullámokat vetett. Minél viharosabbak lettek azonban a hullámok, annál szorosabb lett az összezárkózás a magyar, a porosz, majd pedig az osztrák uralkodó körök között, akik között lehettek ellentétek a külső hatalmi befolyás tekintetében, de alig volt különbség az arisztokratikus osztályuralom fenntartása kérdésében. Már pedig a Kossuth által hirdetett nemzeti függetlenségi mozgalomban demokratikus irányzatok is érvényesültek, amelyek az ezekkel ellentétes érdekek képviselőinek együttműködését még sürgősebbé, nézeteltéréseik kiküszöbölését még szükségesebbé tették.

Az osztrák abszolutizmus megrendülése után két mozzanat az, amely különösen szembetűnővé válik. Az egyik magyar vonatkozású, s abban áll, hogy a függetlenségi mozgalmon belül az 1861-es országgyűlés feloszlatásától az 1865-ös országgyűlés megnyitásáig igen jellemző differenciálódási folyamat megy végbe. A nagybirtokos és a középbirtokos osztály jelentős része leválik az ország teljes függetlenségének visszaállításáért folyó mozgalomról, s igyekszik megszabadulni azoktól a csoportoktól, amelyek Kossuth szellemi vezetése alatt még ragaszkodnak ehhez az eszméhez. A másik — az osztrák oldalon — megfigyelhető jelenség nem kevésbé figyelemre méltó. A meglazult abszolutizmus különböző módszerekkel, pontosabban bonyolult osztálytartalma különböző arculatainak kirakatba helyezésével kísérli meg azt, hogy vonzóerőt gyakoroljon a magyar uralkodó osztályok különböző csoportjaira. Így kerül sor előbb a feudális-föderista októberi diploma, majd az abszolutista-centralista februári pátens kibocsátására. Hogy magyar részről mindkettő azonnali visszautasításban részesül, annak elsősorban az az oka, hogy a függetlenségi mozgalom ekkor még magával ragadja az összes társadalmi osztályokat. A magyar nagybirtokosok azon csoportja, amely nem tartozott az aulikus arisztokráciához, s a középbirtok képviselői még nem tudtak elhatárolódni azoktól a közép- és kisbirtokos rétegektől, amelyek a függetlenség alapján állottak. Ennek két oka volt: az egyik abban állott, hogy a középbirtokos réteget még nem merítették ki a várokozás és a passzív ellenállás gazdasági kihatásai, másrészt a nagybirtokos törekvések sem találtak még megfelelő háttvére az osztrák uralkodó csoportokkal folytatandó tárgyalásaikhoz. S ha a föderalista osztrák októberi diploma terveit az aulikus arisztok-

rácia magáévá is tette, a centralista februári pátenssel egyetlen magyar politikai csoport sem érzett rokonszenvet. Ezért bármelyik ábrázatát helyezte is előtérbe a Habsburg hatalom megújulási szándékának és a Magyarországgal való modus vivendi létrehozására, mindegyik esetben visszautasításra talált, ami ideiglenesen megszilárdult hatalmi helyzetében nem is volt számára kedvezőtlen fordulat. Ez volt az oka annak, hogy a Habsburg hatalom megrendülésének első időszakában kezdeményezett „kiegyezési” hajlandósága a magyar visszautasítás után, az országgyűlés feloszlásával, 1861 augusztus 22-én évekre eltűnik.² A magyar országgyűlés feloszlásával kezdődik a magyar függetlenségi mozgalom teljes széthullása. A Habsburgok és a porosz kormány átmeneti jellegű együttműködése a schleswig-holsteini kérdés rendezésében, továbbá a lengyel felkelés leverése után következő reakció bizonyos mértékig megerősítette az osztrák uralkodó körök nemzetközi helyzetét, ami a magyar kérdés rendezésének sürgősségét elodázta. Ismét néhány évnyi „neoabszolutista” kísérletezés kezdődött a Schmerling kormány alatt, a magyar törekvéseknek a centralista összállamba való beleillesztésére. Bár e korszak lényeges vonásokban különbözött az 1849—59 közötti abszolutizmustól — elsősorban abban, hogy az új abszolutizmus a megrendült birodalom talajára épült — a magyar függetlenségi mozgalmat mégis súlyos kár érte. Az 1861—65 közötti évek alkotják azt az időszakot, amikor a középbirtokos nemességben beállott bomlás, s Kossuth programjától való elpártolása a legmélyebbé válik.³ A széthullási folyamatot ábrázoló kortárs megállapításai őszinte megdöbbenést keltenek: „Két év megtörte azokat a kisebb- és középbirtokosokat, akik a nemzeti érliktetésnél mindenütt előljártak. Még másik két év, s mindinkább meg lett törve reménye, kimerítve türelme azoknak, akiket évtizedek nem ingathattak meg. S így a nép, a nemzet zöme megfosztatván természetszerű vezetőitől, csoda-e, hogy a lesben álló hatalom s ennek hű csatlósai elérkezettnek látták az időt a nemzet megpuhítására, alkotmányos szabadságához ragaszkodásának megtörésére.

S ők voltak a különben hű, de most már megtörték mögött leskelődve azok a magyartalan magyarok, akik 1861-ben is azért

² Az 1859—61-ig terjedő magyar függetlenségi mozgalmak értékeléséhez lásd *Lukács L.*: Magyarország története. Egyetemi tankönyv 2/2. k. Az októberi diploma és a februári pátens osztálytartalmának elemzéséhez lásd *Hanák P.*: A dualizmus válságának problémái a 19. sz. végén. Történelmi Szemle, 1959. 1—2. sz.

³ *Révai* i. m. 149. l.

álltak a nemzeti mozgalom élére, hogy csatáiban megbénítsák és céljában megdöntsék a mozgalmat. Azok most is ott vannak, szinleg ellenkezve a hatalommal, tényleg azonban segítve azt.

S ott volt a conservatívek összes tábora, mely hazáját s nemzetét másként, mint az osztrák ház dicsőségében, az osztrákokkal minél szorosabb szövetségben, nem is képzelheti.

Mindezek kárörvendve hirdették, hogy megtört a nemzet forradalmi szelleme. Elérkezett a megalkuvás korszaka. És 1865 hűsvétja meghozta a nemzeti hanyatlás után a jogfeladásra való készséget.⁴

A Deák-féle kivárási politika tehát csak félig érhetne volna el a célját még abban az esetben is, ha az őszintén arra irányul, hogy a Habsburg hatalmat újabb külpolitikai szorultságában nagyobb engedményekre kényszerítse. Ekkor azonban már nem csupán erről volt szó. A múlt idő nemcsak a Habsburg hatalom kül- és belpolitikai csődjét érlelte meg, hanem a magyar birtokos osztályok elvfeadási készségét, nemzeti függetlenségről való lemondásukat is. Választaniok kellett: vagy a függetlenségért küzdenek a nemzeti erőik teljes mozgósításával, vagy az ország fölötti uralomért az uralkodó hatalommal való kiegyezéssel. Minthogy osztályérdekeik az utóbbi felé terelték őket, erre az útra tértek, annál is inkább, mivel a közben kiújult porosz—osztrák ellentét új mozzanatot hozott létre: a magyar és a porosz uralkodó osztályok érdekközösségét.

Ha Deák husvétii cikke már teljes mértékben bizonyította a nagybirtokos vezető körök kiegyezési készségét a Habsburg-házzal, akkor a porosz—osztrák ellentétből eredő helyzet egészen sajátos segítséget jelentett a számukra: nem csupán a Habsburgokkal folytatott tárgyalásaikban fokozta erejüket, de lefelé, a nemzet teljes függetlenségre törekvő szélesebb rétegeivel szemben is makacsabbá tette álláspontjukat. A porosz kormányval való érdekközösség éppen azzá lett, amire a magyar nagybirtokos uralkodó köröknek szükségük volt: olyan közvetett támogatással, amely az országon belüli kizárólagos vezető szerep megszerzésében éppúgy háttér-jelentett a számukra, mint az Ausztriával folytatott alkuban.

Az 1865—67-i kiegyezési tárgyalások részletes elemzése nem tartozik e vizsgálatok keretébe. Csupán elvileg szükséges leszögezni azt, hogy a hosszú éveken át folyó vita tárgyi kérdései lényegükben egyetlen érdemi problémában összpontosultak: a felek hatalmi

⁴ Madarász J.: Emlékirataim 1831—1881. Bp. 349. l.

súlyának rögzítésében. Ebben a kérdésben érvényesült a leg-hathatósabban a porosz fegyverek Ausztria feletti győzelmének hatása a magyar uralkodó osztályok javára. E győzelemben omlott össze véglegesen az osztrák föderalista körök Belcredi miniszterelnök által képviselt utolsó reménye, hogy a magyarokat a poroszok verése esetén újból alávesse.⁵ De ugyancsak e porosz győzelem következtében dőlt el az is, hogy a Habsburg Monarchiának csakis a magyar uralkodó osztályokkal megteremtendő társas viszonyban lehet meg az egyetlen lehetősége nagyhatalmi szerep betöltésére Közép-Európában. E fő kérdésnek voltak alávetve az osztrák—magyar kiegyezés összes többi vitás problémái. De ugyancsak ez volt az oka annak, hogy az osztrák—magyar viszony szinte technikai kérdéseit képező közösügyi vitát egyfelől külpolitikai okokból is le kellett végre zárni, másfelől azonban nem lehetett úgy lezárni, hogy a felek számára végleges rendezést jelentsen. Mindkét fél mindvégig sokallta azt, amihez a másik fél hozzájutott.

Ha ezek után az osztrák—magyar kiegyezés elvi jelentőségű kérdéseit kívánjuk értékelni, két tényből kell kiindulnunk. Elsősorban abból, hogy az nem csupán a két felet érintő aktus volt, hanem — mint már hangsúlyoztuk — az adott korszak egyik legfontosabb közép-európai kérdése, amelynek eldőltebe a nemzetközi erők erőteljesen belejátszottak. Másodsorban abból — s ez már belpolitikai szempont —, hogy a kiegyezés jellegéből szervesen következtek a „közös ügyek”, s ezek nélkül az előbbi sem formailag, sem tartalmilag nem lett volna megvalósítható. Hogy e közös ügyek közé éppen a külügy, a hadügy és pénzügy tartozott, az ugyancsak nem volt véletlen, sőt még csak nem is volt „elvfeladás”, hanem a „kiegyezés” egyetlen lehetséges megvalósítási módja és működési feltétele. E megállapítás természetesen nem kívánja az Andrássy és Deák által képviselt magyar uralkodó osztályok igazolását szolgálni a Kossuth-féle függetlenségi koncepcióval szemben. A kiegyezés magyar megalkotóinak „elvfeladása” nem a dualizmus működését szolgáló „közös ügyek” elfogadásában, ill. ezek mértékének megállapításában állott, hanem az alaptény vállalásában. Ez azonban sokkal mélyebb nemzetközi- és osztályerőkben gyökeredezett.

1867 történelmi elkerülhetetlenségét a marxista elemzések igen világosan leszögezték,⁶ úgyhogy e megállapítás alátámasztá-

⁵ Wertheimer E. : Gr. Andrássy Gyula élete és kora. Bp. 1910. I. k. 249. l.

⁶ Elsősorban Révai i. m. 160. l.

sára nincs különös szükség. Ezúttal éppen ezért csupán a következőket kell megjegyezni: a kiegyezés létrehozói nem „elvfeladásból”, hanem osztálypolitikából vállalták a rendezés e formáját, amelynek következtében szembekerültek ugyan a nemzet érkeivel, de elérték saját uralmi törekvéseik kielégítését. A kiegyezés kétségtelenül nem a magyar nemzet győzelme volt, hanem a nagybirtokos uralkodó osztályé, s a hozzácsatlakozott középbirtokosoké, a nemzettel szemben, sőt a magyar nemzet s az ország többi népe fölött. Az ország magyar és idegen ajkú népei számára a kiegyezés kétségtelenül vereséggel ért fel, annak ellenére, hogy az abszolutizmusban uralkodó állapotokhoz képest a dualizmus hozott bizonyos eredményeket a parlamentáris berendezkedés, a kapitalista gazdálkodás, s általában a burzsoá típusú államszervezet létrehozása szempontjából.⁷ Hangsúlyozandó, hogy a kiegyezés egyrészt a magyar s az ország többi népe szempontjából súlyos csapás volt ugyan, de másrészt a nagybirtokos magyar uralkodó osztály Ausztria fölötti győzelme is. Osztálytársadalomról lévén szó, a kiegyezés jellegének e kettős arculata egyáltalán nem tekinthető rendkívüli jelenségnek. Arra pedig, hogy a magyar uralkodó osztályok győzelme hogyan párosulhat a magyar nemzet vereségével, szintén volt már példa a magyar történelemben.

Éppen azért, mivel az 1867-es kiegyezés nem az egész magyar nemzet érdeke volt, csupán a magyar uralkodó osztályoké, eltorzul minden olyan ítélet, amely a kettőt az osztályprobléma szándékos, vagy akaratlan mellőzésével azonosítja. Ezért csengenek teljesen hamisan Szeffü Gyula szavai, aki szerint 400 éves történetünknek 67 a tetőpontja. Állami függetlenségünk — szerinte — sohasem volt oly reális és biztos, mint azóta, mert Deák méltányossága ezt jobban biztosította, „mint győzelmes szabadságharcaink, Boeckay és Bethlen támadásai”.⁸ Hasonló okok miatt elfogadhatatlanok ifjabb Andrassy, Gratz Gusztáv és a régebbi magyar történetírás azon megállapításai is, amelyek a kiegyezésbe az egyetemes magyar nemzet hatalmas győzelmét akarják belemagyarítani. Másrészt viszont nem sokkal helytállóbbak Kossuthnak és függetlenségi híveinek állásfoglalásai sem arról, hogy 67 a magyarság legsúlyosabb veresége. Kossuthnak igaza volt abban, hogy a kiegyezés a magyar nemzet későbbi legsúlyosabb vereségeinek forrásává lesz, mert felismerte, hogy a dualista elrendezésben a fő veszély a nemzetiségek-

⁷ A kiegyezés értékeléséhez lásd *Pach Zs. P.*: A dualizmus rendszerének első évei Magyarországon. Bp. 1955. 4., 17–18. l.

⁸ *Szeffü Gy.*: Három nemzedék és ami utána következik. Bp. 1935. 198–199. l.

hez, valamint a szomszéd népekhez való viszonyból támadhat, ha Magyarország szembekerül önállósági törekvéseikkel.⁹ Ez az összeütközés a magyar uralkodó osztályok hatalmi törekvéseit tartalmazó 67-es megállapodásokból szervesen következett. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a kiegyezés létrejöttének és jelleget megítélésében Kossuthéknak minden vonatkozásban helyes volt az álláspontjuk. Kossuth nemzetközi helyzet-megítélés és Magyarország szerepének ebből következő levezetése téves volt. 1867-ben ti. ezt írta: „Magyarországnak a tavalyi háború után nem is kellett volna semmi mást tennie, mint karjait keresztbe kulcsolva hangosan nyilatkoztatni, hogy alkotmányból egy hajszálnyit sem enged, birodalmi minisztériumokról, delegációkról hallani sem akar, hanem az 1791: X. tc. minden betűjéhez tántoríthatatlanul ragaszkodik: és matematikailag bizonyos, hogy vagy megmenekült volna az osztrák ház uralmától, vagy legalább alkotmányát egészen csonkítatlanul visszakapta volna.”¹⁰ Kossuth véleménye elsősorban azért téves, mert az 1866-os helyzet Ausztria veresége ellenére sem volt forradalmi jellegű, hiszen a győztes Poroszország a háború befejezésekor igen pontosan megállt annál a határnál, amelynél a Habsburg birodalom felbomlását megelőzhetette, s Bismarck koncepciójának megfelelően beépíthette saját későbbi hatalmi terveibe. Magyarországnak a teljes függetlenséget biztosító törvényekhez való ragaszkodása, s ezáltal Ausztria teljes felbomlásának előmozdítása nem illett sem Bismarck elképzeléseibe, sem a konzervatív Európa hatalmi viszonyai-
ba. Kossuth elgondolása, hogy a szétbomló Ausztria helyét Magyarország foglalhatná el, az adott időpontban teljesen irreális volt.¹¹ Ehhez Bismarck nemcsak hogy támogatást nem nyújtott, de ennek még a lehetőségét is megakadályozta volna. Bismarck Poroszországának éppen a Habsburgokkal kiegyezni akaró magyar uralkodó osztályok szövetségére és az általuk megteremtendő dualista monarchiára volt szüksége. Éppen ezért volt a kossuthi taktika eleve meddőségre ítélve.

Ebből az alaptévedésből azonban számos egyéb félreismerés is következett. Hogy Kossuth élete végéig szinte megszállottja maradt 49-es elveinek és cselekedeteinek, az legtiszteletreméltóbb forradalmi jellemvonása, bár Marx egy alkalommal megbírálta az április 14-i trónfosztás taktikai helytelenségét,¹² de a 49-es prog-

⁹ Kossuth L.: Iratai. 7. k. 381—382. l.

¹⁰ Kilátások az európai bonyodalmak szempontjából. Uo. 327. l.

¹¹ Uo.

¹² Marx an Engels. 1852. május 2. ME—BW. I. k. 424. l.

ramnak 1867-ben való felújítása sok tekintetben alig lehetett egyéb, mint „harcos utopizmus”. Alig volt ennél sokkal realisabb Kossuth azon követelése, hogy lökje vissza az országgyűlés a „közösügyi javaslatot”.¹³ A kiegyezési rendszer a „közös ügyek” nélkül ugyanis fenntarthatatlan volt, viszont a kiegyezés felszámolása az adott helyzetben ugyancsak keresztülvihetetlen követelés maradt, amely egyetlen realitását a kritikai álláspont és a magasabb nemzeti ideál erkölcsi erejéből merítette. Hogy ennek az ideálnak és a valóságnak az egész korszakon át folyó összeütközése közvetett és közvetlen módon hozzájárult a kiegyezési rendszer felbomlásához, az tagadhatatlan.¹⁴

Az 1867-es kiegyezés ténylegesen az újkori magyar történelem egyik legellentmondásosabb jelensége. Egyik fő ellentmondásának gyökere kétségtelenül keletkezésének körülményeiben rejlik, amelyek nemzetközi nyomás alatt kényszerítették ki az osztrák Gesammstaat és a magyar önállóság ellentétes követelményeinek az összeegyeztetését. Tagadhatatlan, hogy e társulás bizonyos „elvfeladás” nélkül egyik fél részéről sem mehetett végbe. De — mint már mondtuk — csupán az egykori függetlenségi szemlélet benyomásának, valamint a kiegyezés valóban alapjaiban reakciós jellegének hatása alatt lehet tagadni azt, hogy e kompromisszum elsősorban a magyar nagybirtokos osztályoknak hozott az előbbi állapottal szemben jelentős előnyöket.¹⁵ A magyar uralkodó osztályok, amelyek most fokozottabban megszerezték az ország dolgozói felett a kizsákmányolás lehetőségeit, az 1867-es kiegyezés tényleges haszonélvezői voltak. Ezt a haladó magyar történetírás részéről kétségbevonni éppolyan hiba volna, mint az a konzervatív magyar és külföldi, főleg osztrák álláspont, amely a magyar nagybirtokos osztály kiegyezésén belül elért eredményeit egyetemes magyar „győzelemnek” akarja feltüntetni.¹⁶

A 67-es kiegyezés reális történeti értékelése az osztrák—magyar „közösügyes alku” szűk perspektívájából nehezen oldható meg.

¹³ Kossuth L. : Iratai. 7. k. 341. l.

¹⁴ Szeffü Gy. a kiegyezési korszak romlott viszonyait és bukását nem utolsósorban arra vezeti vissza, hogy a kormányok a tömegek dualizmus-ellenes hangulatával szemben még választási korrupciók és erőszakosságok segítségével is kénytelenek voltak fenntartani a rendszert. Ez más szóval azt is jelentheti, hogy szerinte a szélsőbali ellenzék volt az oka a dualizmus csődjének. I. m. 231. l.

¹⁵ A kiegyezés bizonyos „pozitív” oldalainak értékelésére vonatkozólag Révai J. és Pach Zs. P. id. munkáira utalunk.

¹⁶ Az osztrák és a magyar uralkodó osztályoknak a kiegyezésben tanúsított álláspontját, valamint kölcsönös engedményeik hátterét Hanák P. elemezte id. munkájában. 48—51. l.

Nemcsak a nemzetközi erők többször hangsúlyozott behatása miatt, amelyek a kiegyezés lehetőségeit magyar szempontból is igen szűkre korlátozták, hanem magyar belpolitikai szempontból is. A magyar társadalom belső osztályellentétei, a nagybirtokos arisztokrácia és a középbirtokos csoportok uralmi igényei tovább szűkítették a tárgyalással elérhető lehetőségek körét. Ehhez járult még az a nem is lebecsülendő körülmény, hogy a magyar uralkodó körök igényeit a porosz érdekközösség által megnyílt új kilátások leplezetlen nagyhatalmi törekvésekké fokozták fel, amelyek az egész nemzet számára oly végzetesekké váltak.

E tényeket számba véve az a helyzet, hogy míg a kiegyezés függetlenségi ellenzéke a „közösügyes alkú” bírálatában sok vonatkozásban irreális vagy utopisztikus területen mozgott, addig a dualista rendszer fenntartásának nemzetközi következményeit illetően szinte jövendölésszerű megállapításokra jutott. A függetlenségi ellenzék vezető szellemei Kossuth útmutatásai nyomán szükség-szerűen jutottak oda, hogy a dualizmus próbakövét a nemzetiségekhez való viszonyban, s a magyarság ez által megteremtett helyzetében lássák. E meggyőződés jut kifejezésre Mocsáry Lajos következő mondataiban is: „Mondjuk meg már egyszer határozottan, hogy nekünk nem kell német hegemonia, csináljon Németország amit akar, hogy mi nem akarunk lenni azok a jó bolondok, akik az osztrák kabinet hagyományainak s Khun et consorts kényelmes megélhetésének s gazdálkodhatásának kedvéért a mesebeli béka példájára felfújjuk magunkat 80 000 emberünkkel, s hagyjuk vérben és pénzben csapoltatni a népeknek életnedvét. Mondjuk meg már egyszer határozottan nekik, hogy itt Ausztriában nem akarunk se némettel se senkivel osztozni az uralkodó befolyás közös koncán, nem akarunk konspirálni a német elemmel a szláv ellen, vagy minden másféle elem ellen, nem akarunk annyival kevésbé, mivel úgyszólván bizonyosok lehetnének benne, hogy mi csak a rövidebbet húznók az állítólagos szövetségből . . . Mondjuk meg határozottan, hogy mi nem a 80 000 emberben, hanem abban akarjuk keresni a birodalom összetartó ragaszát, hogy ezen sok mindenféle elem, mely nem tud hova lenni, ha megsemmisülni nem akar: jól találja magát szabadság és jólét következtében a régi hosszas együttlét statusquoja mellett.”¹⁷

Mocsáry szavai szinte szó szerint megvalósultak. A nemzetet uralkodó osztályai feltartóztatlanul vonszolták azon az úton, amelynek a végén csak a „rövidebbet húzhatta”.

¹⁷ Mocsáry L. bírálatja az uralkodó osztályok kiegyezési politikájáról. Ellenőr, 1869. augusztus 19. Mocsáry Lajos válogatott írásai. Bp. 1959. 376–377 l.

Ami az osztrák uralkodó osztályok különböző csoportjait illeti, az 1866-i vereség után, azok ugyancsak vegyes várakozásokkal tekintettek az elkövetkező események elé. A Schwarzenberg-Bruck korszakból származó poroszellenes, nagynémet elképzelések kudarca egy időre kétségtelenül meglasztotta az osztrák vezetőkörök cselekvőképességét, amelyeknek erre az eshetőségre alig volt megvalósítható politikai tervük. A magyar uralkodó osztályokkal való kiegyezés 1859 óta előrevetette az árnyékát. Ha 1866 előtt az osztrák uralkodó csoportok jelentős politikai fölény helyzetéből tárgyalhattak magyar ellenfeleikkel, úgy 1866 után — legalább is egy ideig — szinte kikapcsolódtak a magyarokkal folytatott tárgyalásokból. Hogy ez a körülmény a magyar uralkodó osztályok politikai tudatában úgy tükröződött, mintha Magyarország állami helyzete rendezése kizárólag a magyar állam hivatott képviselői és az uralkodó közös ügye lenne, amelybe Ausztria politikai tényezőinek beleszólásuk sincsen — az csupán másodrangú fontosságú tény. Döntő fontosságú az volt, hogy az osztrák uralkodó osztályok részben túlságosan széttagoltak, részben cselekvőképelenek voltak, s így a „kiegyezés” valóban csak az uralkodó, s a magyar vezetőkörök között jöhetett létre. (Ilyenformán a kiegyezés „osztrák” — magyar jellege valóban eléggé vitatható, ha „Ausztria” alatt az osztrák politikai tényezőket is kell érteni, nem csupán az uralkodót és a szűkebb udvart. E körülmény számos súrlódás előidézője lett az elkövetkező évtizedekben.) „A császár számára a Magyarországgal való kiegyezés befejezett tény volt, amint arra a véleményre jutott, hogy a hadsereg és a külpolitika ezután éppúgy, mint eddig a 48-as törvények elvi helyreállítására való tekintet nélkül, szabad uralkodói akaratának területét képezi a jelenben és a jövőben.”¹⁸ Bizonyos, hogy a kiegyezési hajlam mögött az a hátsó gondolat érvényesült, hogy a magyar erőket a revánstörékvések számára vegyék igénybe. A császári udvar azonban viszonylag mégis a leghamarabb határozta el magát a magyar közjogi helyzet rendezésére — bár ez nem a magyarság helyzetének végleges megszilárdítása iránti törekvésekből fakadt.

Az osztrák társadalom másik jelentős politikai ereje, amely a dualista megoldás elfogadására több-kevesebb ellenállás után hajlandónak mutatkozott, a nagyburzsoázia volt, alkotmánypárti képviselőivel együtt. Nem tagadható, hogy ezt a pártot sem a magyar államiság iránti rokonszenv készítette a kiegyezés elfogadására, hanem más, realisabb szempontok. Ez az osztály, amely eredetileg a Schwarzenberg-Bruck féle rendszer egyik jelentős

¹⁸ Redlich i. m. 2. k. 583. l.

elemét alkotta, e törekvések teljes megghiúsulásával alig tehetett mást, minthogy a dualizmust, ha számos fenntartással is, de elfogadja, vagy legalább ne ellenezze. Az ausztriai német nagyburzsoáziát e magatartásában a cseh burzsoáziával kibontakozó ellentéte is befolyásolta. A Herbst vezetése alatt álló bécsi és szudétanémet képviselői csoporton kívül főleg a Kaiserfeld és a Rehbauer vezetése alatt álló autonomista csoport fogadta el a kiegyezést. A Skene vezetése alatt álló és a leghatározottabb ellenzéki magatartást tanúsító centralista csoport jelentős része utóbb szintén a kiegyezés alapjára helyezkedett. Ilyenformán a német liberálisok és az alkotmánypárt vezetői — Herbst, Giskra, Kaiserfeld stb. — valóban „saját aláírásukkal voltak kénytelenek törvényesíteni a magyarok győzelmét Schwarzenberg, Bach és Schmerling németek által kormányozott egységbirodalma fölött”.¹⁹ Az a körülmény, hogy a kiegyezéssel az ausztriai német nagyburzsoázia végül is ugyanolyan egyeduralkodói szerephez juthat az Ausztriához tartozó tartományok felett, mint a magyar uralkodó osztályok a magyarországi nemzetiségek felett, nem homályosíthatja el azt, hogy ez az állapot számukra — legalább is a schwarzenberg-schmerlingi koncepcióhoz viszonyítva — vereséget jelentett. Ha a magyarokkal valójában nem is békültek ki, kénytelenek voltak a dualizmust, mint a birodalom új szervezési elvét és alapját elfogadni. Ugyanekkor ismét élesen szembekerültek egykori ellenfeikkel is, azzal az osztrák feudális arisztokráciával, amely az ötvenes évek elején a Schwarzenberg-rendszert felváltotta.

Ennek a feudális arisztokráciának a kiegyezés időszakában tevékenykedő képviselői képezték ugyanis a dualista rendszer bevezetésének tényleges ellenzékét. A csoport vezetője akkor Clam-Martinitz volt, de ide tartozott Belcredi osztrák miniszterelnök is. Politikai programjuk a Monarchia föderaliztikus átalakítása volt, de olyan szövetségi rendszerré, amelyben az egyes tagállamokat az egyes nemzetek régi arisztokráciája képviseli. Közvetlenül a kiegyezés időszakában, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar uralkodó osztályok a föderáció minden fajtáját elfogadhatatlannak tartják, hajlandók lettek volna arra is, hogy a föderáció rendszerét kizárólag az osztrák birodalmi részben tartsák fenn, ez azonban az osztrák nagyburzsoázia ugyancsak föderáció-ellenes érdekeibe ütközött. Ebben az érdekkellentétben az osztrák nagyburzsoázia a magyar uralkodóosztályok támogatására is számíthatott.

Az a bírálata, amelyet az arisztokrata ellenzék a dualista rendszeren gyakorolt — s amelynek egyik megfogalmazását gr. Belcredi-

¹⁹ Uo. 637., 639. l.

nél találjuk meg — arra irányult, hogy az Ausztriában élő összes nemzetek főnemesei érdekeit közelebb hozzák egymáshoz. Belcredi azért került szembe Beusttal, mert ez a birodalom két felében csak egy-egy nemzetet emelt ki, s részesített előnyben a többiekkel szemben és így kiélezte a nemzeti ellentéteket a birodalomban. Ezen az úton pedig — írja Belcredi — a nemzeti eszme valóban Ausztria fennállásának legfőbb veszedelmévé válhat.²⁰

A föderalista arisztokrácia kétségtelenül nem a nemzetek, hanem az arisztokráciák „nemzeti egyenjogúsítását” követelte a föderalizmus jelszava alatt, s ezért az osztrák nagyburzsoázia álláspontja sok szempontból fejlettebb társadalmi erőkre vall, mint a Belcredi által képviselt „nemzeti egyenjogúság”. A dualizmus a Habsburg birodalom problémáinak antidemokratikus megoldása volt. A Belcredi által képviselt föderalizmus azonban a dualizmusban érvényesülő osztrák burzsoá erőket is elfojtotta, s ezzel gátolta a Monarchia kapitalista fejlődését. Nyilvánvaló, hogy bármilyen irreális volt is az ötvenes évek elején a nagyburzsoá-arisztokrata szövetség Schwarzenberg-féle politikai irányzata, törekvései több fejlődési elemet tartalmaztak, mint a feudális-arisztokrata föderalizmus. A Clam-Martinitz — Belcredi irányzat pedig ez utóbbinak volt a politikai örököse. Ugyanakkor az osztrák nagyburzsoázia, amely egy évtizeddel előbb a Schwarzenberg—Bruck-féle irányzatnak jelentette társadalmi alapját, a nagynémet tervek végleges bukása után nem gazdasági törekvéseit adja fel, hanem politikai céljait változtatja meg. Nem a cseh—osztrák arisztokráciával békül ki, mert ezzel szemben egyedül nem is érezte magát elég erősnek, hanem a magyar uralkodó osztályokkal egyezik meg, s ezzel létrehozza a dualista monarchiát. Ezzel a módszerrel az osztrák nagyburzsoázia politikai hátvédet kapott előbb a feudális arisztokrácia, majd a megszülető cseh polgárság ellen folytatandó küzdelméhez. Az osztrák nagypolgárság képviselői Schwarzenberg és Stadion helyett a magyar uralkodó osztályokban találták meg politikai szövetségeseiket. Bár ez sem sokkal haladóbb jellegű politikai szövetség, mint a másfél évtizeddel ezelőtti, néhány fontos következménye mégis volt. Először is szabad utat engedett az osztrák burzsoázia fejlődésének. Másodszor megnyitotta a lehetőségeket a magyar uralkodó osztályok tevékenységének az állami szuverenitás részbeni helyreállítására. Harmadsorban pedig megbuktatta a feudális—arisztokrata—föderalista törekvéseket. Belcredit ugyanis az a folyamat szorította hát-

²⁰ Gr. R. Belcredi: *Fragmente aus dem Nachlass*. Kultur, 1906. II. k. 49—50. l.

térbe, amellyel szembe akart helyezkedni,²¹ nem pedig Beust áskálódása, ahogyan azt tudni vélte. Az osztrák nagyburzsoázia és a magyar vezetőkörök szövetségéből végül is azonban éppúgy nem jött létre haladó jellegű Habsburg Monarchia, mint a Schwarzenberg koncepcióból.

2.

Bismarck szerepét az osztrák—magyar kiegyezés létrejöttében mindeddig homály fedte. Kétségtelen, hogy mint az egyik külföldi hatalom vezető államférfia, nem avatkozhatott közvetlenül a monarchia belügyeibe, bármilyen érdekei fűződtek is hozzá. Csakis közvetett úton, a diplomáciai tanácsadás révén érvényesíthette véleményét. Hogy ez milyen formában ment végbe, arra régebbi történetírásunknak nem állott érdekében bővebb felvilágosítást adni, noha a levéltári anyagok Wertheimer Ede Andrassy életrajzának tanúsága szerint — a jelenlegi helyzettel ellentétben — teljes mértékben rendelkezésre állottak. Sem a kiegyezés magyar megalkotóinak, sem pedig az egykorú porosz külpolitikának nem állott érdekében, hogy a tapétás szalónok mélyén folyó megbeszélések megzavarják akár a nehezen kialakult osztrák—magyar, akár az osztrák—német viszonyt. Így még a dualizmus korszakában napvilágot látott Andrassy életrajz nem tartalmazhatott olyan mozzanatot, amelyek árnyékot vethettek volna a rendszer létrehozóinak nagyságára, vagy leleplezhették volna a kiegyezés körül keletkezett misztikumot. A dualizmus utáni ellenforradalom pedig, ha nem is tekintette magát a dualizmus folytatójának, de azonosította magát annak nacionalista törekvéseivel. Ezért szintén nem vonzották olyan kérdések, amelyek az uralkodó osztályok „megdicsőült” nagyjainak emlékezetét elhomályosíthatták volna.

Ugyanekkor felmerülhet az a kérdés is, hogy Bismarck és a magyar uralkodó csoportok együttműködése valóban „illegális” kapcsolatokon és összeköttetéseken alapult-e és hogy mennyiben épült csupán a helyzetadta érdekközösségből következő közvetett, s nem tudatosan egyeztetett szándékosságon. Kétségtelen, hogy a szóban forgó folyamatban az érdekek véletlen találkozásának és közvetett együttműködésüknek igen jelentős szerepük volt.

A porosz—magyar együttműködés ebben az időszakban nem mindig úgy jelent meg a politika színterén, mint a kiegyezés előmozdítására irányuló közös akció, hanem összefonódva más, a

²¹ Redlich i. m. 2. k. 581. l.

poroszk számára fontos problémákkal. Ilyen volt pl. a poroszellenes osztrák—francia diplomáciai front kialakulásának kérdése. Az a szerep, amely ebben a problémahalmazban a magyar uralkodó csoportokra hárult, Bismarck számára semmivel sem volt kevésbé lényeges, mint a magyarság számára az a politikai támogatás, amelyet a kiegyezési tárgyalásoknál a poroszkok részéről várhatott. A magyar vezető körökre ebben a vonatkozásban a poroszellenes revánsfront létrejöttének meghiusítása várt, amit ha nem is tudatosan, de teljes mértékben vállaltak. Ez volt az egyik legfontosabb összekötő kapocs, amely a porosz és a magyar felek együttműködését biztosította. Usedom firenzei követ Bismarckhoz intézett jelentésében megállapítja, hogy Ausztria poroszellenes magatartása a francia—porosz háború idején a magyarok várható magatartásától függ, majd így ír: „Ezért tartom fenn a kapcsolatot a magyar nemzeti párttal is, amelynek Flórenchen van a központja, ahol vezetői gyakran találkoznak. A magyar nemzeti párt mindent elkövet, hogy a népet felvilágosítsa arról, hogy ha Ausztria visszakerül hatalmi helyzetét Németországban, ezt ismét a magyar önállóság elnyomására fogja felhasználni.”²² Nem kell különösen hangsúlyozni hogy ha e jelentés valamilyen emigráns központra vonatkozik is, tartalma Bismarckot nemcsak közelről érintette, de a kiegyezés alakulásában is érdekeltté tette, a magyar vezetőkörcsköz még közelebb hozta. A közeledésnek, sőt a sajátos egymásrautaltságnak olyan tényei ezek, amelyek Magyarországon a közhangulatot is befolyásolták. Igen figyelemre méltó és jellemző, hogy e közhangulat és a mögötte meghúzódó események milyen formában tükröződnek olyan porosz diplomáciai jelentés megvilágításában, amely nemcsak a tapasztalatok rögzítésére szolgál, hanem végrehajtott cselekménysorozatok hatásainak lemérésére is. Werther báró bécsi porosz nagykövet Bismarckhoz intézett jelentése a júniusi koronázási ünnepekről különösen jelentős, annál is inkább, mivel ennek az iratnak további következményei voltak.

Werther követ igen fontos koronázási jelentésének bevezetésében a következőket írja: „Rövid pesti tartózkodásom alkalmával fáradságot vettem magamnak ahhoz, hogy ne csak az ottani képviselőház hangulatáról tájékozódjam a további kiegyezési munkálatokat, valamint a lakosság erre vonatkozó nézeteit illetően, hanem arra a kérdésre is választ kapjak, hogy *él-e, s ha igen, mennyiben él a magyarokban a hála érzete Poroszország iránt, amely*

²² Usedom an Bismarck. Firenze, 1867. április 16. Auswärt. Pol. 8. k. No. 492. 676. l.

hatalom befolyásának köszönhetik végeredményben jelenlegi államjogi sikereiket.” É bevezető után Werther követ bővebb ismertetést ad a magyarországi belpolitikai helyzetről, különösen kiemelve azt a bizakodást, amely nemcsak Andrássyt, hanem a társadalom minden rétegét eltölti az Ausztriával szemben elérendő további sikerek tekintetében, majd a következőképpen folytatja a jelentést: „Általában semmiképpen sem ismerhető félre a rendkívül liberális, a koronát hallatlan függőségi viszonyba helyező fejlődés Magyarország belpolitikájában. Az az erő, amelyet az osztrák császári ház a dolgok ezen állásából pillanatnyilag merít, függ a jövő hullámzásaitól és a pillanatnyi néphangulattól, amely minden jövőre vonatkozó biztos számítást kizár, s sokkal valószínűbbé teszi azt, hogy a dualizmus további kiépülése, e szükségesség őszinte elfogadása nélkül inkább a német—osztrák aspirációk gyengüléséhez vezethet. Ha az a barátságos fogadtatás, amelyben mind magam, mind a királyi követség tagjai Magyarország fővárosában a jelen alkalommal részesültek, engem lényeges különbség felismerésére is készítetett az ún. »társaság« itteni hangulatával szemben — azok a tájékoztatások, amelyek az ország többi részének hangulatára vonatkozólag érkeztek hozzám, meggyőztek arról, hogy a lakosság minden rétegében rokonszenvvel és hálával viseltetnek Poroszország iránt. S míg az osztrák—németek Magyarországon ellen-szenvesek, addig bennünk itt a jövőre vonatkozóan is közvetett védelmezőiket látják a bécsi erőszakosságokkal szemben.”²³

Werther jelentéséből kitűnik, hogy a porosz vezetőkörök mennyire számon tartották, hogy a kiegyezés az ő támogatásukkal jött létre, s mennyire igényelték, hogy e ténynek a magyarság különböző rétegei megfelelően tudatában legyenek, s „hálával” tartozzanak. A jelentés egyik jellegzetessége, hogy porosz részről súlyt fektettek arra, hogy a magyarság rokonszenve ne az osztrák—németek felé, hanem feléjük irányuljon, s látható megalégedettséggel vették tudomásul az osztrák—német aspirációk várható gyengülését. Mindez beleillett Bismarck koncepciójába, akinek, mint mondtuk, ausztriai politikájának alapját az osztrák törekvésekkel szemben éppen a magyar uralkodó osztályokkal való szoros együttműködése képezte. Werther jelentése éppen ennek a koncepciónak a tükröződése, s végrehajtása. Nem véletlen, hogy e jelentést Bismarck, mint alapvető fontosságú politikai okmányt másolatban minden fontosabb követségnek megküldette.²⁴ Úgyan-

²³ Werther an Bismarck. Wien, 1867. június 18. Uo. 9. k. No. 70. (Kiemelés tőlem. — G. I.) Lásd a jegyzetet is.

²⁴ Uo.

úgy nem meglepő az sem, hogy midőn a jelentés tartalma valamilyen úton az osztrák kormány tudomására jutott, komoly bonyodalmak elindítója lett.

Werther távirata feltételezhetően osztrák közvetítéssel, előbb a francia „La Gazette de France” c. lapban került nyilvánosságra, majd a „Wiener Neue Presse” c. lap július 11. számában is megjelent. Werther megállapításai állítólag igen lehangolóan hatottak Ferenc József császárra. A botrány Werther követi helyzetét megrendítette. Porosz részről ugyan cáfolatot tettek közzé a „Staatsanzeiger” c. lapban, amelyet a „Wiener Abendzeitung” c. osztrák félhivatalos nyugtázott is, a többi osztrák lap azonban ennek ellenére is eredetinek tekintette az okmányt, és azt állította, hogy az osztrák kormánynak erre vonatkozóan bizonyítékok vannak a kezében.²⁵

Jelentős mozzanatot képezett e bonyodalom lefolyásában az a mód, ahogy Bismarck a Werther-jegyzék nyilvánosságra kerülését fogadta. Thile külügyi államtitkárhoz intézett átiratában annak a véleményének ad kifejezést, hogy az ügyet nem kell tragikusan felfogni. Werther jelentéseit teljesen objektívnek tartja, szerinte csupán Beust hamisítása tulajdoníthat annak ellenséges szándékokat, ezt azonban erélyesen vissza kell utasítani; ugyanakkor rá kell mutatni azokra az intrikákra is, amelyeket Metternich — az akkori párizsi osztrák nagykövet — folytat. Werther visszahívásáról szó sem lehet. „Franciaország becsületességébe vetett erős hit kell ahhoz — írja Bismarck — hogy fel ne ismerjék Franciaország nagyobb érdekét abban, hogy bennünket Ausztriától elválasszon, mint abban, hogy a magyarországi hangulatról szóló hátrányos nézeteket eltitkoljon.”²⁶

Hogy azonban a Werther-bonyodalom minden hivatalos befejezése ellenére sem került még le a napirendről, azt Bismarck néhány héttel későbbi, újabb utasítása bizonyítja. Az utasítás Ladenberg bécsi porosz ügyvivőnek szólt, aki szeptember 25-i jelentésében közölte, hogy Beust a vele folytatott legutolsó beszélgetésében ismét felvetette, hogy „a maga részéről nem kíván rekriminációkat emelni régebbi Magyarországhoz fűződő viszonyunkat illetően, de számára igen nehéz a mi megegyezési hajlamunkban

²⁵ H. Schulthess: Europäischer Geschichtskalender 1867. 126—127. 1. A Werther-jelentés szövegéhez fűzött kommentárból. Maga a Werther-jelentés e kötetben erősen torzított formában jelent meg.

²⁶ Bismarck an den Unterstaatssäkretär v. Thile. Warzin, 1867. július 25. O. v. Bismarck: Ges. Werke. 6/a. k. No. 826. Az irathoz fűzött szerkesztői megjegyzés a bonyodalommal kapcsolatos fontosabb eseményeket is tartalmazza.

hinnie, amíg Poroszország nem hagy fel azzal, hogy Magyarországon bizonyos eshetőségekre tovább szövi a szálaikat”.²⁷

E jelentésre adott utasításában Bismarck felkérte Ladenberget, kérdezze meg, milyen adatok állanak Beust rendelkezésére arra vonatkozólag, hogy a poroszok Magyarországon „tovább szövik a szálaikat”. Egyben felszólítja, hogy amennyiben Beust a Werther-féle jegyzékre gondol, közölje véleményét, amely szerinte még eltorzított formájában sem tartalmaz mást, mint olyan megfigyeléseket, amelyekről minden követ köteles jelentést tenni. A jelentésben Bismarck szerint sem a követ tevékenységéről, sem kormánya szándékairól nem volt szó. S különben is, a porosz kormány is elnézi az osztrák kormány Franciaországgal szövődő szálaikat.²⁸

Mielőtt a Bismarck kérdésére adott válasszal kezdődő újabb diplomáciai vita rövid ismertetésére térnénk, amely ugyancsak az „illegális” porosz—magyar kapcsolatok történetének területére tartozik, néhány észrevételt kell még a Werther-féle jelentésből származó bonyodalom ügyéhez fűznünk. A bonyodalom oka lényegében a porosz—magyar titkos kapcsolatok kérdése. Bár az ezekre utaló megjegyzések, amelyek a Werther-jelentésbe belemagyarázhatók, valóban rendkívül homályosak és általános jellegűek, mégis adnak bizonyos támpontot, amelyekből ezekre a kapcsolatokra következtetni lehet. Igaz, hogy Werther megállapításai a magyaroknak a poroszokkal szemben lerovandó hálájáról nem tartalmaznak olyat, hogy e hála valamely tényleges szolgálattért jár-e, vagy csupán azon helyzet létrejöttének előmozdításáért, amely a kiegyezés megoldását általában lehetővé tette. Beust ennek ellenére feltételezte, hogy az előbbi esetről van szó, s hogy titkos kapcsolatoknak ténylegesen létezniök kell a porosz és a magyar körök között. Feltételezése, amely saját hasonló módszereinek ismeretén alapult, minden indokoltsága mellett is bizonyíthatatlan maradt. Ez persze nem jelenti e kapcsolatok nemlétét. Hogy ilyenek voltak, az a fent idézett Usedom-jelentés alapján valószínű. Hogy azonban ezek a kiegyezés létrejötténél szerepet játszottak-e, arra vonatkozóan csakis olyan következtetések lehetségesek, amelyek Werther jelentéséből adódnak. Tény, hogy Bismarck e feltételezésekkel kapcsolatosan nem is bocsátkozott érdemi tárgyalásokba, hanem azonosította magát a jelentéssel és

²⁷ Ladenberg an Bismarck. Wien, 1867. szeptember 25. Auswärt. Pol. 9. k. No. 180.

²⁸ Erlass an den Geschäftsträger in Wien v. Ladenberg. Berlin, 1867. szeptember 29. O. v. Bismarck: Ges. Werke. 6/a. k. No. 879.

hasonló panaszokkal lépve fel az osztrákokkal szemben, ellentámadásba ment át. Érdekes, hogy az ügyben magyar részről sem hangzott el cáfolat. A Werther-jelentés nyilvánosságra kerülésének és az ezzel kapcsolatban felmerült diplomáciai vitának azonban minden homályossága ellenére is megvolt a maga különleges jelentősége, s ez abban állott, hogy egy pillanatra rávilágított a kiegyezés létrejöttének kísérő jelenségeire, s Beust azon gyanújára, hogy Bismarck és bizonyos magyar körök között „illegális” kapcsolatok is vannak.

A Werther-jelentés bonyodalma azonban nem volt az egyetlen eset a porosz-magyar kapcsolatok történetében ebben az időszakban. Bismarck — mint már erről szó volt — 1867 szept. 9-én Ladenberghez intézett kérdésére, hogy tudakolja meg, miré célzott Beust, amikor további Magyarország felé fonódó porosz szálakról szólt, a bécsi ügyvivő meg is adta a választ. Beust tájékoztatása alapján közölte, hogy mind az osztrák, mind pedig a magyar kormányhoz ismételtén érkeztek denunciációk, amelyek szerint a magyarországi „radikális párt” egyes tagjai számára Poroszországból jelentős pénzüsszegek kerülnek folyósításra. Különösen a magyar baloldal egyes tagjait emlegetik, akik tetemes adósságukat Poroszországból kapott pénzekből fizették ki. Beust szavai szerint „különben sem hiányoznak jelek, amelyekből arra lehet következtetni, hogy a magyarországi hangulatot még mindig bevonják a porosz politikai számítások körébe”.²⁹

E vádakra Bismarck részben Werther követen, részben Wimpffen berlini osztrák követen keresztül adott igen jellemző választ. Werther közvetítésével közölte Beusttal, hogy nagyobb összegek kiutalására a nyilvánosság megkerülésével nincs lehetősége, ezért a vád alaptalan. Ami a magyarországi hangulatot illeti, megjegyzi, hogy csupán Ausztria poroszellenes agressziós politikája idézheti elő, hogy Magyarországot más szemmel tekintse, mint eddig. Ebben azonban, a Salzbúrgról szóló első híreket figyelmen kívül hagyva, nem hisz és a Beust-féle politika iránti bizalmában nem is hagyná magát megtéveszteni, még ha a császárok kölesönös látogatása nyugtalanítóan hatott is a pénzpiacra.³⁰

Wimpffen osztrák követnek adott nyilatkozatában Bismarck felhasználta az alkalmat, hogy egyes kérdésekről bővebben is nyilatkozzék. Ez alkalommal is kijelentette, hogy Beust ellene

²⁹ Ladenberg an Bismarck. 1867. október 6. Auswärt. Pol. 9. k. No. 180. 5. sz. jegyzet. 256. l.

³⁰ Erläss an den Gesandten in Wien, Frh. v. Werther. Berlin, 1867. október 13. O. v. Bismarck: Ges. Werke. 6/a. k. No. 891. III. Napóleon 1867. augusztusában volt Salzbúrgban, Ferenc József október végén érkezett Párizsba.

irányuló gyanúja a magyarországi szubvenciók ügyében, teljesen alaptalan. Csupán az lehetséges, hogy a sajtóiroda, amely Magyarországon is tart levelezőket, tereli reá a gyanút. „Hogy azonban — folytatta Bismarck — tőlem a magyar viszonyoknak a császári kormány számára ellenséges befolyásolása távol áll, arról meg lehetnek győződve. Amiképpen Ausztria zavartalan átalakítását és megerősödését kívánom, úgy kívánom azt is, hogy kiegyezése Magyarországgal, amelyet örömmel üdvözöltem, a legjobban virágozzék. Abból a nézetből indulok ki, s mellette szilárdan ki is tartok, hogy Poroszországnak és Ausztriának előbb vagy utóbb szövetségessé kell válniuk, s azzá is lesznek. Amint Károlyi grófnak gyakran, nagyon gyakran megmondottam, hogy az akkori közöttünk fennálló viszonyok nem lehettek tartósak anélkül, hogy katasztrófához ne vezessenek, úgy mondom Önnek ma, hogy Ausztriától többé semmit sem kívánunk. Teljesen jóllaktunk (sic!). A magyarországi ellenzéki párttal való kapcsolatnak számunkra csak akkor volna értelme és értéke, ha támadó jellegű osztrák—francia szövetség állana fenn velünk szemben.” A továbbiakban Bismarck még elmondotta, hogy a salzburgi császártalálkozó az első napokban gondokat okozott neki. Csupán később nyugodott meg, amikor kiderült, hogy Napóleon császár várakozásai füstbe mentek.³¹ Ezután Bismarck a szóban forgó magyar szubvenciós ügyre vonatkoztatva ismét nyomatékosan hangsúlyozta, hogy nem szokott hazudni, kivéve végső szükség esetén, amikor nincs más kiútja (sic!); majd egyéb politikai kérdésekről beszélve, újból kifejtette, hogy Ausztriát véleménye szerint csakis Francia- és Oroszország fenyegetheti. Ha azonban Poroszország és Ausztria szövetségese, akkor a francia veszély magától megszűnik, Oroszország lecsendesítésének feladatát pedig magára vállalja.³²

Bismarck kijelentései kétségtelenül minden szándékos homályosságuk és kibúvójuk mellett is világosan bizonyították, hogy valóban helyeselte és a rendelkezésére álló eszközökkel, közvetett módon támogatta a kiegyezés létrehozását. Ezzel egyfelől azon régebbi koncepciójának megvalósítását segítette elő, amely szerint a Habsburg Monarchia súlypontját Magyarországra kell át-helyezni,³³ másrészt napirenden levő külpolitikai nehézségeinek elhárítását is előmozdította, amennyiben a magyar uralkodó osztályok

³¹ Itt kell megemlíteni, hogy Bismarck Bamberg párizsi jelentéséből tudta meg, hogy Andrassy Salzburgban közölte III. Napóleonnal, ne számítson Magyarországra, ha az osztrák—francia szövetség nyomán háborúba keveredik Poroszországgal. Auswärt. Pol. 9. k. No. 167. l. sz. jegyzet.

³² Wimpffen an Beust. Berlin, 1867. október 12. Uo. No. 205.

³³ Lásd előbb. 51. l.

törekvéseinek támogatásával sikerült az osztrák—francia szövetségi tervekbe éket vernie. Ez utóbbi szempont esett nyilván a leg-súlyosabban latba, amikor a magyar kiegyezési irányzatot erősíteni igyekezett. Hogy ez az igyekezet az osztrák—magyar tárgyalásoknál nyújtott gyakorlati segítségben is megnyilvánult-e, az — ismételjük — nem bizonyítható ugyan, de feltételezhető, részben a Beust-féle gyanúsításokból, amelyek erre céloztak, még akkor is, ha a belpolitikai erők hiányos ismeretében tévesen a magyar radikálisokra és a baloldalra utaltak, részben Werther követ igen sűrű, s feltűnően jól tájékozott jelentéseiből, amelyeket Bismarcknak küldött.³⁴ Tény, hogy a bécsi udvari körök jóval a kiegyezés után is telítve voltak gyanakvással Bismarck és Andrássyék kapcsolatait illetően. Dalwigk zu Lichtenfels említi naplójában Biegeleben és gr. Breda 1868 április 3-i beszélgetését, amelyben Biegelebennek arra a megjegyzésére, hogy Ausztriát csak a háború tudja megmenteni, Breda többek között azt mondta, hogy „Andrássy magyar miniszterelnök az 1866-os háború előtt áruló kapcsolatokat tartott fenn a poroszokkal. Most ő irányítja a magyar politikát. Ausztriának tehát minden oka megvan az óvatosságra”.³⁵

Hogy az osztrák udvar és a vezetőkörök a kiegyezést második königrátrai vereségüknek tekintették, az ismeretes. A kiegyezéssel rákényszerültek arra az útra, amelyet Bismarck hosszú évekkel ezelőtt előbb megjósolt, s amelynek előfeltételeit a porosz fejlődés később meg is teremtette. E helyzettel mind ők, mind pedig magyar részről teljesen tisztában voltak. Egyes kortársak véleménye szerint Andrássy maga is meg volt győződve arról, hogy a Monarchia súlypontja Pestre került, mivel az udvarnak az év negy hónapját itt kell töltenie.³⁶ Ez az állítás ugyan bizonyos fokig túlzott, mert Andrássy tudta, hogy a hatalmat Magyarország csak Ausztriával együtt gyakorolja, az azonban nem mellékes körülmény, hogy bármennyire is képviselte a magyar álláspontot (pontosabban: a magyar uralkodó osztályokét) „az utat, amelyen járt,

³⁴ Wertheimer Andrássy életrajzának a kiegyezési tárgyalásokra vonatkozó részét jelentős mértékben Werther jelentéseinek anyagából merítette. E jelentések pillanatnyilag sajnálatos módon nem hozzáférhetőek. Ezért az sem állapítható meg, hogy a Wertheimer által felhasznált tényeken kívül tartalmaztak-e más, a kérdés szempontjából érdekes anyagot. Megállapíthatatlan e pillanatban az is, hogy nem küldött-e Bismarck e jelentésekre utasításokat. Ezt az anyagot sem Bismarck munkáinak, sem a porosz külpolitika okmányainak gyűjteményeibe nem vették fel.

³⁵ R. v. Dalwigk zu Lichtenfels: Tagebücher. Stuttgart, 1920, 369. l.

³⁶ Aus dem Leben Th. v. Bernhardis. 8. K. 1867, június 20-i naplójegyzet. 20. l.

Bismarck mutatta Ausztriának³⁷. Maga Andrásy miniszterelnöki kinevezése is azt mutatja, hogy a bécsi uralkodó osztályok kénytelenek voltak levonni a Bismarck által teremtett helyzetből adódó következtetéseket.

3.

Rendkívül figyelemre méltó, hogy a porosz sajtó, amelynek az volt a hivatása, hogy Bismarck szempontjait közvéleménnyé alakítsa át, hogyan mozdította elő a megfelelő következtetések levonását a Habsburg Monarchia kül- és belpolitikájában, és hogyan nyújt állásfoglalásaival közvetett segítséget a magyar uralkodó osztályoknak. Ezek az állásfoglalások legfőbb feladatuknak három tény bebizonyítását tekintették: először is azt, hogy a Monarchia átszervezése az európai béke egyik legfőbb biztosítója. Másodsorban azt, hogy Ausztria és Németország viszonyának rendezése a legfőbb feltétele annak, hogy a Monarchia belső helyzete megszilárdulhasson. Harmadsorban pedig, hogy Ausztriának az az érdeke, hogy erős Németországra támaszkodhassék. Mind a három szempont az európai fejlődés alapvető kérdéseit érintette.

Különösen jelentős az a mód, ahogy a porosz sajtó egyes megnyilvánulásai a dualizmus kérdését a német és az európai kérdésekkel kapcsolták össze. Porsóz vélemény szerint ui. az az osztrák államegység, amely csupán a konkordátumon és a hadseregen nyugodott, e hadsereg solferinói és königgrätzi veresége után széthullással fenyegetett. Miután minden államfenntartó eszközt kimerítettek már, az utolsó végzetes vereség után a dualizmushoz nyúltak: a magyar korona országait különválasztották a birodalom többi részétől. Ha az osztrákok a dualizmus áráért szabadságot nyernek és valóságos, nem pedig látszat-alkotmányosság meghonosítására kapnak lehetőséget, akkor nem fizettek túl sokat. Szabadságban a birodalom két fele jobban megismeri egymást és közelebb kerül egymáshoz, mint ahogy az a szolgaságban valaha is történhetett. „Mi leszünk a legkevésbé irigyek — írja az egyik sajtókommentár — ha a szabad Ausztriára tekintünk; ellenkezőleg, a törzsi barátság, az azonos nyelv, tudomány és költészet régi, széttephetetlen kötelékei, amelyeket a politikai ellentétek meglazíthattak, ismét szorosabbra zárulhatnak, ha a szabadság ismét otthonra talál azokon a német vidékeken, amelyeken eddig az elnyomás szellemei kovácsolták fegyvereiket és láncokat. Szabad

³⁷ K. Schönemann : Die Stellung Oesterreich-Ungarns in Bismarcks Bundnispolitik. Archiv. f. Pol. u. Gesch. Berlin, 1926. 6. sz.

Ausztria — fejezi be a cikk — az európai béke keze és Oroszország sohasem nyugvó becsvágyának biztos védőgátja.³⁸

Egy másik sajtóhang azonban — a Bismarckhoz közelebb álló „Norddeutsche Allgemeine Zeitung” hasábjain — még világosabban fejtette ki a véleményét a kiegyezés és az európai béke viszonyáról a koronázás napjaiban. A lap szerint a kölcsönös engedékenység megteremtette végre azt az alapot, amelyen az osztrák—magyar állam szolidan felépülhetett. A Pragmatica Sanctio helyére olyan kötelék került, amely a két fél érintkezési pontjait közelebb vonja egymáshoz. Európát e tény a legnagyobb mértékben kielégítheti; Ausztria államjogi viszonyainak bizonytalansága a bécsi kormány külpolitikájára hátrányos befolyást gyakorolt, az állam érdekeit sokszor ellentétes irányokba húzták, számos esetben éppen a Monarchia érdekeivel ellentétben. Ha azonban a császárság belpolitikája számára határozott alapot és célokat teremtettek, akkor külső viszonyai ugyancsak állandóbb jelleget ölthetnek, s ezáltal az Ausztria jólétében és hatalmi helyzetében érdekelt államok is abba a helyzetbe jutnak, hogy váratlan hullámzásoktól való félelem nélkül fejezhessék ki kívánságaikat.³⁹

Ahhoz, hogy Ausztria fejlődésének ezt a fokát és formáját elérhesse, teljes mértékben saját belső feladatai felé kell fordulnia, s kerülnie kell azt, hogy európai bonyodalmakba keveredjék. Az 1866-ban lezajlott háború Ausztriának nemcsak egy tartományába, hanem német nagyhatalmi állásába is került. Remélhető, hogy az osztrák nép az egységet kívánja a német népnek, s nem helyesli az olyan politikát, amely akadályozhatná e mű befejezését. Amiképpen a német nép a maga államának megteremtésével, úgy foglalkozik Ausztria is belső átszervezésével. A liberális érdekek közössége óva int attól, hogy az azonos célok elérésében gátolják egymást. Mint ahogy Ausztria népe a Magyarországgal való kiegyezés előtt állt, úgy áll az északnémetek előtt a délnémetek csatlakozásának elérése. Ennek megzavarása és a német belügyekbe való beavatkozás háborús veszélyt jelent, tekintet nélkül arra, hogy a bosszú gondolatát nyíltan, vagy titokban akarják-e megvalósítani.⁴⁰ Ez a veszély mindaddig fennáll, amíg Ausztriában a Németország feletti vezetés megszerzése képezi az államvezetés központi célját. Ha azonban a kezdődő alkotmányosság valódinak bizonyul, s ha Beust ebben valóban a széthúzó részek összetartó kötelékét fogja megtalálni, akkor a németek is szívesen részt vesznek

³⁸ National Zeitung, 1867. május 25. Morgenausgabe.

³⁹ Norddeutsche Allgemeine Zeitung, 1867. június 9.

⁴⁰ National Zeitung, 1867. június 7.

ebben a munkában, részben önérdékből, részben a szomszéd nép iránti természetes érzületből. Ausztria belpolitikája és Németországhoz való viszonya szorosan meghatározza egymást. Egyik oldalon a múltbatekintés, a kísértés a múlt elfakult fényének újjáélesztésére s a bosszúra, a másikon viszont az új feladatok állanak, az ország gazdag erőforrásainak kibontakoztatására, s az ellentétek kibékítésére.⁴¹ A választás a két lehetőség között Ausztrián múlik. Hogy Németország egyesítése immár feltartóztathatatlan, az nem kétséges, csupán arról lehet szó, hogy ez osztrák részről békében történhetik-e meg, vagy ellenállástól kísérve megy-e végbe. Ausztria az adott helyzetben már képtelen arra, hogy komoly ellenállást tanúsítson, legfeljebb kényelmetlenségeket okozhat és keresztezheti Poroszország békés céljait azzal, hogy állandó fegyverkezésre készíti. Ez az egyetlen bosszú, amelyre még képes. A természetes érdekek azonban amellet szólnak, hogy Ausztria lehetőleg erős Németországban keresse támaszát. Poroszország hamar beleszokott az új helyzetbe, s egy esztendő alatt minden ellenséges szándéka elenyészett Ausztriával szemben, hogy átadja helyét annak a rokonszenvnek, amellyel ezen ország belső átalakulásáért folytatott küzdelmét kíséri. Az osztrák népben nyilván hasonló változás ment végbe, s valószínűleg csak Beust politikája tévedt le a helyes útról, hogy új összeütközéseknek hintse el a magvait.⁴²

Az ismertetett északnémet sajtóállásfoglalások fő jellegzeteségei tehát abban foglalhatók össze, hogy Bismarck koncepciójának pontos tolmácsolása mellett teljes mértékben és nyíltan az osztrák—magyar kiegyezés alapjára helyezkedtek. Az a párhúzam, amelyet az idézett cikk az egységes német állam megteremtése, s a Monarchia belső átalakításának folyamata, a kiegyezés között von, szintén az azonosulás és a sajátos szolidaritás kifejezése. Szemben álló, vagy ellentétes vélemények egyetlen területre szorítkoznak: a Beust-féle, s egyéb nagynémet nézetek ellen folytatott vitákra, s azokra a figyelmeztetésekre, amelyek e nézetek következményeire vonatkoztak.

Lényegesen különbözött az osztrák belpolitikai helyzet, s ezen belül a magyarság szerepének értékelése a nem porosz, a délnémet vélemények tükrében. Tulajdonképpen csak ezekkel való összehasonlításban domborodik ki a támogatásnak a teljessége és politikai célzatossága, amely a Bismarck-sugallta sajtó részéről a kiegyezéssel kapcsolatban megnyilvánult. Bár a délnémet véle-

⁴¹ Uo. 1867. május 29.

⁴² Uo. 1867. június 14.

mények sem helyezkednek szembe a Monarchia átalakításának szükségességével, s a kiegyezéssel, mégis igen mélyenjáró bírálat tárgyává teszik a folyamat megnyilvánulásait. A bírálatok a liberális szemlélet szempontjait tolmácsolják és részben az osztrák abszolutizmus, részben a magyar arisztokrácia, ill. a magyar „túlsúly” ellen irányulnak. E bírálatok a bajor Augsburgban megjelenő „Allgemeine Zeitung” hasábjain láttak napvilágot, s több esetben az osztrák levelező, vagy tudósító véleményeit tükrözik, amelyekkel azonban a szerkesztőség teljes mértékben azonosította magát.

Ausztria belpolitikai viszonyait vizsgálva a lap arra a megállapításra jut, hogy 1852 és 1857 között lett volna utoljára alkalom arra, hogy a centralizmust Magyarország hozzájárulásával megvalósítsák. Hogy az így kikényszerített alkotmány tartós lett volna-e, s más körülmények között is megállta volna-e a helyét, az kétséges. Az azonban nem kétséges, hogy ha a jogeljárás elmeletet tovább is fenntartják, úgy a belső robbanás még Königrätz előtt bekövetkezett volna.⁴³

Az 1849 utáni német színezetű bürokrata áramlat — írja más helyen a lap — bár néhány tartós alkotást is létrehozott — nem elégtette ki a szükségleteket, mert az abszolutizmushoz volt láncolva. Később gr. Goluchowski, majd gr. Belcredi alatt reakció, szláv színezetű, föderalista irányzat került túlsúlyba, amely csupán az abszolutizmus arisztokrata-rendi korlátozására törekedett, a birodalmat azonban a szakadék szélére juttatta. Most a magyar dualista áramlat került túlsúlyba, s arra törekszik, hogy a német és a szláv elemeket magával ragadja. Ez sem fog azonban a célhoz vezetni, mert szemben áll a centralista kormányzati rendszerrel, mert szigorúan dualista, s továbbá mert a dualista kormányzás végül is megbénítja az erőket. A magyarok ugyan igen nemes törzset képeznek, mindazokkal az erényekkel és hibákkal, amelyek félművelt népek jellemzői. Mégis keleti fantáziára vall az a képzelődés, hogy néhány milliónyi magyar, akiknél az ember csak a nemesnél kezdődik, kilencszer annyi német és szláv fölött — akik műveltségben megelőzik — tartósan főuralmat gyakorolhat. A látszat-kiegyezés, amelyet az egységes állameszme és az alkotmányos fejlődés rovására hoznak létre, rosszabb, mintha semmilyen sem volna, s arcátlanság lenne, ha az ausztriai németek ideiglenesen azzal a hátsó gondolattal akarnának foglalkozni, hogy később a nagy Németországban keressenek támaszt az elvesztettek visszaszerzéséhez.⁴⁴

⁴³ Beilage zur Allgemeinen Zeitung, 1867. április 3. No. 93.

⁴⁴ Allgemeine Zeitung, 1867. április 30.

A délnémet lap nem csupán a magyar arisztokráciáról, hanem a kiegyezésről, a dualizmusról, s a koronázásról sem volt különösen jó véleménnyel. Ezért jut arra a megállapításra, hogy minél erősebb a magyar kormány, annál nagyobb szükség van ellensúlyra a birodalom nyugati felében. Politikai visszavonulás ezen a részen azt jelentené, hogy az erős magyar kormánnyal gyenge lajtán-inneni terület állana szemben, ami viszont azt vonná maga után, hogy az utóbbit megfosztanák azoktól a lehetőségektől, hogy a közös ügyeket a kölcsönös közeledés és a birodalmi egység fokozottabb előmozdításának szellemében intézze.⁴⁵ A dualizmusról a lapnak az a véleménye, hogy azt nem politikai események, az idő ellenállhatatlan nyomása, vagy nemzeti törekvések zúdítták Ausztriára, hanem kizárólag a személyes önkény. Bár a nemzeti törekvések valóban megrendítik Európa államrendszereit, az osztrák—magyar dualizmus létrejöttének ehhez a problémához sokkal kevesebb köze van, mint gondolják. Csupán a véletlen hasítja a soknyelvű birodalmat két félre. A magyaroknak azonban minden képességük hiányzik a vezető szerephez. Amíg a nemzeti-ségek kiskorúak voltak, addig a magyarok a politikai bölcsesség képviselőinek hírében állottak. Ma azonban már hiányzik szellemi és anyagi fölényük. Sikereik nyílt titka a családfájukban van. A magyarság lényegében arisztokrata. A magyarság hajójának kormányosai kékvérűek. S ha néha e méltóságok frigiai sapkát hordanak is, ezt csak divatból teszik. Hogy a lajtántúli atyák és bajszos lovagok az ausztriai misera plebsszel kedélyesen végigjátszanak az egyenjogúság-idillt, azt elfogulatlanul nem lehet elhinni. Mégis tucattjával akadnak „modern rómaiak”, akik készségesen a mélybe ugranak, mert arra számítanak, hogy a szakadék fenekén néhány miniszteri tárcát találnak, amelyet a felszínre hozhatnak, még mielőtt a föld bezárul fölöttük.⁴⁶

Tanulságos, hogy a koronázást ezek után hogyan ábrázolta a lap. A nép hiányát a koronázási menetből így jellemzi: „Az oligarchia koronázási menete volt ez, a hatalmas nemesség ünnepi felvonulása, amely választott uralkodójának diadalmenetet rendez. De azokkal az erőkkal, amelyeket a bandériumok és mágnások képviselnek Európában ma már nem lehet államot fenntartani, s még kevésbé alapítani.”⁴⁷

A végső következtetés, amelyet a lap — minden fenti bírálat ellenére — a dualizmussal kapcsolatosan levon az, hogy „a Magyar-

⁴⁵ Uo. 1867. március 15.

⁴⁶ Uo. 1867. június 8.

⁴⁷ Uo. 1867. június 13. (Június 9-i budapesti tudósítás.)

országgal való kibékülés több volt, mint a legjobb kiút: az egyetlen kiút volt”.⁴⁸

Az osztrák—magyar kiegyezés megítélésének különbsége a porosz és délnémet sajtóban eléggé szembetűnő. Hogy a bajor lap állásfoglalása a magyar arisztokráciával szemben haladó jellegű volt-e, vagy csupán a német sovinizmus megnyilatkozása azzal a magyar politikai erővel szemben, amely a délkelet-európai osztrák egyeduralkodó kibontakozását megakadályozta, az nehezen volna megkülönböztethető. Tény, hogy ha a lap egyes vonatkozásokban tévesen ítélte meg a kiegyezést létrehozó erőket, annak arisztokratára jellegét igen jól ismerte fel. Ilyen jellemzést Bismarck lapjai természetesen nem adhattak, mert a magyar arisztokrácia bírálata megnehezítette volna a kiegyezést és így érdekeik ellen irányult. A porosz lapok a magyarság támogatásán éppen a magyar arisztokrácia megsegítését értették a haladó erőkkal szemben, nem is szólva arról, hogy politikailag sem állottak szemben ezzel az osztállyal, noha fejlettség szempontjából a bajor közvélemény sem állott előbbre, mint a porosz.

4.

A nyugat-európai, s főleg az angol közvélemény ugyancsak eléggé világosan látta a kiegyezés létrehozását előmozdító erőket, s a „Times”-ban megjelenő vélemények valóban sokkal közelebbi rokonságban voltak a délnémet megnyilvánulásokkal, mint a Bismarck-sugallta lapok felfogásával. E rokonság különösen két szempontból szembeszökő. Az egyik az, hogy ez az állásfoglalás teljes mértékben osztrák-barát, bár a kiegyezés alapján, de teljesen Ausztria hatalmi helyzetéből ítéli meg az eseményeket, a másik, hogy e szemlélet ugyancsak a magyar arisztokrácia ellen irányul, olyanformán, hogy az már sokszor magyarellenességnek is tűnik.

A „Times”-nak ugyanis az a véleménye, hogy amíg Magyarország nem lojális, addig nem erősíti, hanem gyengíti Ausztriát, s addig Ausztria nem remélheti azt, hogy a nagyhatalmak között elfoglalhatja azt a helyet, amely hagyományainál és területi nagyságánál fogva az európai közérdek számára „oly elismerten áldásos módon” megilleti. A Magyarországgal való sürgős kibékülés mind Ausztria, mind Magyarország számára életkérdés. Ha Ausztria szétesése valóban annyira fenyegetően közeli, mint ahogyan azt a pesti országgyűlésen a baloldaliak kívánták, akkor ez keleten csak nagy megrázkódtatásokkal mehet végbe, Ausztria területé-

⁴⁸ Uo. 1867. június 18.

nek valószínűleg nemzetiségek szerinti felosztásával. A magyarok ne képzeljék azt, hogy ez esetben Pest lesz a nemzetiségek egyesülésének új kristályosodási pontja. A magyar lovagiasság minden elismerése mellett sem lehet tagadni, hogy ha ez a nemzet egykor alkalmas is volt a nyerserejű hódításra, a jelenben nem alkalmas arra, hogy értelmi fölényével terjessze a befolyását. Mai nemzedéke durva és műveletlen. A horvátok, szerbek és szlovénok valószínűleg Belgrád körül csoportosulnának. Az erdélyi románok Európa e részének átalakulása esetén keleti testvéreikkel egyesülnének a román államban. A románok amúgyis kezdik érezni, hogy fontos középhatalmat képviselnek, amelynek szerepe lesz Európa e részének jövőjében. Az utóbbi húsz évben Magyarország erőforrásainak fejlődése a lakosság ellenállása miatt megakadt, s az elmúlt hat év anyagi fellendülését is feláldozták a politikai agitáció kedvéért. Ezt az állapotot szeretnék a „pesti ultrák” meghosszabbítani, ami ha sikerül nekik, országuk tönkretételéhez, s a magyar befolyás megsemmisüléséhez vezet. Az idő a Lajtán inneniek és túliak megégyezését sürgeti. Bármilyen sajnálatos is Ausztria számára a porosz háború elvesztése, Németországból való kirekesztése megkönnyíti a birodalom egyensúlyának helyreállítását. Amíg Ausztria német hatalom, vezetői a birodalom többi részét is németesíteni akarják, ami éppen az ellenkező hatást váltja ki.⁴⁹

A lap fent ismertetett nézeteit két nappal később további gondolatokkal egészítette ki. Véleménye szerint a magyarok teljes függetlenségre törekednek, s azzal fenyegetnek, hogy ha ezt nem érhetik el, önálló keleti államot alkotnak, amelynek Pest lesz a központja. Ez azonban lehetetlen, mert az osztrák birodalom csakis a régi német tartományokra való támaszkodással maradhat fenn. 1848 — írja a lap — csak a magyarok leigázásával, vagy a magyar királyság és Ausztria széthullásával végződhetett. A mérsékelt magyarok — így Deák is — ennek tudatában vannak, azért követelik az alkotmány azonnali helyreállítását, 1848-as jogaik visszaállítását. Kérdés, hogy követelésük összeegyeztethető-e Ausztria fennmaradásával? Mivel ismerik a saját és a birodalom érdekeinek összeegyeztetéséből származó nehézségeket, bizonyos kérdéseket későbbre kívánnak halasztani, s csak a legfőbbekben akarnak azonnali döntést. Tény, hogy minden kívánságuk teljesítése Svédország és Norvégia dualizmusához tenné hasonlóvá a Habsburg Monarchiát, csak még rosszabb körülmények között. Ha a német elemet kikapcsolják Délkelet-Európa életéből, akkor széthulló atomjai szembekerülnének egymással, s a török birodalom

⁴⁹ The Times, 1866. december 12.

atomjaival. Ebből a küzdelemből pedig nem magyar, hanem valószínűleg román központú birodalom kerülne ki győztesen. Ausztria éppen ezért most ne tekintsen túl a határain, mert legfontosabb feladata a magyarokkal való megállapodás. Engedmény és ellenállás itt egyaránt veszélyes: „semmilyen magyar jog nem lehet azonban számára olyan szent, hogy emiatt a saját nyakát vágja el”. Deáknak és társainak a szavai sem indíthatják a császárt arra, hogy kiszolgáltatassa magát nekik. Az 1848-as alkotmány helyreállítása Ausztria lerombolását jelentené, Magyarország felépítése nélkül. Mindaddig, amíg Ausztria az ami, ereje német tartományai-ban van. Ez az elem, amelyből végső esetben megváltásának is jönnie kell.⁵⁰

Messze tűnhetett az angol közvélemény „hagyományos” magyarbarátsága, ha a „Times” hasábjain ilyen élesen magyarellenes és sok vonatkozásban teljesen igaztalan cikkek juthattak nyomdafestékhez. E cikkekben az a tory szellem nyilatkozott meg, amely a szabadságharc idején is Ausztria győzelmét várta, nem a magyar ügy diadalát. Még ha helyes is az a feltételezés, hogy a cikkek megjelenéséhez Beustnak is volt köze⁵¹ (ezektől várta a magyar álláspont megpuhítását), akkor is szokatlan az a hang, amelyen íródtak. Köztudomású volt ugyanis két tény: az egyik, hogy még a kossuthi radikális elképzelés sem akarta a nemzeti-ségeket Pest körül kiépülő birodalomba összpontosítani, hiszen még a Dunai Konföderáció terve is sokközpontú államképződ-ményt helyezett kilátásba. A másik tény pedig az, hogy Deák és a körülötte elhelyezkedő magyar uralkodó osztály ugyancsak nem akarta zsarolni a császárt, legfőbb törekvése éppen az volt, hogy kiegyezzek vele. A „Times” két cikke az angol hivatalos álláspontot fejezi ki, amelynek az a lényege, hogy miként 1849-ben, úgy 1866—67-ben is a német jellegű Ausztria hatalmi helyzetének fenntartása Anglia közép-európai politikájának fontos érdeke. Ha a magyarságot mint Ausztria társhatalmát el is ismerte, ez csupán azért történt, mert az osztrák hatalomnak két évtized alatt behonyosodott gyengesége másképp nem volt felszámolható. A „Times” későbbi megnyilatkozásai ezt a tényt jobban figyelembe is vették, amiről megváltozott — pontosabban nem Ausztriából sugallmazott — cikkeinek hangja is tanúskodott. Eljutott ahhoz a megállapításhoz, hogy az 1848-tól 1867-ig eltelt húsz esztendőben

⁵⁰ Uo. 1866. december 14.

⁵¹ *Wertheimer* könyvében azt írja, hogy a Times cikke (csak egyről tesz említést), amelyre Beust nagy súlyt fektetett, azt a benyomást keltette, mintha saját írása lett volna. I. m. I. k. 304. l.

Ausztriában számos kormányzati rendszerrel kísérleteztek, közülük azonban alig tudott valamelyik némi hitelt szerezni. Csupán a legutolsó jutott el az őszinteségnek arra a fokára, hogy sikere esetén Ausztriának minden oka meglesz a megegyedésre.⁵²

Koronázási tudósításában néhány nappal később többek között már azt írja a lap, hogy a magyarok igényt tartanak arra, hogy független nemzetnek tekintsék őket. Ausztria császára közel húsz évig akarta őket a nép hozzájárulása nélkül kormányozni, de 1866 július 3-án be kellett látnia, hogy törött kardjának összeforrasztásához azok erős karját és szívét kell segítségül hívnia, akiket eddig jobbágyainak tartott. A magyarok ezért ujjonganak, s fényes ünnepeket rendeznek. Minden lojalitásuk mellett úgy érzik, hogy győzelmet arattak Ausztria császára felett. Legyőzték mint császárt, a császár pedig királyi mivoltában elért diadalában elismeri a birodalom alárendelését.⁵³ Az esemény nagyban hozzájárul Európa megnyugvásához, mert a magyarok nem fognak többé idegen országokba vándorolni és összeesküvéseket szervezni. A császári és királyi kegyelem megszabadítja Európa társadalmát e tehetséges, de nyugtalan emberek bomlasztó erőitől, mivel az a rokonszenv, amelyet számosan a hazájuk szabadságáért küzdő száműzöttek iránt éreztek, nem vonatkozik majd azokra, akik a király és a nép kiegyezését anarchikus összeesküvésekkel akarják megzavarni.⁵⁴

Ez volt a „Times”, s nyilván az angol hivatalos körök véleménye. Ha ezek után összehasonlítást teszünk az idézett nézetek és állásfoglalások között, akkor nem vonhatjuk ki magunkat annak a következtetésnek a levonása alól, hogy bármilyen különböző jellegűek és eredetűek voltak is ezek a nézetek, egy tényben mégis megegyeztek: abban, hogy helyeselték a kiegyezés létrehozását. A konzervatív és forradalomellenes hatalmakkal Európa nyugati felében szükségük volt a kiegyezésre, mint a stabilizálódási folyamat fontos előfeltételére. Szempontjaik lehettek ellentétesek, Ausztriára azonban mint közép-európai nagyhatalomra szinte egyformán szükségük volt, mert politikai koncepcióik e területen reá épültek. Magyarországot, mint Ausztria társát, s hatalmi helyzetének letagadhatatlan alkatelemét, húsz év országon belül és kívül vívott küzdelmeinek eredményeképpen kénytelenek voltak elismerni. Csupán Bismarck volt az, aki a magyar uralkodó osztályokat ezen túlmenően politikai szövetségeseinek tekintette, akikre

⁵² The Times, 1867. május 24.

⁵³ Uo. 1867. június 11.

⁵⁴ Uo. 1867. június 15.

további terveit építhette. E ténynek az adott külpolitikai helyzetben, amelyben a magyar vezetőkörök valóban csak a porosz koncepció megvalósításától várhatták törekvéseik elérését, a következő események alakulására döntő kihatása volt. A porosz—magyar együttműködés ezáltal még inkább a közép-európai helyzet elsőrangú kialakító tényezőjévé vált, annál is inkább, mert az alakuló új német birodalomnak is szüksége volt a magyarokra, előbb a Beust-féle reváns-tervek kiegyensúlyozására, később pedig mint a Bismarck-féle szövetségi rendszer legfőbb támasztékaira. Az a sajátos helyzet alakul ki, hogy a porosz—magyar érdekközösség jóideig szinte párhuzamosan futott a porosz—orosszal.⁵⁵ Ilyenformán Magyarország sorsa és szabadsága — legalább is a német felfogás szerint — 1866-tól kezdve Poroszországnak Bécs fölötti győzelmével volt szorosan összekapcsolva. Amikor Poroszország győzelme után megteremtette Kisnémetországot, s Ausztriát kikutatította Németországból, „a magyar szabadság és függetlenség is biztosítva volt,”⁵⁶ ha nem is a haladás követelményeinek megfelelő formában, hanem az uralkodóosztályok értelmezésében. E körülménynek további igen komoly következménye volt, hogy a magyar vezetőkörökben is tudatossá vált az a tény, hogy új hatalmi helyzetük a német birodalommal áll vagy bukik. A poroszok győzelme Bécs fölött a magyar uralkodó osztályok számára a szlávok és a szláv föderalizmus fölötti győzelmet is jelentette. Bismarck és a magyarok által megteremtett közép-európai struktúra — elsősorban a magyarok eredendő szlávellenessége miatt — különös jelentőséget nyert,⁵⁷ s ennek a Monarchia államrendszérének megteremtésében jelentős szerepe volt.

A kialakuló dualizmus sajátosan szlávellenes jellegének kibontakozását a korabeli orosz politikai tényezők is igen élénk megjegyzésekkel kísérték. A megjegyzések, amelyekben a kiegyezés orosz értékelése tükröződik, két szempontból igen jellemzőek: elsősorban azért, mert sok vonatkozásban éppen ellenkező álláspontot képviselnek, mint az angol vélemények. Másrészt pedig betekintést engednek a hivatalos orosz—szláv állásfoglalás indítórőibe, ami a kiegyezésről alkotott képet sok tekintetben kiegészíti. Az egykori orosz sajtónak a kiegyezésről alkotott képe számos viszonylatban ugyanolyan magyar- és Monarchia-ellenes, mint amilyen szláv- és oroszellenes a magyar uralkodó körök véleménye

⁵⁵ *H. Rothfels*: Bismarck und die Nationalitätenfragen des Ostens. Historische Zeitschrift 1932. 1. sz.

⁵⁶ *W. Schüssler*: Österreich und das deutsche Schicksal. Leipzig, 1925. 36—37. l.

⁵⁷ Uo. 95. l.

és szándéka. Ugyanakkor azonban megfigyelhető az is, hogy az ellentét és a bíráló hangjai mögött olyan szavak is elhangzottak, amelyeket figyelmeztetésként is fel lehetett volna fogni. A kor fő irányzata azonban nem volt alkalmas arra, hogy e halk hangok értelmét megértse, s csupán a harsogó ellenségeskedés zaját fogta fel, amely igazolással szolgált a hasonló viszonzásnak is.

A kiegyezésre és a dualizmusra vonatkozó egykorú orosz vélemények, amelyek a különböző pártállású lapokban igen jól tükröződnek, általában abból a szempontból szemlélték az eseményeket, hogy a dualizmus új rendszere milyen változást jelent a Monarchia-beli szlávok jövője számára. Az alaphangulat általában az — s ez igen jellemző —, hogy az orosz lapok a dualista rendezés során magyar főuralom alá kerülő szlávok sorsát eléggé sötéten látják. Ezt a hangulatot fejezi ki az egyik legrégebb orosz lap cikke is, amidőn azt írja, hogy amikor Beust átadja a szlávokat a magyaroknak, a Monarchia részére nem hoz létre tartós rendezést.⁵⁸ Ugyanez a lap néhány nappal később ehhez a gondolathoz még hozzáfűzi azt, hogy a dualizmusban a Monarchia terheinek súlyát a szláv lakosság — a birodalom többsége — fogja viselni. Ausztria kétszeresen is feláldozta fő támaszát, amely nélkül pedig semmilyen jelentősége nem volna Európában. A lap szerint eddig a németek egyedül nyomták el a szlávokat, most a magyarokat is megbízták ezzel.⁵⁹ A magyarokkal való kiegyezést Ausztria csak a szlávok kiszolgáltatása árán tudta elérni. Ilyen körülmények között azonban szó sem lehet tartós megegyezésről. Bár az időleges magyar—osztrák összefogás sikerült, az erőszakért Ausztria drágán fog fizetni.⁶⁰ Ha Beust azt hiszi, hogy ilyen áron megvásárolhatta Ausztria számára a magyarok barátságát, téved. Csak a mágnások és néhány Deák-párti helyesli az új helyzetet, a baloldal és a közép-nemesség többsége szerint Deák elárulta a hazát. Bármit írjanak a bécsi és a pesti lapok, a radikális pártok 1849. április 14-re, a Habsburg-ház trónfosztására gondolnak. Ennek ellenére Beust igyekszik Magyarországot Horvátország hozzákapcsolásával megerősíteni, bár ezáltal inkább gyengülni fog, mint erősödni.⁶¹

Rendkívül jellemző, s nyilván nem is teljesen véletlen, hogy a pánszláv irányzatot képviselő „Golosz”, amely Horvátország érdekeit különösen a szíven viselte, s még Ausztriát is féltette a

⁵⁸ Moszkovszkije vjedomoszti, 1867. május 13. 104. sz. (A dátumokat a szláv naptár szerint kell érteni.)

⁵⁹ Uo. 1867. május 21. 111. sz.

⁶⁰ Uo. 1867. június 1. 119. sz.

⁶¹ Moszkva (politikai napilap), 1867. június 7. 77. sz.

magyarok későbbi elhatalmasodásától,⁶² budai tudósítójától ugyan-
csak hosszabb eszmefuttatást közöl a Deák-párt helyzetéről. A lap
kifejti, hogy Deák és Kossuth vitájából kiderül, hogy Deák nem
számít a nép erejére. A tudósító szerint a Kossuthtal szembeni
érvekből kiviláglik, hogy Magyarország gyenge és képtelen sok-
oldalú politikai és nemzeti fejlődésre valamely külső hatalom segít-
sége nélkül. Minthogy senki sem nyújt neki segédkezet Ausztrián
kívül — amelyet Sadovánál megsemmisítettek — megragadja azt,
s reméli, hogy ezáltal annyira megerősödik, hogy azután a szlávokat
is megsemmisítheti.⁶³ Hasonló véleményt nyilvánított az orosz
tőzsde lapja is, amidőn kifejtette, hogy viszonylag bármily hatalmas
is Magyarország, nem lehet teljesen független, mert sok egymással
ellentétes érdekű nemzetiségből áll, s így kénytelen valamely
külső erős államra támaszkodni. Ha a soknemzetiségű Ausztria
valaha szétbomlik, úgy a soknemzetiségű Magyarországot is
magaival fogja rántani.⁶⁴

Az orosz lapok többsége ezt a pánszláv, monarchia-ellenes,
de főleg magyarellenes álláspontot foglalta el. Helytelen volna
azonban elhallgatni, hogy voltak olyan sajtóhangok is, amelyek
más oldalról, türelmesebb módszerekkel s reményteljesebben
foglalkoztak a Monarchiával kapcsolatos kérdésekkel. Igen jellemző,
hogy e hangok éppen a hivatalosnak tekinthető „Szün Otye-
csesztva” (Hazafi) c. lap hasábjairól szóltak, amelynek egyik célja
és reménysége éppen a Beusttal való együttműködés megvalósulása
volt. Ennek a várakozásnak tulajdoníthatók a lap egyik cikkének
Beust politikáját méltató megállapításai is, amelyeknek lényegét
az képezi, hogy ha Beustnak valóban az a célja — amit a keringő
hírek megerősítenek —, hogy közvetíteni kíván az 1856-os párizsi
egyezménynek Oroszország érdekében való megváltoztatása ügyé-
ben, akkor Ausztria Európa nyugalmának fontos tényezőjévé
válhat.⁶⁵

Nem kívánunk ezuttal Beust említett szándékainak vizsgálatá-
val foglalkozni, mert ezekről a későbbiek folyamán még amúgy
is történik említés. Itt mindössze azt jegyezzük meg, hogy ilyen
szándékai valóban voltak, s hogy ezeket 1870—71-ben éppen
Andrássyék buktatták meg véglegesen. Ezuttal csak arra kell
rámutatni, hogy a lapnak ez a békülékenysége és várakozása a
Habsburg Monarchia egyéb kérdéseinek ismertetésére is átsugár-

⁶² Golosz, 1867. május 30. 148. sz.

⁶³ Uo. 1867. június 7. 155. sz.

⁶⁴ Birzsevije vjedemoszti (politikai napilap), 1867. május 31. 143. sz.

⁶⁵ Szün Otyecsesztva, 1867. május 13. 108. sz.

zott, s több helyen szinte magyarbarát hangban nyilatkozott meg. Ez nem csupán olyan kívánságokban jutott kifejezésre, hogy „adja Isten, hogy Magyarország bánni tudjon azzal az önállósággal, ami megmaradt neki, reméljük nem fogja azt aláásni a szlávok elleni igazságtalansággal”.⁶⁶ Néhány nappal később ugyanis a lap több barátságos megjegyzés után a következő igen komoly megállapításokat tette a horvát—magyar viszonyra vonatkoztatva, de a szláv—magyar viszonyt is beleértve: „Reméljük, hogy a magyar országgyűlés, amely annyi belátást tanúsított saját történelmi jogainak védelmében, ugyanilyen belátással tesz majd engedményeket a horvátok nemzeti jogainak. Ausztria nem lehet erős Magyarország nélkül, de a maga részéről Magyarország sem lehet erős másképp, mint a szlávok szövetségével. Az 1848-as tapasztalat megmutatta azt, hogy a harc elkerülhetetlen a két nép között, ha a magyarok nem akarják másoknak megadni, amit saját maguknak megkövetelnek. Ha ez a harc megismétlődne, ismét mind Magyarország, mind Horvátország függetlenségének a megsemmisítéséhez vezetne és kizárólag a német centralista párt javát szolgálná.”⁶⁷ Tagadhatatlan, hogy a lap megállapításai a szlávok és magyarok egymásrautaltságáról még akkor is rendkívül meglepőnek és tanulságosnak hatottak, ha forrását a beust-i politika helyeslésének irányzata alkotta, ami távolról sem volt haladó jellegű álláspont.

Még újszerűbben hat e lap állásfoglalása, ha néhány nappal később megjelent figyelmeztetéseit olvassuk, amelyet a horvát „Pozor” és a ruszin „Szlovo” c. újságokhoz intézett, amiért ezek a dualizmus ellen protestáltak, felpanaszolva, hogy az részben a magyaroknak, a német területeken pedig a németeknek áldozza fel a szlávokat. Mivel helyettesítenék azonban ezek az újságok a dualizmust? Föderációs rendszerrel? A „Szün Otyeacesztva”, válaszol is felvetett kérdéseire: nincs még eldöntve, hogy a föderatív rendszer összeegyeztethető-e a monarchikus rendszerrel. A maga részéről azonban mégis úgy gondolja, hogy a magyaroknak saját önállóságuk megszilárdítása érdekében engedményeket kell tenniök a horvátok irányában, a németeknek pedig a csehek és a galiciaiak részére. Nem valószínű — írja a lap — hogy az osztrák császár birodalma területeit, Magyarországhoz hasonlóan, önálló államokká alakítaná át. Ez olyan elképzelhetetlen kaoszt teremtené, amely a birodalom felbomlásához vezetne.⁶⁸

⁶⁶ Uo. 1867. május 24. 117. sz.

⁶⁷ Uo. 1867. május 30. 122. sz.

⁶⁸ Uo. 1867. június 3. 126. sz.

Hangsúlyozzuk: e barátságos hang az egykori cári orosz sajtóban igen kivételes jelenség volt, amely inkább aktuális külpolitikai megfontolásokra vezethető vissza, mint haladó törekvésekre. Az osztrák és a magyar uralkodó osztályok kiegyezésével való megbékélés a cári orosz lapnál nem tekinthető progresszív jelenségnek, akkor sem, ha ennek érdekében más szláv törekvéseket is hajlandó háttérbe szorítani. A „Sziun Otyecesztva” cikkei a cári orosz politika azon hivatalos körének hangját hallatták, amely Oroszország európai helyzetének megjavítása érdekében a Beust-féle Habsburg Monarchiával éppúgy hajlandó lett volna együttműködni, mint ahogy azt Bismarck Poroszországával is tette. Hogy e törekvésében számos olyan megjegyzést is tett, amelyet magyar részről helyes lett volna megszívlelni, az igaz; ilyen megállapításokat azonban nyilván pánszláv és más osztrák- és magyarelles lapok is tettek és tehettek főleg azért, mert a nemzetiségellenes dualista elnyomással szemben — távolról sem haladó indítékokból — az elnyomott szlávokat pártolták. Igen jellemző példa erre — többek között — az orosz katonai körök lapjának véleménye arról, hogy honnan kerül nyugtalanság Ausztriába. A lap Beustnak arra a nézetére vonatkozólag, hogy a nyugtalanságot a szláv képviselők oroszországi látogatásuk alkalmával hozták magukkal, annak a nézetének ad kifejezést, hogy a nyugtalanító elemek magán a Habsburg birodalmon belül találhatók. A szlávokat elnyomják, kiváltságokat csak a németek, magyarok és lengyelek kapnak, innen származik a birodalom nyugtalansága. A szláv képviselők oroszországi látogatása természetes jelenség, de a nyugtalanságot nem ez okozza.⁶⁹

Az ismertetett egykorú cári orosz sajtóanyagból látható, hogy e lapok állásfoglalása milyen alapvetően különbözik a nyugat-európai lapokétól. A különbség legfőbb jellegzetessége nem abban áll, hogy az orosz politikai körök egyes alapvetően fontos kérdésekben szögesen ellentétes véleményt képviseltek a nyugatiakkal szemben. Ilyen kérdés volt többek között Ausztria fennmaradása, amelyről a „Moszkva” c. lap a német és az angol véleményekkel szemben azt írta, hogy „Európa Ausztria nélkül is boldogul”.⁷⁰ Még az sem jellemezi különösen a különbséget, hogy az orosz lapok a nyugatiakkal nyílt vitába bocsájtkoztak a dualizmusnak a keleti kérdéssel való kapcsolatairól. Ezt teszi a „Russzkij Invalid”,

⁶⁹ Russzkij Invalid, 1867. május 25. 143. sz. 1867-ben Moszkvában szláv néprajzi kiállítást rendeztek, amelyen a Monarchia területén élő szlávok is képviseltették magukat. E kiállítás megrendezésének monarchiaellenes politikai jellege is volt, amely a szlávellenes osztrák és magyar uralkodó köröket komoly aggodalommal töltötte el.

⁷⁰ Moszkva, 1867. június 7. 77. sz.

amikor a „Times”-szal arról vitatkozik, hogy az utóbbi a szláv népek elnyomásától, s a magyarok megerősödésétől várja a keleti kérdés megoldását, jobban mondva elaltatását. A „Times” azon nézete — írja a lap —, hogy Oroszország támogatni óhajtja az ausztriai szlávok szeparatista mozgalmát, nyilván a szláv képviselők oroszországi látogatásával kapcsolatos, s az osztrák—magyar sajtó hatására keletkezett.⁷¹ Ismételjük, nem a cikkekben kifejezésre jutó, s a monarchiabeli, vagy egyéb véleményekkel ellentétes álláspont jellemzi az orosz lapok nézeteit, hanem az, hogy ezek a vélemények számos esetben olyan veszélyekre figyelmeztették a dualizmus, s különösen a magyar állam vezetőit, amelyekre más oldalról semmiféle intést nem kaptak. Ilyen figyelmeztetések voltak azok, amelyek a nemzetiségek elnyomásának következményeire utaltak, s amelyek a szláv népekkel való együttműködés szükségességére mutattak rá. Bár az intelmeket távolról sem az egyetemes haladás, vagy a népek szolidaritása érdekében intézték a dualizmus megalkotóihoz az orosz politika sajtójának képviselői, mégis kétségtelen, hogy e hangok — a sokszor igen lármás mellézközrejek ellenére is — sajátos mondanivalót képviseltek abban a hivatalos európai közvéleményben, amelyben a Habsburg Monarchia dualizmusának szlávellenessége nem volt kevésbé reakciós jelenség, mint a pánszlávizmus.

A dualizmus szlávellenes jellegének kialakulásában Bismarck és a magyarok együttműködésének igen nagy szerepe volt, ami nem jelenti azt, hogy az osztrák vezetőrétegnek nem volt ugyanakkora a felelőssége e kérdésben. Bismarck ragaszkodása a dualista rendszerhez — minden politikai tartozékával, tehát szlávellenességével együtt — szinte ugyanolyan eredetű, mint a magyar uralkodó osztályoké. A Monarchia szerkezetének szlávbarát átalakulása szövetségi politikáját fenyegette volna, amely éppen a magyarok hatalmi helyzetére épült a Monarchián belül. Így történt, hogy amikor a különböző föderalista törekvések megbuktatására került a sor, akkor Andrassy és a magyar uralkodó osztályok nem maradtak egyedül. Maguk mögött érezhették annak a bismarcki Németországnak az erejét, amelynek segítségével a Habsburg Monarchián belül társhatalmi helyzetbe juttatta őket. Ezen a ponton jut érvényre az a különbség, amely például Anglia és Bismarck érdekei között is fennállott a fenntartandó Ausztria jellegét illetően: míg Anglia olyan Habsburg Monarchiát pártfogolt, amely jellegében megőrzi a Habsburg dinasztia központi irányító és uralkodó szerepét, addig Bismarck számára a Monarchia dualista jellege első-

⁷¹ Russzkij Invalid, 1867. június 4. 153. sz.

rangú fontosságú volt. Anglia, amely a közép-európai hatalmi viszonyokban csak másodlagosan volt érdekelt, a rendszer konzervatív stabilitását helyezte előtérbe. Ezzel szemben Bismarck számára e szempontokon túlmenően az is döntő jelentőségű volt, hogy a Habsburg állam szerkezeti felépítésében is biztosítékot jelentsen a Kisnémetország ellen irányuló törekvések kikapcsolására és megakadályozza az átépített osztrák birodalomnak az új német koncepcióba való beépítését. Míg tehát Anglia számára a magyar elem jelentősége a Habsburg-állam megszilárdításával kapcsolatos, addig Bismarck részére a magyar uralkodó osztályok a Monarchia gerincét képezték, s elsőrangú szerepet tölthettek be. Minthogy pedig az új német állam földrajzi, történelmi és hatalmi helyzeténél fogva nagyobb befolyást gyakorolt a Habsburg állam alakulására, mint a nyugati kormányok, ezért az általa támogatott, sőt előmozdított dualista rendszer elsősorban a Habsburg Monarchián belüli szláv törekvésekkel szemben érvényesült. Ebben a szlávellenes porosz—magyar szövetségben gyökeredzett külpolitikai vonatkozásban a dualista monarchia bizonytalansága és lényegének reakciós volta.

5.

Az osztrák—magyar kiegyezés megalkotása még nem jelentette az újjáalakult Habsburg Monarchia helyzetének megszilárdulását. A kiegyezés megvalósulása a koronázás június 8-i látványos megrendezésével együtt, csak külsőleg jelentette nyugalmi állapot bekövetkezését: *belpolitikailag* a 20 éves alkotmányküzdelmekben kifáradt kedélyek beletörődését, *külpolitikailag* pedig a Habsburg-birodalom helyreállott állami egyensúlyának megnyilatkozását. A felszín alatt azonban éppen ezzel az aktussal kezdődött a küzdelemnek egészen új folyamata, amelynek a célja valóban a Habsburg-birodalom európai helyzetének végleges kialakítása volt. Ha azonban ez a küzdelem nem is ment végbe nyílt színen, hanem az udvar, a külügyi hivatalok és az úri kaszinók vagy paloták jól szigetelt ajtajai mögött, ez nem jelenti azt, hogy nem volt ugyanolyan elkeveredett, mintha csatatéren folyt volna. A beusti diplomácia nyájas mosolya mögött dühtől torzultan, császári és főhercegi indulatoktól fűtötten próbálta visszaszerezni az eltűnt német birodalmi koronát. Amit fegyverekkel nem voltak képesek elérni, azt diplomáciai fortélyokkal kívánták visszahódítani. A magyarokkal való kiegyezés színjátékát is azért vállalták, mert azt hitték, hogy ezzel megteremtik az alapját a porosz hatalommal folytatható sikeresebb harcnak. Kétségtelen, hogy súlyos vereségek után kiala-

kult megérzéseik bizonyos vonatkozásban helyesek voltak: elkeseredett kudarcuk egyik oka valóban a birodalom egységének hiánya, az osztrák—magyar ellentét volt. Voltak azonban ezen túlmenően mégis olyan problémák, amelyeket a kiegyezés osztrák főúri szerzői nem láttak meg: a magyar vezetőkörökkel létrehozott kiegyezés a birodalmi stabilitásnak olyan formáját teremtette meg, amely hatalmi helyzetüket fenntartja és biztosítja ugyan, de egészen más irányba tereli, mint a múltban. Ilyen értelemben a kiegyezés az osztrák uralkodókörök számára sajátos trójai faló szerepét játszotta: maguk sem sejtették azt, hogy éppen ez lesz az az erő, amely a Németország fölötti egyeduralom visszaszerzésében meggátolja őket. Így kezdődött a Monarchia vezetőkörain belül az a kettős küzdelem, amely egyfelől folytatta a Poroszország-ellenes diplomáciai intrikákat, másfelől ténylegesen a dualista Monarchia nagyhatalmi helyzetének megszilárdításáért folyt. Az osztrák vezetőkörök számára azonban mindvégig rejtve maradt az a tény, hogy e kettős küzdelem egymással ellentétes irányban megy végbe. A dualista rendszer megszilárdítása a magyar—porosz együttműködés miatt ellentétes volt a poroszellenes tervek megvalósításával.

A dualista Monarchiának kialakulása időszakában tehát két külpolitikai főproblémája volt: az egyik a poroszellenes szövetség létrehozása, a másik pedig a rendszer stabilizálódásából következő új feladatok kibontakoztatása. Az első probléma az osztrák vezetőköröket a francia külpolitikához vitte egyre közelebb, s a francia—porosz viszony kieleződésével párhuzamosan jutott el kiérési szakaszába, majd pedig eltűnt. A másik probléma viszont a porosz—osztrák viszony kulisszatologatásaitól alig láthatóan, fokozottan érlelődött a balkáni, illetőleg a keleti kérdés újabb fázisává. Mindkét kérdés lassú fejlődési folyamatokon ment át, amíg a Monarchia végső formájának meghatározó tényezőjévé vált, vagy lehullott a politika szinteréről, mint a francia—osztrák közeledés. A porosz—osztrák viszony kérdése olyan értelemben oldódott meg, hogy az osztrák udvari körök véglegesen kénytelenek voltak német terveikről lemondva új hódítási lehetőségeket keresni. A balkáni kérdés pedig úgy, hogy a Habsburg Monarchia új nagyhatalmi tájékozódásának érvényesülési területévé vált. A dualista Habsburg Monarchiának a kiegyezéstől a francia háborúig eltelt négy éve olyan átmeneti időszakot jelent, amelyben a régi formájú császárságnak új, kapitalista nagyhatalommá kellett átalakulnia. Az átalakulásnak kétségtelenül a kiegyezés alkotta egyik legfontosabb politikai alapelemét. Végső formáját azonban csak akkor hozhatta létre, amikor az európai erőviszonyok legalább is az adott korszakra kiható érvénnyel eldőlték. Ez az oka annak, hogy a Habsburg Monar-

chiának ezekben az években még nincsen kialakult nagyhatalmi helyzete. Az erők, amelyek ezt meghatározták, csak 1867 után voltak kibontakozóban.

*

A porosz—osztrák viszony 1866-os háború utáni szakaszának egyik legjellemzőbb vonása, hogy mindkét fél békés szándékok szokásos hangoztatásával igyekezett hadállásait erősíteni. A kölcsönös elismerés az egész válságperiódus tartama alatt kifejezést nyert, s ellenséges cselekedetekre nem került sor. Az osztrák és a porosz magatartás között azonban mégis lényeges eltérés mutatkozik. Bismarck ezúttal valóban ki akart egyezni Ausztriával, pontosabban: ténylegesen hozzá akart kezdeni eredeti tervének megvalósításához, a Habsburg birodalommal való együttműködés kiépítéséhez. Beust viszont éppen abban látta vállalt feladatát, hogy minden komolyabb kísérletet elhárítson, amely a Poroszországgal való együttműködés elmélyítéséhez hozzájárulhat. Amikor tehát Beust kineveztetése után sietett Werther porosz követ előtt kijelenteni, hogy Poroszországgal a béke és a kibékülés politikáját szándékozik képviselni, mert Ausztriának elsősorban belső kérdéseit kell rendeznie,⁷² akkor mindkét fél tisztában volt azzal, hogy a kijelentésnek legfeljebb a második részét lehet további tárgyalások alapjául venni. E tényt igazolja az is, hogy amikor alig néhány hónappal később felmerült Poroszország és Ausztria szövetségekötésének lehetősége, akkor Beust ezt visszautasította. Az okokat abban jelölte meg, hogy Ausztria e szövetséggel olyan kötelezettségeket vállalna, amelyekkel nem járnának az elveszett régiók helyett megfelelő újabb jogok. Az adott helyzetben Poroszország nem biztosítaná Ausztriának a paritást. Az áldozatokkal nem járna elegendő elégtétel.⁷³ Beust és az osztrák kormánykörök tehát az első hónapokban a hűvös tartózkodás álláspontjára helyezkedtek Poroszországgal szemben, amelynek két törekvés adott politikai tartalmat: az egyik a délnémet államokkal kiépítendő szorosabb kapcsolat volt, a másik pedig a franciákkal létesítendő együttműködés megindítása. Amidőn azonban Poroszországnak a délnémet államokkal kötött védés dacsövetsége nyilvánosságra került, Beust hasonló irányú illúziói szertefoszlottak, s ez az osztrák—francia viszony alakulására is meglehetősen kijózanítólag hatott.⁷⁴ Utóbbi viszonylatban e hatás

⁷² Werther an Bismarck. Wien, 1866. november 6. Auswärt. Pol. 8. k. No. 79. 135. l.

⁷³ Bray an Hohenlohe. Wien, 1867. április 7. Uo. No. 446. 620. l.

⁷⁴ Werther an Bismarck. Wien, 1867. április 16. Uo. No. 495. 680. l.

azonban csak igen rövid ideig tartott, mert Ausztria és III. Napóleon császársága között egyre szorosabb szálak fűződtek. Ugyanakkor az osztrák—porosz viszony sajátos átalakuláson ment át, amennyiben mindkét állam Franciaországhoz való viszonyának függvényévé vált. Az osztrák—porosz ellentét szinte feloldódik a francia—porosz ellentétben, amelyben Ausztria gazdasági, politikai és katonai csődje miatt már csak arra képes, hogy Franciaországnak csendes tanácsadó partnerként szolgáljon és a két császár néhány tüntető jellegű találkozását szervezze meg. Ennél nagyobb politikai tettet csupán annak a bajor eredetű, de Bismarck tudomásával kezdeményezett közvetítési akciónak az elutasítása jelentett, amelyet 1867 áprilisában gr. Tauffkirchen hajtott végre Bécsben. Beust a Poroszországgal való együttműködés feltételeként ezúttal is a német államok közötti régi helyzet visszaállítását követelte Ausztria számára,⁷⁵ ami megvalósíthatatlan volt.⁷⁶ Ilyenformán Ausztria és Poroszország ellentéte a hűvös és tartózkodó formák mögött, Bismarck közeledési kísérletei ellenére is áthidalhatatlan maradt. Minél jobban közeledett azonban a francia—porosz ellentétek kirobbanásának időpontja, annál nagyobb várakozással figyelték Ausztria részéről annak a helyzetnek a bekövetkezését, amely régi remények teljesülését ismét kilátásba helyezhette.

A porosz—osztrák viszony végleges eldőltéig Ausztriában minden más nagyhatalmi terv megvalósítása háttérbe szorult és másodrangú szerepet töltött be. Ez nem jelenti azt, hogy nem voltak ilyen tervek és kezdeményezések, de kétségtelen, hogy az uralkodókörök figyelmét abban az időszakban elsősorban nem ezek a tervek kötötték le. A porosz—osztrák kérdés végleges rendeződéséig a balkáni és a keleti kérdés is csupán az előzetes tájékoztató jellegét viselte.

*

A Habsburg-monarchia délkeleti irányú tájékozódása meg lehetőségen régen fennállt. Egy 1844-ből származó illír szellemű bizalmas jelentés is említést tesz már arról, hogy a várható monarchiaellenes szerbiai mozgolódások Bosznia és Hercegovina irányában ki fognak terjedni, s ha Ausztria e tekintetben nem előzi meg őket, azzal a veszéllyel is számolnia kell majd, hogy az egyesült Szerbia és Bosznia Horvátországra és Szlavóniára is erős vonzóerőt gyako-

⁷⁵ Tauffkirchen an König Ludwig II. von Bayern. München, 1867. április 17. Uo. No. 498. 687. l.

⁷⁶ Tauffkirchen an König Ludwig II. von Bayern. München, 1867. április 22. Uo. No. 522. 725. l.

rol. E népek ebben az esetben előbb-utóbb egyesülni fognak, s olyan önálló államot alkotnak, amely Ausztriával szemben bizonyára nem lesz barátságos indulatú.⁷⁷ Ilyenformán a balkáni kérdés modern formája már igen korán és igen élesen felmerült Ausztria számára, amelynek a délszláv területek népeinek mozgalmái addig is igen kényes problémát jelentettek. Később azonban e problémák politikai jelentősége tovább nőtt. Különösen Bruck miniszter mutatott rá az ötvenes években arra, hogy a török közigazgatás súlyos károkat okoz az osztrák iparnak és kereskedelemnek, amely a balkáni területekből jelentős hasznot húzhatna. Ezen túlmenően Bruck arra is rámutatott, hogy Törökországot az európai hatalmaknak saját érdekükben is át kellene alakítaniok, mert ebben az esetben Oroszország balkáni előnyomulásával szemben is gátul szolgálhatna.⁷⁸ Bruck megállapításaiból tehát a balkáni osztrák terjeszkedési program perspektívái kezdenek kibontakozni. S ha ezután a porosz háborúig nem is lehet sokat hallani a balkáni osztrák tervek megvalósításáról, a kiegyezés hónapjaiban ismét szárba szökkennek az ez irányú elképzelések. Ausztria, hozzá akarván fogni a Bruck-féle program megvalósításához, tájékozódni kezd az orosz kormánynál afelől, hogyan vélekednék Törökország közeli felbomlása esetén arról, ha Boszniát és Hercegovinát, amely számára a dalmát partvidék védelme szempontjából fontos, el akarná foglalni. Gorcsakov cári külügyminiszter e kérdésre nem habozott kijelenteni, hogy Ausztria ezen eljárása háborús okot jelentene.⁷⁹ Gorcsakov e kijelentésével a keleti kérdés szinte teljes élességével került újból napirendre. S ha az egyik porosz újság az osztrák lapokkal folytatott sajtóvitájában rámutat arra, hogy Ausztria sokrétű keleti érdekeit azért nem tudta eddig érvényre juttatni, mert legjobb erőt Németország ellen folytatott küzdelme foglalta le,⁸⁰ akkor e megállapításból szintén nem hiányzik némi finom célzás, amelyet azonban Beust még nem óhajtott megérteni, pedig abból a német támogatásra való hajlamot is ki lehetett érezni.

A balkáni kérdés egyre erőteljesebben nyomult az osztrák külpolitika előterébe, amelynek, legalábbis egyes osztrák vélemények szerint, hovatovább „életkérdésévé” kezdett válni, és az európai

⁷⁷ Illír szellemű titkos jelentés a rendőrminiszterhez a horvátok bel- és külpolitikai nézeteiről. Károlyváros, 1844. január 16. Közli *Miskolczy Gy.*: A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában. Bp. 1928. 68. sz. irat.

⁷⁸ *Memoiren des B. Brucks* aus der Zeit des Krimkriegs. Wien, 1877. 9—10. l.

⁷⁹ Keyserling an Bismarck. Petersburg, 1867. január 30. Auswärt. Pol. 8. k. No. 214. 348. l.

⁸⁰ Norddeutsche Allgemeine Zeitung, 1867. augusztus 23.

problémák legégetőbb megoldandó feladatai közé került. E folyamatot nem enyhítette, inkább bonyolította az a körülmény, hogy Andrásyék, akik támogatták ugyan a délszlávok ellen irányuló bécsi akciót, s maguk is hozzájárultak⁸¹ a délszláv egység létrejöttének megghiúsításához,⁸² Bosznia annexióját ebben az időszakban még határozottan ellenezték, mert nem akarták a monarchiabeli szláv népek túlsúlyát fokozni. Beust ennek ellenére mégis úgy látszott, hogy szorgalmazza az ügyet, mert attól tartott, hogy esetleges romániai és szerbiai népmozgalmak e két tartományra sem maradnának hatástalanul. Már-már úgy látszott, hogy összeütközésre kerül a sor Oroszországgal.⁸³ Hogy erre mégsem került sor, az nyilván annak tulajdonítható, amit lord Stanley mondott, hogy ti. Beust túlságosan erősen érzi Ausztria békeszükségletét és így nem avatkozhatik be komolyan a török birodalom belügyeibe.⁸⁴ Valószínű azonban az, hogy a bosznia—herecegovinai ügy elodázását a fenti okon kívül bizonyos osztrák—magyar ellentétek is indokolták, amelyek a Balkán felé építendő vasút iránya körül merültek fel.⁸⁵

A balkáni kérdés kieleződésének ezen a fejlődési szakaszon következő elodázása ismét annak tulajdonítható, hogy — amint az idézett porosz lap írta — Ausztria figyelmét és erejét elvonják a porosz—francia viszony rosszabbodásával párhuzamosan újból erősödő poroszellenes remények. Az osztrák vezetőköröknek 1866—1869 között kezdeményezett balkáni politikája azonban mégis megmutatta már azokat a körvonalakat, amelyek a Habsburg Monarchia délkelet-európai törekvéseit kezdettől fogva jellemezték. Meg-

⁸¹ Werther an Bismarck. Wien, 1867. december 11. Auswärt. Pol. 9. k. No. 434. és a hozzátartozó jegyzetek. Ezek között: Lauberau porosz főkonzul jelentése Belgrádból szeptember 18-án.

⁸² Kállay Béni több alkalommal fejté ki: „Ígénytelen nézetem szerint nekünk legfőbb érdekünk az, hogy a különféle délszláv törzsek egyesülését megakadályozzuk, sőt, hogy azokat egymás ellenségeivé tegyük...” Kállay levele Lónyaihoz. 1872. január 20. O. L. Kállay Béni levelezése, Betűrendes sorozat. — Más helyen: „Nekünk azon kell lennünk, hogy az új (ti. szerb) kormány a liberalizmus és az alkotmányosság ösvényére lépjen. Ezáltal pártok keletkezzenek, s egy ily ország kifelé sem nagyon erős.” Memorabilia, 1868. június 19. O. Sz. K. Kéziratár. 259. sz.

⁸³ Werther an Bismarck. Wien, 1868. március 11. Auswärt. Pol. 9. k. No. 661s. 777. l.

⁸⁴ Bernstorff an Bismarck. London, 1868. március 25. Uo. 9. k. No. 867. 812. l.

⁸⁵ Werther an Bismarck. Wien, 1869. február 16. Uo. 10. k. No. 526. A követ jelentéseiben megemlíti, hogy a kiépítendő vasútvonal tervezett irányából arra következtet, hogy nem Konstantinápoly, hanem India felé törekszenek. Andrásyék Pesten is átvezető vonalat követeltek.

mutatta elsősorban azt, hogy a Bosznia—Hercegovina megszerzésére irányuló törekvések az osztrák nagyburzsoázia kezdettől fogva érvényesülő mozgó erői, amelyek nem a dualizmus eredményeképpen keltek életre, hanem már előzőleg is működésben voltak. Kétségtelen azonban, hogy a dualizmusban a Habsburg Monarchia eredeti balkáni törekvéseinek szerepe és jelentősége lényeges és alapvető változáson ment át. Nem csupán gazdasági szempontból, bár ez is fontos, amennyiben a Monarchia ebben a korszakban hajtja végre kapitalista termelőerőinek olyan átalakítását, amely az expanziós erők rendkívüli megnövekedését követeli. A dualista Monarchia balkáni törekvéseinek átalakulása politikai vonatkozásban talán még jelentősebb volt. Míg ugyanis Bruck elgondolásában a balkáni törekvéseknek a nagynémet tervek mellett csupán másodrendű szerepük volt, s Beust koncepciójában szintén hasonló volt fontossági sorrendjük, addig a dualista Monarchia későbbi, 1871 utáni korszakában egyetlen szabadon maradt terjeszkedési lehetőségévé, külpolitikájának főirányzatává lesznek. A Bismarck—Andrássy-féle nagyhatalmi koncepció a Monarchia számára ezt a terjeszkedési irányt szabta meg, s noha a magyar uralkodó osztályoknak délszláv területek hódítása politikailag meglehetősen kényelmetlen volt, más lehetőségek hiányában kénytelenek voltak ezt is vállalni, bár a kilátásban levő gazdasági előnyök bizonyos politikai áldozatokat kárpótolhattak. A magyar uralkodó osztályok nemcsak elfogadták és képviselték, de Andrássyn keresztül tovább is fejlesztették a balkáni terjeszkedés politikáját, annak ellenére, hogy az alapvetően szemben állt azzal az érdekükkel, hogy ne engedjenek a Monarchia kebelébe több nemzetiséget, mert ez a birodalom amúgy is ingatag egyensúlyát tovább rontaná. Hogy mindezek ellenére, mégis Andrássy lett később az osztrák—magyar Monarchia balkáni terjeszkedésének, Bruck korábbi terveinek a végrehajtója és megvalósítója, annak igen sajátos okai vannak: a magyar uralkodó osztályoknak a balkáni hódító politika vállalása volt egyik legfőbb hozzájárulásuk a Monarchia nagyhatalmi politikájához. Enélkül nemcsak az uralkodót és az udvart, de az osztrák nagyburzsoáziát sem sikerült volna a kiegyezéssel rendszerhez láncolni. A magyar uralkodó osztályok így igen ellentmondásos helyzetbe kerültek: szinte a saját érdekeik ellenére kellett olyan „nagyhatalmi” külpolitikát folytatniuk, amely, bár számukra is járt bizonyos előnyökkel, más vonatkozásban a dualista Monarchia megteremtésének fontos előfeltétele volt. (Olyan értelemben, hogy a balkáni hódítás támogatása az osztrák uralkodókörök számára a német egységből való kizáratásért kijáró kárpótlás is volt.) Távolabb tekintve e politikával az osztrák és magyar uralkodókörök

a dualista rendszer és az egész Monarchia későbbi „általános” váltságának csíráit hintették el, a magyar uralkodókörök azonban még ezen túlmenően is olyan ellentmondásba keveredtek, amelyből a Monarchia összeomlásáig sem kül- és belpolitikai téren nem tudtak kiszabadulni.

Az így megszabott hódítási irány természetesen döntő befolyással volt a dualista Monarchia és délkelet-európai szomszéd népeinek viszonyára is, amely az imperialista hódító és a gyarmatosítandó népek újabb ellentéteivel is súlyosbodott az elkövetkezendő évtizedekben.

A dualista rendszer azonban még úgyszólván el sem kezdhetette hódító terveinek megvalósítását, amikor a Monarchia egyik szomszédja, Románia — Bismarck Magyarország iránti „jószolgálati” intézkedésének következményeképpen — sajátos tapasztalatokat szerezhetett ezen új délkelet-európai nagyhatalom betöltendő hivatását illetően.

A román egyesült fejedelemségek földrajzi és politikai helyzetüknél fogva, amelyet a Habsburg Monarchia, Törökország és Oroszország között elfoglaltak, fontos szerepet tölthettek be Bismarck külpolitikájában is. Az a körülmény, hogy élükre a porosz Hohenzollern Károly herceget helyezték, nem csupán azért történt, mert a herceg „semleges” volt az alakuló Románia szomszédos nagyhatalmaival szemben, hanem azért is, mert Poroszországnak is voltak itt érdekeltségei, amelyeket Bismarck úgy fogalmazott meg, hogy nem erősebbek, mint Angliáé és Franciaországé, de kevésbé erősek mint a határos nagyhatalmaké, Ausztriáé, Oroszországé és Törökországé.⁸⁶ A román fejedelemségek esetleges bekebelezése Oroszország részéről különösen hátrányos hatással lett volna a porosz kereskedelem érdekeire, a jogviszonyok és a vámrendszer Oroszországban is kedvezőtlen volt⁸⁷ és ez a behatolást nehezítette volna. Poroszországnak általában nem állott érdekében a délszláv és a dunai országokban lejátszódó mozgalmak meggyorsítása. Hasonlóképpen nem állott volna érdekében Károlynak sem, ha ilyen irányú tervek megvalósításába bocsátkozik.⁸⁸ Románia belpolitikai ellentétei amúgy is meggondolandók voltak, ami a fejedelem helyzetére sem volt hatástalan. Ha a fejedelem pártja kisebbségbe szorul és esetleg az ország elhagyására kényszerült volna, akkor Bismarck szerint olyan rés támad ezen a területen,

⁸⁶ Erllass an den Botschafter in Paris v. der Goltz. 1868. február 26. O. v. Bismarck: Ges. Werke. 6/a. k. No. 1077. 269. l.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Erllass an v. der Goltz. 1868. április 9. Uo. No. 1123. 337. l.

amelynek kitöltése a különböző ellentétes érdekek miatt sem könnyű, sem veszélytelen nem lett volna,⁸⁹ annál is kevésbé, mivel Románia viszonya a Portához is eléggé bonyolultan alakult.

Ilyen körülmények között jutott a porosz külügyminisztérium tudomására az az egyre élesedő vita, amely egyes román és Deák-párti magyar lapok között 1868 nyarán folyt. A vita az 1868-i balázsfalvi Pronunciamentum körül keletkezett, amely a szebeni országgyűlésen hozott törvényekre hivatkozva nem ismerte el az uniót és a pesti országgyűlést.⁹⁰ Thile, porosz külügyi államtitkár a vitával kapcsolatban feljegyzést juttatott el Bismarckhoz, amelyben azt írja, hogy „talán ajánlatos volna felszólítást küldeni Bukarestbe, hogy hagyják abba azt a heves vitát, amelyet a „Romanoul” (Rosetti lapja) a Deák-párttal folytat és amely a magyar és az osztrák sajtót foglalkoztatja”.⁹¹ Néhány nappal később, november 10-én újabb sürgető feljegyzést küldött Bismarckhoz, amelyben az Erdélyből érkező román agitációra vonatkozó hírekkel kapcsolatosan felteszi a kérdést, hogy a magyar viszonyokra való tekintettel nem volna-e helyes Bukarestet ezektől a cselekedetektől eltanácsolni? Bismarck helyeslő megjegyzésére Thile november 14-én Keyserling porosz követ útján figyelmeztetést intézett Károly fejedelemhez, amelyben többek között kifejti, hogy „az erdélyi mozgalmak a Romániához való csatlakozás ügyében saját érdekünkben azonnal megszüntetendők, mert a magyarok a mi barátaink, s visszavonhatatlanul az ellenséges táborba szorulnának, ha a romániai lapok (az 'Etoile de l'Orient' stb.) az erdélyi románokat uszítanák. Bratianunak az az eszméje, hogy az egész világgal szemben dakoromán politikát folytasson, teljes ostobaság. Az ország Erdély bekebelezése után is úgy roppanna össze az első összeütközés idején, mint az agyagedény a vasedények között. Romániát komoly veszély csak Ausztria részéről fenyegeti, mert az természetes ösztönében terjeszkedik arrafelé; annál szükségesebb, hogy Magyarország ne ingereljük”.⁹²

Az a megkülönböztetés, amelyet az irat Ausztria és Magyarország között tesz, erősen tükrözi azt az ellentétet, amely Bismarck

⁸⁹ Erlaß an den Botschafter in London. Gr. V. Bernstorff. 1868. május 20^a Uo. No. 1168. 393. l.

⁹⁰ Kemény G. G.: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez a dualizmus korában, I. k. 83. l.

⁹¹ Randbemerkungen zu einem Schreiben des Unterstaatssekretärs von Thile. Schreiben Thiles. Berlin, 1868. november 4. O. v. Bismarck: Ges. Werke. 6/a. k. No. 1204. és az I. sz. jegyzet. 430. l.

⁹² Uo. 431. l. I. sz. jegyzet.

és Beust politikája között egyre jobban kiéleződött. Beust — legalább is Bismarck megítélése szerint — állandóan arra törekedett, hogy Románia és Törökország között mélyüljenek az ellentétek. Rémhíreket terjesztetett a Románia és a poroszok között fennálló katonai szövetségről, sőt állítólag olyan véleményeket is forgalomba hozatott, hogy a nagyromán propaganda mögött is porosz kezdeményezést kell keresni. Bismarck e híresztelésekkel szemben azonnal felvette a harcot, s egyik utasításában azon véleményének ad kifejezést, hogy „Románia feladata viszonyát a szomszédos Magyarországgal a természetes barátság alapján ápolni”. Valamivel később Bismarck olasz forrásból arról is tudomást szerzett, hogy Andrássy, aki pedig porosz barátságáról közismert volt, olyan kijelentést tett, hogy ha Poroszország valóban magyarellenes törekvéseket támogat a dunai fejedelemségekben, „akkor Magyarország Bécsben, vagy Párizsban fogja a szükséges támogatást megkeresni”. E kijelentés az adott helyzetben, amelyben Bismarcknak szüksége volt a magyarok együttműködésére, elegendő volt ahhoz, hogy kikényszerítse Bratianu miniszterelnök lemondását. Bismarck ezzel egyszerre kihúzhatta a talajt Beust híresztelései alól, s bebizonyíthatta feltétlen barátságát a magyar vezetőkörök iránt, valamint azt, hogy a délkelet-európai helyzet megszilárdítását nem a szláv és a román népekre, hanem egyedül a magyar uralkodó osztályokra kívánja építeni. Ennek érdekében 1868. november 22-én oly értelmű ultimátumot küld Károly román fejedelemnek, hogy további kapcsolatait Romániával csak abban az esetben tudja fenntartani, ha „a fejedelemnek sikerül minisztereinek minden tevékenységét elvágni, amely az európai békét és a Magyarországhoz való viszonyt veszélyezteti”. Ellenkező esetben, végső fokon, a képviselőlet visszahívásával is kénytelen lesz ezen irányzat porosz részről való helytelenítését kifejezésre juttatni.⁹³

Bismarck a román állam belügyeibe való erőszakos beavatkozásának tényét igyekezett az európai kormányok előtt igazolni, s Károly román fejedelem előtt politikai elképzeléseinek kifejtésével bővebben megmagyarázni. A porosz követségekhez intézett körlevelében a román kormánnyal szembeni fellépésének háttérét Beust osztrák kancellár poroszellenes aknamunkájának kényszerű ellensúlyozásával igyekezett igazolni. Bismarck állításai szerint Beust nem csupán az európai kormányokat akarta Poroszország ellen hangolni, hanem a balkáni népek és a török kormánykörök között

⁹³ Telegramm an das Ministerium der Auswärtigen Angelegenheiten. An Graf Kaysersling, Bukarest. Varzin, 1868. november 22. Uo. No. 1214. 445. 1.

is ellentétek és zavarok szítására törekedett.⁹⁴ Az osztrák kancellár terveinek azonban a magyar közvélemény hangulatában áthághatatlan akadályá támadt, amely helyes politikai érzékkel ismerte fel azt, hogy bármilyen osztrák koalíció győzelme Németország felett, Magyarország önállóságának megsemmisítését fogja maga után vonni. Hogy a magyaroknak Beust kancellár poroszellenes és háborús politikájával szembeni ellenállását legyőzzék — kellett Magyarországot úgy feltüntetni, mintha függetlenségét porosz—román összeesküvés fenyegetné. E tervek, amelyek végeredményben összeomlottak — írja Bismarck — jól átgondolt és összefüggő politikai elképzelés részei voltak. A romániai miniszterváltás a legjobb időben vágta át azokat a szálakat, amelyeket egy hosszú kéz szőtt, hogy Magyarország és a porta biztonságát, a román nép nyugalalmát és Európa békéjét úgy tüntesse fel, mintha csupán Károly fejedelem kormánya veszélyeztetné.⁹⁵

Miután Bismarck a követségeken keresztül igyekezett a nagyhatalmaknak megmagyarázni a Beust-féle intrikák súlyos veszélyeit, amelyeknek legfőbb célja, hogy Poroszországot Franciaországgal és a többi államokkal szembeállítsák, Károly fejedelemnek is kifejtette politikai elképzeléseit, nyilván nem csupán önigazolásból, hanem azért is, hogy utóbbinak a jövőbeli tájékozódást megkönnyítse. Ennek során mindenekelőtt azt a tanácsot adta, hogy a Portához fűződő jó viszony ápolása fontos érdeke a román kormánynak, mert amennyiben a török úgy érzi, hogy birtokállományát Románia nem fenyegeti, úgy őszintébb barátja lehet utóbbinak, mint az európai hatalmak többsége. A román kormánynak a magyarokhoz való viszonyát taglalva elsősorban azt állapította meg, hogy az erdélyi románoknak a fejedelem felségterületén élő románokkal való egyesítése önmagában még nem szilárdítja meg a román állam helyzetét a hatalmakkal szemben. Ebből magától adódik a magyarokhoz való jó viszony kialakulásának fontossága, ami azonban nem jelenti az Oroszországhoz való kapcsolatok romlását; Oroszország semmi esetre sem érez fenyegetést a románok részéről, míg a magyaroknak ezt „könnyen be lehet beszélni”. A kicsiny számú magyarság ugyanis a „népek nagy mozaikját” tartja össze, s ebben a románok több millióval vannak képviselve. A magyaroknak a bécsi kormány és Bratianu által felkeltett bizalmatlanságát lecsillapítani azonban nem csupán román, de német szükséglet is.

⁹⁴ Bismarck szerint az osztrák kormány érdekében állott volna, hogy a német kérdésben fennálló osztrák—porosz ellentétet közelkeleti ellentétekkel bonyolítsa és általános összeütközéssé fokozza. Uo. No. 1243—1250. 474—482. l.

⁹⁵ Runderlass an die Missionen. Berlin, 1869. január 6. Uo. No. 1273. 501. l.

„A magyarok bizalma számunkra a béke kezessége, Ausztria ellenünk irányuló koalícióban való részvételének akadályja. Az állítólagos erdélyi román szándékok gyanúja ellen minden porosz miniszter kénytelen volna az összes rendelkezésére álló eszközökkel védekezni. Nem kétlem — írja tovább Bismarck — hogy Fenséged a magyarokban éppúgy, mint a törökökben jó és becsületes barátokat nyerhet. A magyarok csak nyerhetnek a törökökkel baráti viszonyban álló román kormányval, annál is inkább, mivel Románia annexiója semmiképpen sem állhat az érdekükben. Magyarországnak tehát az adott helyzet fenntartása mindenképpen érdeke.” Károly fejedelem kormányának azt tanácsolja, hogy a legkeményebben lépjen fel azokkal az elemekkel szemben, amelyek bonyodalmakba akarják keverni a Portával, vagy Magyarországgal.⁹⁶

Bismarck fellépésének a délkelet-európai viszonyok alakulása szempontjából komoly jelentősége volt. Eltekintve azoktól a mozzanatoktól, amelyek e lépés porosz—osztrák és egyéb nagyhatalmi vonatkozásait illetik, a dualista rendszer megszilárdítása, s a magyar uralkodó osztály e rendszeren belül elfoglalt helyének rendkívüli megerősítése szempontjából különösen fontos a porosz akció hatása. Bismarck lépése az Andrássy által képviselt uralkodó csoportok politikai jelentőségét nyíltan a többi délkelet-európai népek fölé emelte, nem csupán a románok fölé, hanem a délszlávok és a többiek fölé is, s ezzel hozzásegítette a kiegyezést és a dualizmust ahhoz, hogy Európa e részének egyeduralkodó politikai rendszerévé váljék. A román Bratianu-csoport megbuktatása — eltekintve e csoport sovíniszta törekvéseitől — több volt, mint helyi intézkedés. Elsősorban a román belpolitikai fejlődés erőszakos befolyolása volt, másodsorban annak demonstrálása, hogy Délkelet-Európában a magyar uralkodó osztályok és azok törekvései nemcsak elsőbbséget élveznek, de a feltörekvő porosz állam feltétlen támogatását is bírják. A dualista rendszernek ez a tüntető jellegű kiemelése, valamint a magyar vezetőszerp kidomborítása az adott időpontban programjellegű volt, mert azt jelentette, hogy csakis a magyar uralkodókörök nyílt román- és szlávellenes vezetőszerpének lehet döntő befolyása Délkelet-Európa politikai életében. Ez volt az első alkalom, amelyben Bismarck nyíltan a magyar uralkodó osztályok mellé állott és ezzel európai szerepüket is eldöntötte. A második alkalomra két évvel később a Hohenwarth-válság idején került sor

⁹⁶ Schreiben an den Fürsten Karl von Rumänien. Berlin, 1869. február 2. Uo. No. 1304. 537. l.

Nem mellékes annak eldöntése sem, hogy Bismarck fellépése Romániában milyen értelemben tekinthető „segítségnek” a magyarság történeti fejlődése szempontjából. Kétségtelen, hogy a magyar uralkodó osztályok jelentős mértékben ennek a „segítségnek” köszönhették azt a túlhatalmat, amelyet ezután fél évszázadon át gyakoroltak. De ugyanakkor alig tagadható, hogy a magyar állam és vezető társadalmi erők ettől kezdve végzetesen szembe kerültek a többi délkelet-európai nép függetlenségi törekvéseivel.

Ugyanekkor tény az is, hogy a magyar társadalom a porosz hatalmi törekvések erősödésével párhuzamosan szabadult meg az osztrák abszolutizmus elnyomásától. Bismarck beavatkozása Ausztria ügyeibe a Klapka-légióval való „együttműködéstől” kezdve, komoly támogatást jelent a centralizmus-ellenes magyar erőknek. E támogatás azonban nem a népi, s demokratikus erőket illette, hanem azokat, amelyek hódító törekvéseket képviseltek. Így az osztrák abszolutizmus elleni küzdelemből csupán az elnyomásnak másik rendszere került ki győztesen.

Bismarck romániai fellépésének magyar történelmi viszonylatban szinte végzetes következményei voltak. Nem azért, mert a román sovinizmust elnyomta, hanem azért, mert azzal a magyar uralkodó osztályok sovinizmusát erősítette, s ezzel mindkét országban a nacionalizmus fellobbanásának vált újabb táplálójává, ez pedig az összes délkelet-európai népek számára végzetessé vált. Ebben a vonatkozásban még az sem döntő jelentőségű tényező, hogy a Bratianu-csoport törekvései — s a román uralkodó osztályok ugyancsak hódító szándékú követelései mennyire voltak valóban reálisak. Bismarck a Bratianu-csoport megbuktatásával utat tört Andrássyék hódító politikájának, akik erről az útról végső bukásukig nem is voltak hajlandók letérni. Bismarck a magyar önállóság visszaszerzését nem a magyar társadalom politikai szükségleteivel kapcsolta össze, hanem saját politikai koncepciójának megfelelően, a magyar uralkodó osztályok újból felkeltett hódító törekvéseivel. A magyar szuverénitás részbeni helyreállításának kérdése ezen a ponton elvált a haladás ügyétől, s összekapcsolódott a délkelet-európai népek ellen irányuló reakciós törekvésekkel. Bismarck romániai akciójának nem lekicsinylendő jelentősége éppen abban állott, hogy a magyar uralkodó osztályokat erre a vágányra állította, és a dualista külpolitikát születése pillanatában délkelet-európai egyeduralmi törekvésekkel forrasztotta össze. A magyar uralkodó osztályok által képviselt államiség éppen a kiegyezés sajátos külpolitikai adottságai folytán, annak a porosz törekvésekkel való egybeesése következtében, fokozott mértékben került szembe az egyetemes haladás érdekeivel. Ennek az összeütközésnek a kimenetele

ettől az időtől kezdve alig lehetett kétséges. A „nemzeti önállóság ügyét” az első megrázkódtatásig a nemzetközi reakció eszközeivel el lehetett ugyan választani, vagy szembe lehetett állítani a haladás követelményével. A válság bekövetkezésekor azonban a nemzet érdekei alulmaradtak a haladás követelményeivel szemben, mert nem sikerült az összhangot közöttük előzőleg biztosítani.

IV.

BISMARCK AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA DUALISTA RENDSZERÉNEK MEGSZILÁRDULÁSÁÉRT

I.

A külpolitikai adottságok, amelyek Bismarck Ausztriával kapcsolatos koncepciójának megvalósításán keresztül érvényesültek a Habsburg Monarchiában, a magyar uralkodó osztályokat, illetőleg a velük való kiegyezést tették a birodalom átszervezésének kristályodási pontjává. Az osztrák nagyburzsoázia és a túlnyomóan nagybirtokosokból álló magyar uralkodó csoportok a meglévő belpolitikai ellentétek mellett is egymást kiegészítő társak a nagyhatalmi törekvések terén. Az osztrák burzsoázia belpolitikailag saját antiföderalista és nemzetiségellenes törekvéseinek szolgálatába igyekezett állítani a magyar vezető körök politikai erejét. Ugyanekkor a magyar uralkodó osztályok is vállalták a Bruck által kezdeményezett, s Beust által is folytatott balkáni hódító politikát, amely, mint egyetlen terjeszkedési lehetőség, fokozott jelentőségre tett szert, s amelynek előnyeire a magyar vezető körök ugyancsak igényt tartottak. A balkáni irányú hódító politika vállalása azonban még nem merítette ki a magyar uralkodó osztályok monarchiabeli tevékenységének összes lehetőségeit. Voltak Andrássyéknek olyan érdekeik és törekvéseik is, amelyek túlterjedtek a balkáni terjeszkedésen: növelni akarták befolyásukat az összbirodalom nagyhatalmi helyzetét és külpolitikáját érintő államügyekre.

Andrássy és Bismarck érdekközössége éppen a Monarchia nagyhatalmi helyzetének megváltoztatásában állott. A feladat nem volt könnyű, s keresztülvitele csak harc útján volt lehetséges, mert az 1867-es XII. tc. a kiegyezésről, ebben a vonatkozásban inkább keretet jelentett, mint tartalmat, s ezért tág tere nyílt az Andrássy és a Beust között lefolytatandó küzdelemnek, amely — mint a Beust—Bismarck párharc része — éppen a Monarchia helyzetéért, s azon belül Magyarország szerepéért folyt. E küzdelem időtartama a kiegyezéstől a francia—porosz háború befejezéséig terjedt, formája a magyar vezető csoportoknak a külügyekre gyakorolt be-

folyása körül felmerült ellentét volt, amelynek gyakorlati tartalmát és legnagyobb próbakövét a porosz—francia háború időszakában a Monarchia semlegességéért folytatott harc alkotta.

Az a harc, amelyet Andrassy Beusttal szemben a Monarchia külpolitikai állásfoglalásaiért folytatott, s amely a birodalom irányításáért s jövőjéért folyt, rendkívül éles volt. A harc magva abban az eredeti ellentétben is benne volt, amely Beust és Andrassy érdekesoportjai között a kiegyezés létrehozásának indítékai körül felmerült. Az a körülmény, hogy a két érdekesoport közötti egység a kiegyezés pillanatában megszűnt, mert az ellentétes erők harca megindult, a dualizmus első éveit súlyos politikai küzdelmek időszakává tette. E küzdelemben Andrassyék, miként addig is, Bismarck teljes szolidaritására támaszkodhattak. E szolidaritás egyik jellemző megnyilvánulása a „Norddeutsche Allgemeine Zeitung” 1869 április végi nagy feltűnést keltett cikke volt, amelyben nyíltan felállítja azt a követelését, hogy a magyar állam a külügyekben is megkapja azt az intézményesen biztosított képviselőt és befolyását, amely nagyságánál fogva megilleti. A lap leplezetlenül rámutatott arra, hogy e befolyásra a magyar kormánykörök joggal tarthatnak igényt, mert a bécsi kabinet külpolitikája, amely a poroszellenes izgatásnak a központja, okkal tölti el őket félelemmel, hogy „Magyarország népét és erejét az osztrák hegemoniának Németországban való helyreállítására” használják fel. „A magyarok ugyanis a hatalmat az észak-németországgali béke érdekében akarják felhasználni és evégre kormányuknak Ausztria külügyeire önálló befolyásra van szüksége”.¹

A porosz lap cikke körüli vitában, amelynek során a „Pester Lloyd” cáfolta azt az állítást, hogy a magyar befolyás nem érvényesül a külpolitikában, a baloldal részéről is éles megnyilatkozásokra került sor. A poroszokhoz közelálló „Bethlens diplomatische Wochenschrift” szemére veti a félhivatalos „Pester Lloyd”-nak, hogy csupán „magasabb szempontból” akarja a világgal elhitetni, hogy Andrassy és Beust között teljes az egyetértés, holott a belső harc az Andrassy-féle békepolitika és a Beust-i agitáció között, nyílt titok. A békének — a lap szerint — Magyarország fejlődéséhez és természetes szövetségeseivel, Észak-Németországgal való szövetkezéséhez kell vezetnie.² E sorokból is kitűnik, hogy a Monar-

¹ „A Norddeutsche Allgemeine Zeitung és a magyar baloldal.” A Hon teljes terjedelmében közli a cikket. Pest, 1869. május 1. Reggeli kiadás. (Egykori fordítás.)

² Bethlens diplomatische Wochenschrift. Pest, 1869. május 9. „Ueber den ungarischen Einfluss in der auswärtigen Politik.”

chia külpolitikájának magyar befolyásolásáért folytatott küzdelem, amelyben a porosz—magyar együttműködés ugyancsak teljes mértékben érvényesült — a magyar uralkodó osztályoknak a dualizmuson belüli súlyáért folytatott küzdelme is volt. Másrészt azonban — éppen a mély porosz—magyar együttműködés következtében — a Habsburg külpolitika magyar befolyásolásáért folytatott harc a porosz—osztrák ellentétnek is fontos részévé, szinte második hadszínterévé vált. Erre vall az is, hogy magyar részről nyilvánvalóan német kérdésekben is határozottan poroszbarát állásfoglalások láttak napvilágot. Jellemző volt az idézett hetilap számos cikke, amelyek közül az egyik éppen Magyarországnak Beust délnémet szövetségi tervéhez való viszonyáról szólt. A cikkből kiderül, hogy Beust tervének megvalósítása az észak- és délnémet ellentétek kiéleződésével járna, valamint azzal, hogy az osztrák birodalom súlypontja, amely már részben Magyarországon van, ismét teljes mértékben Bécs felé tolódnék. Eltekintve ugyanis attól, hogy ez Ausztria újabb beavatkozását jelentené a német ügyekbe, Beust helyzete rendkívüli módon megerősödnék, ha Dél-Németországban meghallgatásra találna. A Délnémet Szövetség Magyarország külpolitikai befolyását lehetetlenné tenné, s a Deák-pártot is leszorítaná a 67-es törvények alapjáról.³

Amilyen mértékben közeledett a porosz—francia válság végső kibontakozásához, olyan arányban fokozódott egyes magyar vezető csoportok küzdelme a semlegességért. Ez az állásfoglalás az adott körülmények között, amikor a porosz—osztrák ellentét ismét súlyosan kiéleződött, nem volt kockázatmentes. Francia győzelem esetén a magyar uralkodó osztályok eddig elért eredményei komoly veszélybe kerülhettek volna. A porosz—osztrák ellentét újabb kiéleződése időszakában azonban a magyar semlegességi álláspont és a Beust-ellenes agitáció a porosz politika jelentős támogatása volt.

2.

Bármilyen volt is a kiegyezés létrehozóinak és az európai kormányoknak a véleménye ennek az államjogi aktusnak a céljáról, kétségtelen, hogy a Habsburg-állam megszilárdulásához jelentősen hozzájárult, s így a Monarchia ismét alkalmassá vált különböző európai kombinációkban való részvételre. Ilyen kombinációk francia részről is megindultak, ahol a kiegyezést a Monarchia megerősödésének forrásául tekintették és az amnesztiából, a miniszteri felelős-

³ Uo. Pest, 1869. július 25. „Graf Beust und Ungarn.”

séggel kapcsolatos törvénytervezetből s egyéb rendszabályokból arra a következtetésre jutottak, hogy Ausztriában a szabadság immár „szolid alapokon áll”. Voltak ugyan Franciaországban olyanok is, akik — mint Napóleon Jeromos herceg — Ausztria felbomlásának veszélyét sem tévesztették szem elől, de ezek is azon az állásponton voltak, hogy ez olyan hézagot teremtene az európai politikában, amely csak Orosz- és Poroszországnak válnék előnyére, s ezért inkább Ausztria fenntartását kell gondosan előmozdítani.⁴ Ausztria részéről az ilyen véleményeket annál nagyobb örömmel fogadták, mivel a háborús vereség kárainak felmérése, valamint a belpolitikai átszervezés befejezése után egyre nagyobb mértékben jutott kifejezésre az udvari és katonai körök bosszúvágya Poroszországgal szemben; ez a bosszú szinte kizárólag csak a Franciaországgal való szoros együttműködéssel nyerhetett kilátásokat a kielégülésre. Ezen az alapon — a francia—porosz ellentétek kiéleződésével párhuzamosan — közeledés indult meg a francia és osztrák diplomácia között, amely az 1867. augusztus 18—22-én lezajlott salzburgi császártalálkozóhoz, majd pedig a francia—osztrák barátság elmélyüléséhez vezetett,⁵ amelynek során a felek a keleti kérdésben megállapodásra jutottak egymással. E barátság egyik jellegzetessége abban állott, hogy a két fél szinte egymást taszította egyre mélyebben a poroszellenesség kockázatos útjára. Míg azonban Ausztria mozgásszabadságát az orosz részről való megtámadtatás félelme — amelyet a Bosznia—Hercegovina megszállására vonatkozó megállapodás a franciákkal még fenyegetőbbé tett —, valamint a magyar semlegességi törekvések egyre jobban korlátozták, addig Franciaország feltartóztatatlannul sodródott a porosz háború felé. Ausztriában ennek a folyamatnak látható megnyilvánulásai a mélyülő porosz—osztrák ellentétben és az egyre durvább formákat öltő Beus—Bismarck párharcban jutottak kifejezésre. Ennek a küzdelemnek a részletes tárgyalása kívül esik a jelen összefüggés tárgykörén, néhány magyar vonatkozású mozzanatának ismertetése azonban mégis szükségesnek látszik.

Ezen a ponton mindenképp előtt rá kell mutatni arra, hogy bár az osztrák külpolitika irányvonala nem volt kétséges, Beust diplomáciája részben tényleg osztrák érdekből, részben félrevezetési szándékból bizonyos ingadozásokat is mutatott. Ilyen ingadozás mutatkozott a salzburgi találkozón is, amelyen állítólag maga Beust sem

⁴ Goltz an Bismarck. Párizs, 1867. július 5. Auswärt. Pol. 9. k. No. 88.

⁵ *Frh. v. Friesen* i. m. III. k. 57. s. kk.

akarta magát véglegesen lekötni Franciaország mellé, hanem inkább arra törekedett, hogy a francia—porosz ellentét legalkalmasabb pillanatát kivárva, a legmagasabb árfolyamon értékesítse a Habsburg Monarchia állásfoglalását mindkét oldal felé. E diplomácia arra valóban alkalmas volt, hogy a kívülállókat, s főleg a magyarokat félrevezesse Beust valódi szándékait illetően.⁶ Fokozta a látszatot az is, hogy Beust párhuzamosan az angolokkal is folytatott tárgyalásokat, amelyek azonban nem vezettek eredményre, mivel Beust nem volt hajlandó Loftus keleti kérdésre vonatkozó javaslatait elfogadni, azt ti., hogy Ausztria adjon Poroszországnak a német kérdésben szabad kezet, aminek ellenében Bismarck Ausztria keleti politikáját támogathatná. Beust az angol ajánlatra elutasítólag azt válaszolta, hogy míg a keleti kérdés Ausztria számára teljesen ködös, addig a német kérdés reális és kézzelfogható. Ilyenformán a csere rendkívül egyenlőtlen volna.⁷

Mindezek a tárgyalások nem térítették el a Beust-féle külpolitikát valódi poroszellenes irányzatától még akkor sem, ha a kapott ajánlatok — miként az említett angol is — sokkal reálisabbak voltak, mint a rögeszmeszerű osztrák külpolitika. (Igen jellemző, hogy az angol javaslat milyen hasonlatosságot mutat a Bismarck-féle és a magyar koncepcióval.) Ha azonban Beustot nem is térítették el valódi szándékaitól, Andrássyékát némiképpen mégis megzavarták e diplomáciai manőverek. A Bismarck és Beust között egyre élesebbé váló sajtó-párharcnak olyan mellékreakciói voltak, amelyek a magyar vezetőkörökben azt a benyomást keltették, mintha a Beust ellen irányuló támadások a Monarchia léte ellen is irányulnának. Hasonló akció indult tehát meg, mint a Pronunciamentummal kapcsolatos ügy idején. Bismarck tudomására kellett hozni a magyar körök ellentmondásos helyzetét és tisztázni kellett, hogy a Beust ellen irányuló támadások a magyarokra is kihatással vannak-e. Kétségtelen, hogy Andrássyék önbizalma nem lehetett erős, ha a porosz—osztrák viszony minden élesebb kanyarulatánál újabb bizonyosságot kellett kapniok Bismarck magyarok iránti „hűségéről”. Igen jellemző azonban, hogy ezt ezúttal is megkapták.

Andrássy két vonalon fogott hozzá a helyzet tisztázásához. Az egyik vonal a magyar—porosz kapcsolatok régi közvetítőjén: Scherr-Thosz grófon keresztül vezetett, a másik Kállay belgrádi osztrák-magyar főkonzulon át.

⁶ Eichman an Bismarck. Dresden, 1869. január 7. Auswärt. Pol. 10. k. No. 414.

⁷ Die Tagebücher des Frh. Reinhard von Dalwigk zu Lichtenfels. 412. 1. 1869. szeptember 16-i naplójegyzet.

1868. december végén Andrassy azt a megbízást adta Scherr-Thosznak, hogy — mivel ő hivatalos állása miatt állítólag nem érintkezhetett közvetlenül a külföldi államférfiakkal — újítsa fel kapcsolatát Bismarckkal és közölje vele, hogy mind a sajtóháború, mind pedig bizonyos porosz ügynökök magyarországi tevékenysége igen rossz következményekkel járhat a porosz—magyar viszonyra. Ugyanekkor közölje azt is, hogy amíg ő a hivatalában van, addig magyar részről nem fognak akadályokat gördíteni az elé, hogy a poroszok átlépjék a Majnát, illetőleg, hogy a délnémet államokkal való viszonyukat rendezzék. Magyar részről csupán azzal a kísérettel szállnának szembe, ha a nemzetet a dinasztia ellen akarnák uszítani. Bismarck 1869. január 2-án fogadta Scherr-Thoszt, s közléseire kijelentette, hogy nemcsak maga nem tart provokátorokat Magyarországon, de még Romániát is a diplomáciai kapcsolatok megszakításával fenyegette meg, ha nem hagyja abba a magyar-ellenes agitációt. Poroszországnak semmiféle érdeke nem fűződik ahhoz, hogy ellentétet szítson Ausztria és Magyarország között, hanem az az érdeke, hogy az osztrák—magyar Momarchia megerősödjék. E kívánság alapját Ausztria-Magyarország átalakulása képezi. A Monarchia dualista átalakulása csökkenti annak lehetőségét, hogy Poroszországnak erről az oldalról támadástól kelljen tartania. Ellenkezőleg, Ausztria-Magyarországnak, mint szövetségesnek nagy értéke van Poroszország számára. Ezt Ausztriában még nem ismerték fel, amit Beust és Metternich követ párizsi poroszellenes intrikái is bizonyítanak. Franciaországgal előbb-utóbb háborúra kerül a sor, amelyben Poroszország győzni fog. Utána a franciák és németek talán jó szomszédok lesznek, s Európa készülhet az oroszellenes koalícióra.

A beszélgetés azzal az eredménnyel zárult, hogy Bismarck valóban beszüntette a Monarchia ellenes sajtóagitációt és leleplezte a Monarchia ellenes „porosz” agitátorok rejtélyét.⁸

Bismarck kijelentései újabb nyílt kiállást jelentettek a dualista Monarchia mellett, mert valóban nem állhatott érdekében, hogy a magyar vezető csoportokat ilyen kezdetleges eszközökkel állítsa szembe Ausztriával. Hasonló választ adott Bismarck egy másik hozzá intézett kérdésre is.

Kállay Béni belgrádi osztrák-magyar főkonzul 1869. január közepén kérdést intézett Rosen porosz főkonzulhoz, hogy nem tulajdonít-e a porosz hivatalos sajtó támadásainak az osztrák Mo-

⁸ *A. Gr. Scherr-Thosz* : *Erinnerungen aus meinem Leben*. 149—156. l. — A rejtély megoldását a szerző nem közli, a fogalmazásból azonban kitűnik, hogy Bismarck Beust felbérelt provokátoraira tett utalást, mert ilyen esetek más vonatkozásban is előfordultak.

narchia integritása ellen irányuló élt. A porosz főkonzul válaszában kijelentette, hogy véleménye szerint a támadások kizárólag Beust kalandor politikája ellen irányulnak. Kállay — nyilván Bismarcknak továbbítandó céllal — hangsúlyozta, hogy a magyarok számára a Monarchia integritása feltétlen szükségesség, amelyért áldozatokra is képesek volnának, s szemükben a Beust elleni támadások már-már olyan méreteket öltenek, mintha a Monarchia fennállása ellen irányulnának. Ebben az esetben Magyarország minden porosz rokonszenve ellenére is kénytelen volna a Monarchiáért csatasorba állni.⁹

Rosen belgrádi porosz főkonzul Kállay kérdését tartalmazó jelentésére Bismarck a Scherr-Thosznak adott nyilatkozat szellemében azonnal válaszolt. Ismét kijelentette, hogy távol áll tőle minden az Osztrák-Magyar Monarchiával szembeni ellenséges gondolat. A porosz sajtó magatartásától nem várnak mást, mint azt, hogy Beust sajtóhadjáratának és kétes értékű Vöröskönyveinek utóhatását ellensúlyozzák. Bismarck szerint e „nevelési módszerekkel” csupán a jövőbeli zavarokat akarták megelőzni.¹⁰ Kállay annak hangsúlyozásával vette tudomásul Bismarck üzenetét, hogy Magyarország semmilyen körülmények között nem nyújt segédkezet Németország megtámadásához, s porosz—francia háború esetén a teljes semlegesség álláspontjára helyezkednék.¹¹

Bismarck ismételt kiállása a Monarchia dualista rendszere mellett alkalmas volt arra, hogy Andrássyék számára tisztázza a Beust-ellenes támadások célját, s megerősítse helyzetüket a hivatalos osztrák külpolitikával szemben. Beust azonban szintén nem maradt tétlen, s igyekezett a maga részéről a porosz—magyar viszonyt továbbra is zavarni, amennyiben olyan híreket terjesztetett Magyarországgal kapcsolatosan, mintha ott teljes megelégedettség uralkodnék az általa képviselt politikai irányzattal. Bismarck környezetében rámutattak arra, hogy Beust Magyarországon rágalom terjesztésével próbálja Poroszországot lejáratni.¹² Sajátos és furcsa versengés indult meg Beust és Bismarck között a magyar közvéleményért. E küzdelem keretébe tartoztak Beustnak azok a törekvései is, hogy Werther bécsi porosz követet, akiről feltételezte, hogy a porosz—magyar együttműködés egyik fő előmozdítója, az 1867. június 18-i koronázási jelentése miatt visszahívatta állomás-

⁹ Rosen an Bismarck. Belgrád, 1869. január 15. Auswärt. Pol. 10. k. No. 444.

¹⁰ Telegramm an den Generalkonsul Rosen in Belgrad. Berlin, 1869. január 19. O. v. Bismarck: Ges. Werke. 6/a. k. No. 1289.

¹¹ Rosens Antwort-Bericht. 1869. január 22. Auswärt. Pol. 10. k. No. 456. 3. sz. jegyzet.

¹² Könnertitz an Friesen. Berlin, 1869. január 11. Uo. 10. k. No. 425.

helyéről, mivel annak nyilvánosságra került tartalmát sértőnek tartotta a Monarchiára nézve. Bismarck felháborodott ugyan Beust Werther-ellenes magatartása fölött, s védelmébe is vette diplomatáját, megmenteni azonban nem tudta. 1869 végén kénytelen volt leváltani, illetve áthelyezni.¹³

A Beust—Bismarck párharc a porosz—osztrák ellentét egyik szervezős része s megnyilvánulási formája volt. A porosz—osztrák viszony azonban egyfelől az 1866-os vereség következtében, másfelől a francia—porosz ellentét kiéleződése miatt egyre nagyobb mértékben a poroszok alárendelt, másodlagos diplomáciai területévé vált, amelynek eseményei elsősorban a fő ellentét alakulásától kapták jelentőségüket. Ausztria katonai és politikai gyengeségeinél fogva, csak diplomáciai manőverekkel volt képes e harcban részt venni. Ezek közé tartozott a Délnémet Szövetség alakításának terve és az úgynevezett Vöröskönyvek kiadása, amelyek Beust külpolitikai szándékainak helyességét és elért eredményeit voltak hivatva bizonyítani. Ausztria diplomáciai téren jelentős mértékben ki volt szolgáltatva Franciaországnak. Ennek tudatában küldött Biegeleben Breda grófnak keresztül üzenetet Napóleon császárnak, hogy „Ausztriát csak a háború tudja megmenteni”. E háborúban azonban Ausztria csak megfigyelő hadsereg (Observationsarmee) felállításával vehetett részt, Oroszország sakkban tartására.¹⁴ A magyar uralkodó osztályok szerepe ennél lényegesen jelentősebb volt, mert a semlegesség melletti állásfoglalásukkal a küzdelem eredményét befolyásolhatták.

3.

A Habsburg Monarchiának a porosz—francia háború idején tanúsított semlegességi politikája számos okra vezethető vissza, s tagadhatatlan, hogy ezek közül a magyar uralkodó osztályok állásfoglalása jelentős tényezőt alkotott. Kizárólagos elemet ugyan a Monarchia semlegességi politikájában nem képezett, mert Andrássyék későbbi állításaival ellentétben, a magyar uralkodó osztályok magatartásában számos bizonytalankodás és ingadozás is megfigyelhető volt, mégis jelentős erő volt a belpolitikában, amelynek érdekében állott a birodalom kívülmaradása a háborús bonyodalmon, s különösen a háború kiterjedésének megelőzése. A fő

¹³ Erlass an den Ges. in München Frh. v. Werthern. Berlin, 1869. *O. v. Bismarck* : Ges. Werke. 6/a. k. No. 1270.

¹⁴ *Frh. R. v. Dalwigk zu Lichtenfels* : Tagebücher. 369. l. 1868. április 3-i naplófeljegyzés.

tényező, amely a Monarchia semlegességi politikáját meghatározta, az oroszokkal folytatandó háborútól való félelem volt, amelyre a Habsburg birodalom felkészültsége teljesen hiányzott.

Hogy az 1866-i háború az 1870-i francia—porosz háborút maga után vonja,¹⁵ azt a magyar uralkodó osztályok különleges helyzetüknél fogva is azonnal megérezték. A kiegyezés után kénytelenek voltak elismerni, hogy újonnan elfoglalt helyzetük, amelyet az osztrák uralkodó körök csak azért fogadtak el, hogy saját hatalmuk alapjait megszilárdítsák, csupán abban az esetben állandósítható, ha az adott hatalmi viszonyok Ausztriának Németországból való kiszorításával megszilárdulnak. A magyar vezetőkörök tudatában voltak annak, hogy a birodalmon belül elfoglalt helyzetük Ausztria és Poroszország viszonyának függvénye, e viszony pedig harc kérdése, amelyben az ő helyük az adott esetben a poroszok mellett van. E politika keresztülvitele ezért ütközött nehézségekbe, mert a magyar uralkodó osztályok a Habsburg Monarchián belül társuralmi helyzetben voltak az osztrákokkal, s csakis úgy tudták ellenétes irányzatukat keresztülvinni, ha a lehetőségek szerint az egész államvezetést maguk irányvonalára terelik. Egyébként a birodalmon belüli befolyásért folytatott küzdelmük eredménye igen változó volt, nem csupán azért, mert a magyar vezető köröknek az osztrák udvar háborús csoportjaival folytatott küzdelme is mutatott bizonyos hullámzásokat, hanem mert Andrássyék szilárdságát Bismarck oroszbarát politikája, a poroszok részéről megnyilvánuló hűségüntetések ellenére is, sokszor ingadozóvá és főleg gyanakvóvá tette. Egy 1867-ből származó jelentés például éppen arról számolt be Bismarcknak, hogy a magyar kormány figyelmét Oroszország és a dunai országok kötik le, s az a körülmény, hogy Poroszország és Oroszország között titkos megállapodás létezésében hisznek, rendkívüli módon befolyásolja a kormányférfiak Poroszországgal szemben követendő politikáját.¹⁶ Mindez nem befolyásolta ugyan a magyar vezetők semlegességi törekvéseit a francia—porosz ellentét kiéleződése korszakában, de annál inkább későbbi határozottságukat. Külföldi megfigyelők is megállapították, hogy a magyarok nem akarnak olyan háborút, amelyet Ausztria németországi szupremáciájáért folytat, mert tudják, hogy a régi alattvalói függésbe jutnának, ha az osztrák császár visszanyerné hatalmát Németországban.¹⁷ Magyarország újjáalakult politikai életének kíméletre van

¹⁵ *Fr. Engels* : MELS. 2/2. k. 913. 1.

¹⁶ *Auswärt Pol.* 8. k. No. 492. 2. sz. jegyzet. 1867. áprilisából.

¹⁷ *Aus dem Leben Th. v. Bernhardis.* 1867. május 4-i naplójegyzet. 7. k. 365—366. 1.

szüksége, s Ausztriának Franciaországhoz való csatlakozásában csak újabb megrázkódtatások forrását látják.¹⁸ Hasonló hangulatról számolt be a bécsi porosz ügyvivő is, aki szerint Magyarország a leghatározottabban szemben áll Ausztria minden aktív részvételi szándékával francia—porosz háború esetén, s ez a hangulat a Deák-pártiaktól a Kossuth pártiakig egyaránt felismerhető. Ez annál jelentősebb mozzanat, mert azelőtt, amidőn 1866-ban Ausztriának még Németországban volt a súlypontja és a magyarok sem gondolhattak még arra az önállóságra, amellyel most rendelkezhetnek, a mértékadó magyar körök azt a felfogást képviselték, hogy minél jobban ragaszkodnak a német—osztrák országrészek Németországhoz, annál biztosabban áll a magyar függetlenség ügye. Azóta azonban, hogy a magyarok kívánságai teljesültek, a radikálisok legszívesebben perszónalunióvá alakítanák az Ausztriával fennálló kapcsolatokat, bár a mérsékeltbeknek az a véleményük, hogy a magyar korona alá tartozó nemzetiségek fölötti magyar főuralmat csak az osztrák kormány segítségével lehet fenntartani, s ezért szükség van a magyar és a birodalmi érdekek összekapcsolására. A végcélok tekintetében azonban teljes az egyetértés a radikálisok és a Deák-pártiak között, s hasonlóképpen abban is, hogy Ausztria nem számíthat a magyarokra, ha Franciaországgal való szövetségben akarja elvesztett németországi hatalmi helyzetét visszahódítani. A magyarok semmitől sem félnek jobban, mint a háború olyan eredményétől, amely Ausztriának régi hatalmi helyzetét adná vissza: nyilván nem fognak segédkezet nyújtani ahhoz, hogy a németek alig megtört ausztriai túlsúlyát visszaállítsák.¹⁹

Bár a jelentés utolsó megjegyzése nem helytálló, mert a magyar vezetőköröknek nem az ausztriai németekkel volt ellentétük, hanem az udvar porosz-ellenes bosszúvágyó csoportjaival, kétségtelen, hogy a jelentés helyes képet festett a magyar belpolitikai erőknél az osztrák—francia viszonyhoz fűződő érzelmeiről. Ennek a belpolitikai hangulathoz volt egyenes következménye és megnyilatkozása Andrássy fellépése a salzburgi császártalálkozón, amelyen közölte III. Napóleonnal, hogy Franciaország Ausztriával kötendő szövetsége, s az ennek nyomában keletkező háború esetén ne számítson Magyarországra. Nincs kizárva, hogy az osztrák—francia szövetség terve, ha volt ilyen, éppen Andrássy fellépésén hiúsult meg.²⁰ E fellépéssel azonban még mindig nem tisztázódott végle-

¹⁸ Norddeutsche Allgemeine Zeitung, 1867. május 8. (Bécsi jelentés.)

¹⁹ Ladenberg an Bismarck. Wien, 1867. szeptember 16. Auswärt. Pol. 9. k. No. 167.

²⁰ An Bismarck gerichteter, streng vertraulicher Bericht Bambergs aus Paris. 1867. szeptember 12. Uo. No. 167. 2. sz. jegyzet. I. még fennt 91. I. 31. sz. jegyzet.

gesen Magyarország helye a bekövetkezendő konfliktusban; a félelem a nemzetiségek mozgalmaitól — amelyek háttérében a magyar uralkodókörök Oroszországot gyanították — bármikor arra az oldalra sodorhatta őket, amelyen éppen nagyobb védelmet várhattak uralmi helyzetük fenntartása számára. Andrássyék nem tudták, meddig számíthatnak porosz támogatásra s védelemre Oroszországgal szemben. E bizonytalanságuk éppen a legkritikusabb időben, a porosz—francia háború kitörése idején ingadozásokat okozott.

Ezen ingadozások elsősorban a felső vezetőkörökben s különösen Andrassy magatartásában voltak megfigyelhetők. A szélesebb rétegekben alig voltak kétségek Magyarország követendő magatartását illetően. Magyarország és vele együtt a birodalom semlegeségének kérdése vitán kívül állott, éspedig nem csupán a pillanatnyi előnyök kedvéért, hanem elvi okokból is, amelyek között Németország egységének előmozdítása éppúgy szerepelt, mint Franciaország területi épségének tiszteletben tartása. E tekintetben a magyar haladó közvélemény egy színvonalon volt az európai haladó állásponttal, s ha nem is tudatosan, de egy véleményen Marxszal és Engelsszel. E nézet szerint Németország 1870—71-es háborúja haladó háború volt egészen III. Napóleon legyőzéséig.²¹ Ennek a nézetnek egyik megnyilvánulása az a „válaszirati javaslat” is, amelyet a Függetlenségi Párt baloldali képviselői, Simonyi Ernő és Irányi Dániel nyújtottak be 1869. május 13-án a képviselőháznak. Ebben a német egység kérdéséről kifejtik, hogy Magyarországnak semmi oka sincs aggodalomra a német kérdés alakulását illetően. Sőt, ha a múltban éppen Németország széttagoltsága volt az oka számos viszálynak, úgy a német nemzet belviszonyainak rendezése az európai béke tartósságának lesz a tényezője, mivel megakadályozza külső erők beavatkozását.²²

Bár volt a magyar közvéleménynek igen jelentős része, amely eszmei és szellemi téren a franciákkal rokonszenvezett, nem kétséges, hogy 1870 júliusában, a porosz—francia háború kitörése idején a nemzet legjelentősebb része a semlegesség álláspontját vallotta, sőt a magyar függetlenségnek Ausztriával szembeni megvédése érdekében éppen Poroszország győzelmét várta. Az udvari körök és Beust közös külügyminiszter ugyanakkor ellentétes érdekeik, s — főleg — reményeik alapján, a francia győzelmet igyekeztek előmozdítani, bár erre gyakorlati lehetőségük alig volt, s inkább csak

²¹ V. I. Lenin : Művei. 21. k. Bp. 1951. 311. l.

²² Az 1869. április 20-ra hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Irományai. I. k. 8. sz. 20—21. l.

biztatásokra szorítkoztak. Beust feltételezhetően igen messzemenő ígéreteket tehetett a francia kormánynak az osztrák—magyar segítséget illetően, mert a hadüzenetet megelőző napokban, amikor már nyilvánvalóvá lett a Monarchia semlegességi politikája, kénytelen volt Bourgoing-t, a francia nagykövetség titkárát sürgősen Párizsba küldeni, hogy ígéretei visszavonásával — bár igen későn — mérsékeltebb magatartásra készítse a francia kormányt.²³ Beust előbbi ígéretei azonban mégis igen nagy mértékben járultak hozzá III. Napóleon és kormánya háborús politikájának megmerevedéséhez, s ezáltal a háború kitöréséhez is.

Az uralkodó elnöklete alatt 1870. július 18-ára, tehát közvetlenül a hadüzenet után összehívott közös minisztertanács ilyen körülmények között a Beust által képviselt háborús párt és az Andrássy-féle semlegességi álláspont legfontosabb összeütközési területévé vált. Beust a tanácskozáson ismertetve a helyzetet elmondta, hogy a délnémet államok Poroszország mellett küzdenek, s Oroszország is a poroszok mellett áll, míg a többi államok egyelőre kívül maradnak a háborún. A Monarchia még nem kötelezte el magát sehová, de jónak tartaná, ha mégis állást foglalna. Beust után Andrássy szólalt fel, s meglepő módon igen porosz-ellenes hangot ütött meg, szóvátéve a magyarországi porosz agitátorokat, s a porozspárti sajtót is. Ugyanekkor azonban kifejtette azt is, hogy a Monarchia egyetlen lehetősége a semlegesség, hogy nem passzivitást javasol, s nem is fegyveres semlegességet, mert az bizonyos helyeken provokációnak hatna, hanem körülbelül 300 ezer ember készenlétben tartásával, tehát nem nagy haderővel biztosított semlegességet. Poroszország felé ki kell jelenteni — mondotta — hogy mindaddig, amíg a Monarchiát meg nem támadják, akcióba nem lép, viszont a poroszok is szüntessék be az országon belüli agitációt. Ez az álláspont veszélytelen, mert még ha Poroszország győzne is, „ami számunkra nem kívánatos”, a győzelem nem következhet be hamarosan, mert a franciák makacsok lesznek, ha meg a franciák győznek, akkor is van idő beavatkozni. Csak Oroszország győzelme esetén nincs választása a Monarchiának — zárta be fejtegetéseit Andrássy Gyula.

Utána Potocky miniszterelnök a fegyveres semlegesség mellett foglalt állást, Lónyay pedig a francia győzelembe vetett reményét fejezte ki. Kuhn hadügyminiszter a franciák melletti háborúért szállt síkra, mivel szerinte a porosz győzelem veszélyes volna a Monarchiára. Beust újabb felszólalása szerint a Monarchiának a franciák mellé kell állnia, nekik kívánják a győzelmet, az orosz

²³ Wertheimer i. m. I. k. 604—605., 622. l.

veszély azonban óvatosságra figyelmeztet. Andrássy újabb hozzászólásában szembehelyezkedett Kuhn háborús felfogásával, és válaszképpen emlékeztetett arra a veszélyes lehetőségre, hogy Napóleon kibékülve Poroszországgal, a Monarchiát dobja oda prédául Porosz- és Oroszországnak. Véleménye szerint a Monarchiának váraкозási álláspontra kell helyezkednie, majd idejében beavatkoznia; a háború elég hosszú lesz. Poroszországgal közölni kell, hogy a Monarchia nem akar bosszút állni, Franciaországnak viszont — Andrássy szerint — meg kell magyarázni, hogy a Monarchia tisztában van azzal, hogy szomszédai, Porosz- és Oroszország milyen veszélyesek. A koronatanács az elhangzottak alapján végül is a semlegesség és a részleges mozgósítás mellett foglalt állást.²⁴

Andrássynak a közös minisztertanácson előadott álláspontja több szempontból rendkívül figyelemre méltó. A Kuhn és Beust-féle háborús irányzattal szemben sikerült a semlegességi irányzatot érvényre juttatnia. Tény ugyan, hogy ezt az eredményt nem annyira elvi megokolással érte el, mint inkább célszerűségi meggondolások hangoztatásával — az orosz cár várható magatartására való utalással — s nem is végleges állásfoglalásként, hanem ideiglenes halasztásként, váraкозási álláspont formájában. A közös minisztertanács azonban a háború kitörésének legkritikusabb pillanatában a semlegesség útját választotta, ami minden egyéb szempont ellenére igen jelentős eredmény volt. Igaz, hogy ebben az állásfoglalásban Andrássy érvelésén túlmenően annak a szempontnak is jelentős szerepe volt, amelyet Beust az 1870. augusztus 22-i közös minisztertanácson — tehát az első nagy porosz győzelmek után — úgy fogalmazott meg, hogy „a mi beavatkozásunk esetén Oroszország Poroszország oldalán lépett volna akcióba és megtámadott volna bennünket, a poroszok számbeli fölénye pedig igen kétséssé tette volna akcióink sikerét”.²⁵

A semlegességi politika, amely az ország közvéleményének a követelése volt, így az ellentétes irányzatokkal szemben mégis érvényre jutott. Ebben a mozzanatban elsősorban annak a körülménynek volt döntő jelentősége, hogy az általános európai helyzet az adott pillanatban a Monarchia létproblémájává tette a semlegességet, amely a Habsburgok törekvéseivel ellentétben az egyetlen olyan út volt, amely a haladás követelményeivel sem állott szemben. A közös minisztertanácsi döntés, amely ilyenformán a porosz

²⁴ Közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek. (1870. július 18.) O. L. Filmtár. A 17/18. 5. tekeres. Cím: Unsere Politik angesichts der politischen Lage. 1015. doboz.

²⁵ Uo. A/29—A/31—326. tekeres. Cím: Österreich-Ungarns fernere Politik. 1870. augusztus 22.

győzelmek után született, egyszersmind befejezte az osztrák és magyar uralkodó osztályok 1867 óta tartó küzdelmét a Habsburg birodalom jellegéért, politikai irányzatáért, s jövőbeli európai helyzetéért. E küzdelemben, amelyben a kiegyezés dualista rendszere állott szemben a Habsburgok nagynémet terveinek feltámasztási kísérleteivel, a magyar uralkodó osztályoknak a porosz fegyverek és a porosz szövetség ismét nagyobb segítséget jelentett, mint saját politikai cselekedeteik. Ezt bizonyítja Andrassy különös magatartása és fogalmazási módja a július 18-i koronatanácson.

Hogy Andrassynak a koronatanácson tett kijelentését, amely szerint Poroszország győzelme „számunkra nem kívánatos”, mi mondatta vele, valamint egész, nála szokatlanul hangzó poroszellenes szóhasználatára mi készítette, annak kielemezése igen bonyolult volna. Ennek egyrészt a poroszellenes környezethez való külsőleges alkalmazkodás lehetett az oka. Minthogy célja a semlegesség keresztülvitele volt, nyilván kifejezési módjában tett engedményével kívánta a várható ellenállást csökkenteni, vagy leszerelni. Az is lehet viszont, hogy nem ismerte eléggé Bismarcknak a magyarokra és a Monarchiára épülő koncepcióját, s ezért tétélezett fel róla monarchiaellenes törekvéseket. Bárhogy állott is a dolog, szinte bizonyos, hogy amit mondott — nem is szólva Lónyay felszólalásáról — szemben állott a meggyőződésével. E megállapításunkat Andrassy saját kijelentései támasztják alá. Ezek közé tartozik elsősorban 1870. július 28-án Tisza Kálmán és Madarász József interpellációira adott válasza, amelyben arra az aggodalomra, hogy „nem történhetnék-e meg, hogy a kormány a háború esélyeit arra használja fel, hogy az Ausztria által 1866 előtt Németországban elfoglalt és akkor feladott állást visszaszerezni kívánja”, azt válaszolta, hogy „úgy a kormányban, mint a döntő körökben egyáltalán nincs meg az a szándék, hogy a Németországban 1866-ban felhagyott állás visszaszerzessék, ami az én meggyőződésem szerint is a birodalomra hasznot nem, de kárt és veszélyt hozhatna”.²⁶

Nem érdektelen e problémakörrel kapcsolatosan Andrassynak Eötvös leveleire adott válasza sem. Eötvös 1870. augusztus 14-én, majd augusztus 22-én írott leveleiben a következőképpen fogalmazta meg észrevételeit: „Éppen mert a porosz politika oly ember által vezetetik, kit sentimentalitás nem bánt, Poroszország részéről, hacsak nem provocaltatik, nincs mit félnünk, és én ezért mindenekelőtt ezen hatalom irányában barátságos viszonyok helyreállítását tartom szükségesnek. Hogy Németország képezi jelenleg azon pontot, mely politikánkra nézve határozó, az nem szenved kétséget.”

²⁶ Gr. Andrassy Gy. beszédei. Budapest, 1893. II. k. 336—337. l.

És a másik helyen: „... Minthogy éppen Poroszország hatalmának váratlan nevedése azon meggyőződést fogja előidézni minden államnál, hogy az osztrák—magyar birodalom fennállása kettős szükség mind az orosz, mind a porosz túlsúly fékezésére, mindez okoknál fogva én a poroszoknak győzelmét reánk nézve nem tartom veszélyesnek. Mindenesetre sokkal kevésbé az, mint az ellenkező. Mert, ha Poroszország legyőzetik, ez Németországban a Sadova előtti állapotok helyreállítását vonta volna maga után és ez esetben nem tudom, ki tarthatta volna vissza . . . mind azokat, akik Ausztriában az ügyeket intézik, hogy ők is a régi játékot folytassák, s mint előbb, úgy ezentúl a birodalom minden erejét arra fecsérleljék, hogy Ausztriának Németországban minimális befolyást szerezzen, pedig valószínűleg ez lenne a legnagyobb csapás, amely hazánkat érhetné.”

Andrássy rövid válaszlevelében 1870. szeptember 16-án azt írta Eötvösnek: „Egészen egyetértek veled mindenben.”²⁷

Ezek után nem lehet teljesen érdektelen, ha ifjabb Andrássy Gyulának az 1867-i kiegyezésről szóló munkája néhány mondatával festjük alá id. Andrássynak az 1870. július 18-i koronatanácson elhangzott szavait: „Andrássy Gyula az akkori miniszterelnök, nem akart a háborúba beavatkozni, Beusttal ellentétben a német fegyverek diadalában hitt . . . Ellentétben Beusttal ő inkább a németek győzelmét óhajtotta.”²⁸ Nehéz figyelmen kívül hagyni Wertheimernek, id. Andrássy életrajzírójának azokat a megjegyzéseit is, amelyeket a magyar miniszterelnöknek a koronatanácson tett kijelentéseihez fűzött. „Noha a koronatanácsban Andrássy sem mondotta Ausztria-Magyarországra nézve kívánatosnak a porosz győzelmét, mégis nagy meglepedésére szolgálhattak most a német sikerek első hírei, mivel ezeket előrelátta és az általa ajánlott politika fényes igazolásának tarthatta.”²⁹ Wertheimer nyilván érezte Andrássy koronatanácson tanúsított magatartásának különös ellentmondását, s valószínűleg ezt akarta az idézett, nem sokat jelentő szavakban feloldani. Más helyen Wertheimer Andrássy szemrehányásának jogosságát húzza alá arra vonatkozóan, hogy eredeti javaslatának megfogadása esetén a porosz király nem sürgönyözhetett volna köszönetet a cárnak, amiért semlegességet kényszerített a Monarchiára,³⁰ de ebben sem lehet sem Andrássyval s még kevésbé életrajzírójával egyetérteni. Andrássy magatartása elég bizonytalan ahhoz, hogy

²⁷ B. Eötvös J.: *Levelek, életrajz.* Bp. 1903. 97–98., 101–102., 107. l.

²⁸ Gr. Andrássy Gy.: *Az 1867-iki kiegyezésről.* Bp. 1896. 200. l.

²⁹ Wertheimer i. m. I. k. 638. l.

³⁰ Uo. I. k. 632. l.

a poroszok köszönetét a cárnak indokolttá tegye. A poroszok előtt különben nem volt titok az, hogy nemcsak a császár, Albrecht főherceg és Kuhn hadügyminiszter kívánja a franciák gyors győzelmét, amely után ők is megindulhatnak majd, hanem Andrássyban és nejében is erős francia rokonszenv is él.³¹ Andrássy ugyan a poroszokkal szemben érzett fenntartásait állandóan a porosz—orosz kapcsolatok Magyarországra veszélyes voltára hárította át, ez ellen azonban Bismarck mindig a leghatározottabban fellépett. Porosz részről most is igyekeztek megmagyarázni Andrássynak, hogy „Poroszország barátsága Oroszországgal Magyarország számára is kezessége lehet annak, hogy Oroszország nem fog Magyarország ellen fordulni.” Bismarck külön üzenetet küldött, amelyben részletesen kifejtette, hogy az orosz pártok közül az, amelyik a cár befolyása alatt áll, németbarát politikát folytat, s így a magyaroknak sem lehet okuk aggodalomra. A cár céljai nem állanak ellentétben Poroszországgal, s a Poroszországgal baráti viszonyban álló Oroszország Magyarországgal szemben sem szöhet ellenséges terveket. Minél jobbák a poroszoknak Oroszországhoz fűződő kapcsolatai, annál kevésbé válnak fenyegetőkké a nyugati orosz tervek. Ezzel az Ausztria és Poroszország számára nem támadó célzatú orosz irányzattal a magyarok is jó viszonyba kerülhetnek. Ha pedig e csoport politikai átalakulás következtében elvesztené befolyását, s olyan párt kerülne uralomra, amely Oroszország szomszédaira veszélyessé válhatik, úgy Andrássy nyugodt lehet, a porosz—orosz kapcsolatok szükség-szerűen szintén módosulnának. Bismarck üzenetében külön hangsúlyozta, hogy a túlzott és hamis bizalmatlansággal szemben, amely Magyarországon uralkodik, s amely a porosz—orosz kapcsolatokra vonatkozóan is félreértéseket okoz, a magyar vezető körökben minden adandó alkalommal fel kell lépni.³²

Ezen üzenetek és magyarázatok azonban ezúttal is alig használtak valamit, s 1870. július 20-án Andrássy ismét annak a félelmének adott kifejezést Schweinitz követ előtt, hogy Poroszország a Monarchia német, Oroszország pedig keleti és délszláv tartományait akarja „felfalni”. Ebből is látható, hogy Andrássy poroszellenes hangja a koronatanácson nem volt véletlen jelenség, hanem elsősorban az oroszoktól való félelme által befolyásolt és meghatározott magartásának megnyilvánulása. Bismarcknak tehát folytatnia kellett „küzdelmét” a magyar miniszterelnök lelki megerősítéséért, s ismét előlről kellett megmagyaráznia bizonyos alapvető tényeket: ha

³¹ V. Schweinitz i. m. I. k. 263. l.

³² Erlass an den Gesandten in Wien v. Schweinitz. Berlin, 1870. január 12. O. v. Bismarck : Ges. Werke. 6/b. k. No. 1474. és a bevezetés.

Ausztria Franciaország mellé áll és Poroszország legyőzi őket, Magyarország magatartása Németországban elkeseredést és bizalmatlanságot vált ki. Ha Franciaország és Ausztria győz, akkor Ausztria központi kormánya ismét visszanyeri azon képességét, hogy Magyarországot 1866 előtti állapotába helyezze vissza. Ebben az esetben azonban Ausztria is függőségbe kerülhet Franciaországtól, sőt valószínűleg Oroszországtól is. Semlegesség esetén viszont Magyarországot nem érheti károsodás. Az a gyanúsítás, hogy Észak-Németország az osztrák Monarchiát szét akarná rombolni, s hogy a német—osztrák területeket a csehekkel és szlovénokkal együtt be akarja kebelezni, abszurditás, amely csak az Északnémet Szövetség felbomlását idézheti elő. Poroszország és Ausztria között bizonyos be fog és kell következnie a kölcsönös közeledésnek és idézni jó viszonyt, de csakis akkor, ha Ausztria birtokállományát fenntartja, mert a bomlásnak indult osztrák Monarchia egyes töredékeivel mindenféle szerves kapcsolat elképzelhetetlen. Már maga az az elképzelés, hogy Bécs valamely német birodalom határán vidéki várossá váljék,³³ fényt vet a lehetetlenségek egész sorára. Porosz győzelem esetén a délnémet államok sem lennének az eddigieknél nagyobb nyomásnak kitéve az északiakkal fennálló kötelek szorosabbá tételére. Ezek alapján érthető, hogy minden Ausztriával szembeni germán hódító törekvés olyan ostobaság, amely a józan politika határán kívül esik, ami a Lajtán inneni és túli politikusok számára egyaránt világossá válhat.³⁴

Hogy pedig Bismarck Ausztriához való viszonyának tisztázását más vonatkozásban is elősegítse, utasítást adott bécsi követének, lépjen érintkezésbe Chotek pétervári osztrák követtel, aki éppen Bécsben tartózkodik, és magyaráztassa meg rajta keresztül Ferenc József császárnak, hogy Poroszország nem támogat ellenzéki elemeket, s hogy legfőbb kívánsága nemcsak a jó viszony helyreállítása közte és Ausztria között a háború után, hanem a két hatalom jó viszonyának helyreállítása Oroszországgal, kölcsönös támogatásuk az államrend fenntartása érdekében.³⁵

Néhány héttel később Bismarck az egyik német lap hibásan megfogalmazott cikkének bírálatával kapcsolatosan ismét visszatért a német—osztrák viszony elvi kérdéseinek tisztázására. Ennek során kifejtette azt, hogy az osztrák—magyar Monarchia belső kap-

³³ 1938-ban a német fasiszták hűtlenné lettek e megállapításhoz!

³⁴ Erlasse an den Gesandten in Wien v. Schweinitz. 1870. július 23. O. v. Bismarck: Ges. Werke. 6/b. k. No. 1701. Közli Wertheimer is, i. m. I. k. 636—637. l.

³⁵ Telegramm an den Gesandten in Wien v. Schweinitz, den 24. August 1870. O. v. Bismarck: Ges. Werke. 6/b. k. No. 1758.

*csolatainak meggyengülését Európa egyik legnagyobb kellemetlenségének tartaná, amelyből Ausztria összes szomszédaira a legnagyobb gondok és veszélyek származhatnának. Ezért annak a meggyőződésének kell kifejezést adnia, hogy Poroszország Ausztria megerősödését kívánja, mivel az erős Németországnak az erős Ausztriához való jó viszonya a béke és az európai nyugalom biztosítóka.*³⁶

Mind Andrássyra, mind a magyar vezetőkörökre általában igen jellemző, hogy Bismarcknak és a porosz külpolitikának valódi mozgatóerőit és az osztrák—magyar Monarchiához való kapcsolódásának tényleges hátterét és okait még ebben az időszakban sem értették meg. Bizalmatlanságuk, amelyet a Beust-féle politika tudatosan táplált, minduntalan kiütközött. Nem vonható kétségbe, hogy Bismarck vonzódása az osztrák—magyar Monarchia felé nem holmi elvont rokonszenvre, hanem érdekekre vezethető vissza. Ezek a hatalmi szempontok azonban igen reálisak voltak, s nem csupán Poroszország számára jelentették a további fejlődés egyik legfontosabb politikai lehetőségét, hanem a Monarchia számára is — az adott reakciós osztályviszonyok mellett — a leginkább járható utat. Ezért tűnik szinte érthetetlennek Andrássynak 1870. szeptember 26-i megnyilatkozása Schweinitz porosz követ előtt, amelyben nemcsak a porosz—orosz együttműködés fölötti bizalmatlanságát juttatja ismételten kifejezésre, hanem azt megtetézve felveti azt a szónoki kérdést is, hogy nem cselekedett-e rosszul, midőn a július 18-i koronatanácsos Ausztria-Magyarország semlegességéért szállt síkra. Nem meglepő, hogy Bismarck e kijelentésekre Andrássyra nézve nem a leghízelgőbb módon válaszolt. Válaszúzenetében többek között kijelentette, hogy mindeddig abban a hiszében volt, hogy Magyarország bizalmára mindenképpen igényt tarthat, mivel Poroszország érdekeiről és jóakarataról tényleges bizonyítékot szolgáltatott. Sajátságos azonban — folytatta — hogy éppen az a két nép, amely Poroszországnak a legtöbbet köszönheti: Magyarország és Olaszország bizonyul a leghálátlanabbnak. Ami pedig Andrássy személyét illeti, először neki kell a poroszok bizalmát kiérdemelni; eddigi magatartása és ismert francia rokonszenve a legkevésbé sem jogosítják fel arra, hogy Poroszországgal szemben ő beszéljen bizalmatlanságról. Majd a porosz külpolitikának Beusthoz való viszonyáról szólva még hozzátette, hogy Beust jelenlétében nem áll fenn a lehetősége annak, hogy Németország és Ausztria között tartós jó viszony alakulhasson ki. Ha Beust nélkül Ausztria barátsága

³⁶ Erllass an den Staatssekretär v. Thile. Meaux, 1870. szeptember 18. (Kiemelés tőlem. — G. I.) Uo. No. 1814.

nem szerezhető meg, úgy fel kell adni az erre irányuló törekvéseket, vagy legalábbis el kell halasztani azokat.³⁷

Hogy azonban a porosz—magyar kapcsolat, illetőleg a kibontakozó Németország és az osztrák—magyar Monarchia együttműködése az adott társadalmi alapokon reális politikai lehetőség volt, azt bizonyítja, hogy a Bismarck és Andrássy közötti felmerült bizalmi válság rövid idő alatt teljesen lekerült a napirendről, s lassan újabb, véglegessé váló kapcsolatok épültek ki közöttük. Andrássyt e viszony elmélyítésének szükségességéről, sőt elkerülhetetlenségéről véglegesen a sorozatos porosz győzelmek győzték meg. Bismarck viszont további tervei érdekében szívesen borított fátylat olyan nézeteltérésekre, amelyek számára értelmetlenek és hátrányosak voltak. Ezért írhatta 1870 decemberében Schweinitzhez intézett utasításában azt, hogy az osztrák kormány jogos bizalommal tekinthet a német viszonyok átalakulása elé, mivel az új német szövetséget és különösen a porosz királyt az az óhaj hatja át, hogy folytassa Németország baráti kapcsolatait a szomszédos osztrák—magyar birodalommal, miután a közös érdekek és a szellemi és anyagi élet kölcsönhatásai e két hatalmat egymásra utalják. A szövetséges kormányok bíznak benne, hogy az osztrák—magyar Monarchiában is osztják e kívánságot.³⁸

A porosz—magyar vezetőkörök bizalmi válságának elsimulása után Andrássy rövidesen ismét felismerte valódi helyzetét, s a következő külpolitikai kérdéseket érintő bonyodalomnál már igyekezett elkerülni az olyan állásfoglalásokat, amelyek Bismarck elégedetlenségét válthatták ki. Ilyen bonyodalommal fenyegetett Elzász-Lotharingia annexiója. E két tartomány Németországhoz csatolásának szándéka természetes felháborodást váltott ki a magyar közvéleményben, amelyben a társadalom különböző osztályai eltérő formában vagy ellentétes értelmezéssel, de mindenképpen kifejezték ellenvéleményüket. Andrássy és a vezetőkörök azonban — akik szintén elítélték ugyan a porosz katonai klikk teljes politikai rövidlátásra valló cselekedetét — óvakodtak attól, hogy

³⁷ Erlaß an den Gesandten in Wien v. Schweinitz. Ferrieres, 1870. október 3. Uo. No. 1884. Az iratot *Wertheimer* is közli (i. m. I. k. 643—644. l.), bár kissé mentegető formában. *Wertheimer* azon állítása, hogy Andrássynak a koronatanácsban használt hangja nem válthatott ki vele szemben bizalmatlanságot, teljesen indokolatlan. E hang — mindegy, hogy milyen megfontolások alapján — poroszellenes volt. Hogy Andrássy később, 1870 novemberében ismét a porosz—magyar együttműködés oldalán állott, mint ahogy azt a *Wertheimer* által idézett november 10-i *Waecker*—*Gotter* jelentés igazolja, nem cáfolja azt, hogy júliustól októberig ingadozott.

³⁸ Erlaß an den Gesandten in Wien v. Schweinitz. Versailles, 1870. december 10. *O. v. Bismarck* : Ges. Werke. 6/b. k. No. 1973.

ebben a kérdésben ujjat húzzanak Bismarckkal. Andrásy véleményét a következőképpen fogalmazta meg Schweinitz porosz követ előtt: „Meggzállják-e Elzász-Lotharingiát, vagy sem, az számunkra mindegy, a császár is nyugodtan fogadja majd a dolgot. Hogy célszerű-e ezen területek annexiója, az más kérdés. Ha Önök 1866-ban tőlünk területeket vettek volna el, úgy most lehetetlen lett volna Ausztria-Magyarországot visszatartani a háborúban való részvételtől.”³⁹ Ezzel a megállapításával ugyan Andrásy nem mondott Bismarcknak semmi olyat, amit az már 1866-ban nem tudott volna — hiszen akkori annexióellenes állásfoglalását éppen erre az eshetőségre való tekintettel vitte keresztül —, az annexióval kapcsolatos nézetét azonban, bár igen finom formában, mégis kifejezte.

Eötvös József ennél sokkal határozottabban fejtette ki a maga és a magyar uralkodó osztályok állásfoglalását. Az imént már idézett 1870. augusztus 22-én kelt levelében az annexió kérdéséről azt írja Andrásynak, hogy Elzász és Lotharingia visszafoglalása nem fogja erősíteni Németországot, mert Franciaország ezért előbbutóbb ismét meg fogja támadni. Ennek ellenére figyelmezteti Andrásyt, hasson oda, hogy a Monarchia ne avatkozzék a béke-tárgyalásokon az annexió ügyébe, ne Magyarország álljon ki Franciaország érdekében. Engedjék át ezt a feladatot Oroszországnak. Magyarországra nézve sokkal fontosabb, hogy Poroszországnak ne adjon ingerültségre okot, mert vele jó ideig még jó lábon kell állnia. Szeptember 8-i levelében pedig Eötvös még tovább fűzi ezt a gondolatot, s kifejti, hogy miután Magyarország úgy sem tudná megakadályozni az annexiót, ne is szóljon bele az ügybe. Különben is Németország az annexió által olyan belső ellenségeket szerez magának, amelyek csak arra várnak, hogy bosszút álljanak. Ezáltal Németországot olyan háborús helyzetbe kényszerítik, amelyben barátokra lesz szüksége, „s még engedményekre is kész leend, hogy magának a magyar—osztrák birodalom barátságát megszerezze”.⁴⁰

Eötvös szavaiból igen jól kiviláglik, hogy bár az annexióval kétségkívül szemben állott, álláspontjának sem az európai, sem a magyar haladó rétegek állásfoglalásával semmiféle rokonsága nem volt. Magyarország egyedül természetesen nem akadályozhatta meg az annexiót, erről azonban nem is lett volna szó, legfeljebb arról, hogy részt vegyen az annexió ellen irányuló nemzetközi akciókban, amennyiben ilyenek egyáltalán kibontakoztak volna. Az is kétség-

³⁹ *Gen. v. Schweinitz* : Denkwürdigkeiten. I. k. 276. l. 1870. szeptember 12-i naplójegyzet.

⁴⁰ *B. Eötvös J.* : Levelek, életrajz. 103—104., 106. l.

telen, hogy Bismarck minden ilyen megmozdulást rossz néven vett volna, mint ahogyan valóban durván visszautasította Beustnak a várható párizsi éhínséggel kapcsolatos megnyilatkozását, bár ennek szintén nem volt semmiféle haladó célzata.⁴¹ Eötvös véleményében egyrészt az uralkodó osztályok „okos” opportunizmusa szólalt meg, másrészt bizonyos csendes káröröm is, hogy a hatalmas szomszéd birodalom is ráfog szorulni a Monarchia segítségére, amelynek ellenében előnyököt lehet majd tőle kikényszeríteni. Ugyanekkor csak némi rezignációval lehet tudomásul venni azt, hogy midőn egy korábbi helyzetben Andrássy és Lónyay a porosz—orosz együttműködés magyarellenességének kétes gyanúja miatt szinte a semlegesség kockáztatásának határáig vállalta Poroszország ingerlését, addig az annexió elítélésének kérdésében ugyanezek a vezetőkörök nem voltak erre hajlandók. Ellenkezőleg igen erélyesen léptek fel olyan haladó felfogású elemekkel szemben, akik ezt követelték. Az egyik ilyen fellépés Andrássy válasza volt Sztratimirovics György képviselő 1871. január 26-án beterjesztett interpellációjának arra a kérdésére, hogy vajon az új német szövetség kialakulásából a francia nép szabadságharcára háruló hátrányok megakadályozására szándékozik-e valamit tenni a magyar kormány? A kérdésre Andrássy elutasítólag válaszolva kifejtette, hogy a követett semlegeségi politika megakadályozza a Monarchia kormányát abban, hogy a „hadviselő felek egyikére, vagy másikára súlyosodván, a hosszú és véstes háborúnak végét a maga részéről siettesse”.⁴²

Andrássy másik fellépése Irányi Dániel interpellációjára és az őt szélsőbaloldali képviselő 19 annexió-ellenes tiltakozó kérvényére adott képviselőházi megnyilatkozása volt. Irányi kérdése ugyanis úgy szólt, hogy nem szándékozik-e a kormány a többi semleges hatalommal békés úton oda hatni, hogy a német császári kormány elálljon Elzász és Lotharingia annexiójának jogtalan követelésétől. Andrássy válaszynilatkozatában kifejtette, hogy bár a kérdés tárgyalásából semmi hasznot nem vár, a tömeges kérvényekre kénytelen megmondani, hogy miután az érdekelt felek közvetítésre nem kérték fel, az ilyen irányú javaslatnak az lehetne a következménye, hogy mindkét részről visszatéttséssel találkoznék. Éppen ezért bízzák a képviselők a kormányra annak megítélését, hogy „vajon tehet-e és mikor tehet-e tekintetben hasznos szolgálatot”. Irányi viszontválaszában kifejtette, hogy a kormánynak akkor is kötelessége lett volna Franciaország területi épségének fenntartásán közreműködni,

⁴¹ Telegramm an den Gesandten in Wien v. Schweinitz. Versailles, 1870. október 27. *O. v. Bismarck: Ges. Werke.* 6/b. k. No. 1892.

⁴² *Gr. Andrássy Gy. beszédei.* II. k. 418. l.

ha sikerre nincs kilátása. Ahogyan az országgyűlés 1832-ben Lengyelország feldarabolása ellen is felszólalt, úgy arra is „büszkén fog az utókor hivatkozni, hogy a magyar törvényhozásban voltak férfiak, kik egy szerencsétlen nemzet mellett felszólaltak”.⁴³

Irányinak ez az interpellációja nem volt az utolsó megnyilatkozás a porosz—francia háború ügyében a haladó magyar közvélemény részéről. 1871. június 3-án Irányi újabb interpellációt nyújtott be a párizsi Kommün résztvevőinek menedékjogáról, amely egyik legjelentősebb megnyilatkozása a magyar polgári baloldalnak. Ennél azonban sokkal jelentősebbek a fiatal magyar munkásosztály sztrájkjai és szolidaritás tüntetései. Andrassy kormánya nem is habozott, hogy a bizalmi férfiak tömeges elfogatásával, s a tüntetőkkel szemben kivezényelt csendőr- és katonazászlóaljakkal fojtsa el ezeket az akciókat,⁴⁴ amelyek, ha nagyobb eredményt nem is érhettek el a Kommün érdekében, azt bebizonyították, hogy a magyar munkásosztály megértette ennek az eseménynek történelmi üzenetét.

*

A magyar uralkodó osztályok porosz—francia háborúban tanúsított semleges magatartásukkal valóban szinte európai fontosságú politikai tényezővé váltak. Szerepük ugyan távolról sem volt olyan döntő jelentőségű és magatartásuk olyan szilárd, mint ahogyan azt a régebbi magyar történetírás igyekezett feltüntetni, de még ingadozásaikkal együtt is hozzájárultak az új európai hatalmi rendszer kibontakozásához. Kezdeményező erőt ugyan nem képeztek a folyamatban, de szembe sem helyezkedtek azzal az irányzattal, amelyet a porosz fegyverek és az orosz hatalmi politika mutatott a számukra. A Habsburg Monarchia viszonyai között ez is igen jelentős szolgálat volt Bismarck új Németországa számára, amely azután a dualista állam egyre jelentősebb hatalmi partnerévé vált. A magyar társadalom semlegesség melletti állásfoglalása a porosz—francia háború idején, Németország és az osztrák—magyar Monarchia együttműködésének első jelentős próbaköve volt. A magyar uralkodó osztályok a porosz győzelmek hatása alatt újból megszilárdult hatalmi helyzetükben, ismét Bismarck legjobb szövetségeseivé lettek a Habsburg Monarchián belül. Ilyenformán Bismarck a franciaországi győzelmekkel a dualista államot is megnyerte jövőendő politikája számára. A Habsburg Monarchián belül

⁴³ Uo. 420—422. l.

⁴⁴ Farkas Károly 1871. május 9-i leveléből. A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. I. k. 172—173. l.

a semlegességi politika felülkerekedése mindenképpen a magyar uralkodó osztályok megerősödését vonta maga után, még akkor is, ha ez külső erők behatása folytán következett be, nem pedig a belső harci készség fokozása útján. A revánspárt bukásával annak az irányzatnak kellett előtérbe nyomulnia, amely az új külpolitikai tájékozódás társadalmi háttérét és alapját adta: a magyar uralkodó osztályoknak. A Habsburg Monarchia belső átrendeződését így ugyanazok az erők fedezték és terelték új vágányokra, amelyek az új külpolitikában is érvényesültek. Így alakul ki a reakciós nagyhatalmi politika síkján az a sajátos új összhang, amely a két birodalmat, Németországot és a dualista Habsburg Monarchiát közel félévszázados uralom után az elkerülhetetlen szakadékba kísérte.

4.

A Franciaország fölött aratott porosz győzelem után a Habsburg Monarchia egyes vezető csoportjai részéről újabb törekvések indultak meg a dualizmus által meghatározott bel- és külpolitikai hatalmi viszonyok megváltoztatására. Annak ellenére, hogy a dualista rendszer az adott közép-európai rendben viszonylag a legszilárdabb berendezkedés volt a soknemzetiségű birodalom uralmi viszonyainak a fenntartására, az új törekvések jelentkezése mégis azt bizonyította, hogy a stabilizálódási folyamat még nem fejeződött be. A hatalmon kívül rekesztett csoportok újabb kísérletet tettek mesterségesen leszűkített uralmi lehetőségeik kitégítésére. Minthogy azonban e kísérlet nem csupán a Habsburg állam belső viszonyait érintette, hanem európai hatalmi helyzetére is kihatott — ami az éppen kialakult általános európai hatalmi egyensúlyt is befolyásolta — e kísérletnek nem lehetett sok kilátása a sikerre.

A dualista Habsburg birodalomnak a dualista rendezés következtében uralmi lehetőségeken kívül rekedt csoportja az osztrák—cseh arisztokrácia és a cseh nagyburzsoázia szövetségéből alakult ki, amelyhez az udvar még mindig erősen poroszellenes és bosszúvágyó tagjai is csatlakoztak, akikkel a császár is rokonszenvezett. E csoport politikai törekvéseinek tartalma igen bonyolult volt, mert azok a cseh polgári elemek, amelyek a feudálisok képviselői mellett részt vettek benne, nemzetük valóban számos jogos, sok tekintetben éppen demokratikus követelését képviselték. A „klerikális-feudális” jelzőnek velük szemben való alkalmazását tehát jelentős mértékben ellenfeleik becsmérítő szándékának is kell tulajdonítani, noha az osztrák—cseh arisztokrácia valóban az volt, de nem kevésbé voltak reakciósak azok is, akik e jelzőkkel a dualista törekvéseket le akarták járatni. Nem vitatható, hogy a részben e csoportosulásból ki-

kerülő Hohenwarth-kormány bizonyos demokratikus reformokat is be akart vezetni, így többek között az Urak Háza (a parlamenti felsőház) eltörlését, a delegációs rendszer megváltoztatását és főleg az adócenzus jelentős leszállítását, aminek révén kispolgári, sőt bizonyos munkásrétegek is szavazati joghoz jutottak volna. Mégis helytelen lenne a Hohenwarth-kormány terveiben és intézkedéseiben haladó jellegű és pozitív elemeket látni. E kormány fő erejét valóban a feudális—klerikális udvari arisztokrácia és a cseh főnemesség képezte, Schwarzenberg bíboros, Clam-Martinitz és társaik. Csak néhány cseh polgári képviselő — Jirecek, Habietinek, a württembergi származású Schäßle nemzetgazdász (aki állítólagos „szociáldemokrata” múltja miatt Bismarck személyes gyűlöletét külön is kiérdemelte) stb. — képviselték az új rendszer demokratikus jellegét. A Hohenwarth-féle vállalkozás rövid idő alatt bekövetkezett bukásának mégis egyik oka éppen ebben az arisztokrataturzsoá kompromisszumban rejlő belső ellentmondás volt, amely megakadályozta, hogy ez a rendszer ebben a helyzetben megfelelő ellenállást tanúsítson a külső nyomással szemben.

A Hohenwarth-kormány vállalkozása azonban belső ellentmondásai ellenére sem tekinthető véletlen próbálkozásnak. Mint az osztrák császári udvar poroszellenes revánstörekvéseinek sorozatos bukása utáni utolsó gyenge belpolitikai ellenállási kísérlet, úgy bukant fel a cseh állam helyreállításának elképzelése külpolitikai viszonylatban a német császárság megalapítására adott válasz gyanánt.⁴⁵ Igaz ugyan, hogy ez a terv eredetileg cseh részről merült fel az új német birodalom megteremtésének ellenhatásképpen, mert ez a cseh nemzeti törekvések számára komoly veszélyeket rejtett magában. A Habsburg császár azonban e tervet nem utasította el, hanem késznek mutatkozott magát cseh királlyá koronáztatni, s ezáltal a birodalmat ismét teljesen új alapokra helyezni. Pontosabban: az udvar poroszellenes bosszúvágyában hajlandó volt a cseh állam visszaállítására, sőt bizonyos, az ausztriai német nagyburzsoázia ellensúlyozására irányuló intézkedéseket is kész volt megígérni, ha ezáltal olyan helyzetet tud teremteni, amely céljainak elérésére alkalmasabb, mint a porosz szövetségre épülő dualizmus. A Habsburg Birodalomnak ilyen módon végrehajtásra kerülő átépítésében természetesen kevésbé jutottak volna érvényre a demokratikus fejlődés igényei, mint az új, poroszellenes tervek előkészítésének követelményei. Az előbbieket ugyanis teljes mértékben az utóbbiaknak rendelték volna alá. A Hohenwarth-minisztérium ki-

⁴⁵ L. Ritter v. Pržibram : Erinnerungen eines alten Oesterreichers. Stuttgart 1910. I. k. 368. l.

nevezésével a közvetlen megvalósítás állapotába került birodalmi átszervezési terv azonban olyan ellenhatást váltott ki, amelyen hajótörtést kellett szenvednie.

A Hohenwarth-terv végrehajtásának ugyanis alapvetően valószínűtlen kiindulási pontja az volt, hogy a Habsburg birodalom átszervezését a külső és belső feltételektől függetlenül, vagy éppen azok ellenére lehetségesnek tartották. Az osztrák császári udvar nem vette figyelembe azt, hogy königgrätzi veresége után — amelynek előidézésében az azt megelőző évtizedben jelentős része volt — a konzervatívizmus jegyében megszilárdult európai hatalmi rendszerben a dualizmus a Habsburg Monarchiának az egyetlen fennmaradási formája. A porosz külpolitika közvetett segédletével létrejött dualista rendszer az az államrend, amely antidemokratikus, lépcsőzetes uralmi rendszerével a föderalizmus reakciós antitézise is volt, s így egyedül alkalmas arra, hogy beleilleszkedjék a konzervatív nagyhatalmak külpolitikai rendszerébe. A Monarchia belső szervezetét éppen ezért még konzervatív alapon sem lehetett a külső hatalmi viszonyok megváltoztatása nélkül önkényesen átalakítani, de különösen nem lehetett ezt elérni a reakciós és haladó eszközök felemás és elvtelen kompromisszumának módszerével. A Habsburg Monarchiát belső ellentmondásai és merevsége miatt nem lehetett tetszés szerinti külpolitikai vágányokra terelni, mert csak időlegesen, s csak egyetlen vágányon volt életképes. Megváltoztatása kizárólag forradalmi módszerekkel mehetett volna végbe.

Mindebből következik, hogy a Hohenwarth-terv megghiúsítása nem csupán magyar ügy volt, s nem is kizárólag a Habsburg Monarchia belügye. A Habsburg állam belső szerkezeti problémái alapvető fontosságú külpolitikai kérdéseket érintettek, s ezeken keresztül az európai hatalmi egyensúly részkérdéseivé lettek. Andrassy volt egyike az elsőeknek, aki erre rámutatott, s aki tudta, hogy az adott külpolitikai helyzetnek a dualizmus a megfelelő strukturális berendezkedés a Habsburg monarchiában. Ő tudta, hogy a „cseh-feudális” törekvések Oroszországhoz keresnének közeledést, ami megghiúsítaná a végleges kibékülést Poroszországgal, s ami a revanspolitika folytatását jelentené.⁴⁶ Hogy ez nem csupán Andrassy benyomása volt, hanem politikai tény is, azt Rieger akciója bizonyítja, aki Novikov bécsi orosz követen keresztül segítséget kért a cártól az ausztriai csehek számára, de határozott visszautasításban részesült,⁴⁷ nyilván a porosz—orosz kapcsolatokra való

⁴⁶ Wertheimer i. m. I. k. 667. l. (Orczy Béla naplójegyzetei alapján.)

⁴⁷ Uo. 687—688. l. Wertheimer itt Reuss pétervári porosz követ egyik jelentésére hivatkozik.

tekintettel, amelyek lehetetlenné tették, hogy a cár Ausztriában németellenes mozgalmat részesítsen támogatásban. E visszautasítás azonban távolról sem jelentette azt, hogy egyes osztrák—cseh vezetőkörök is véglegesen feladták az Oroszországhoz való közelség szándékát.

A Hohenwarth-kormányának a cseh törekvéseket előtérbe állító, s a németeknek a dualizmus alapján álló ausztriai törekvéseit háttérbe szorító programja újból felidézte Bismarck és Andrássy érdek-közösségét a Monarchia dualista rendszerének fenntartására. Ezt Bismarcknak Schweinitz bécsi követhez intézett egyik régebbi utasítása is mutatja, amely a magyaroknak a föderalista törekvésekkel való aggodalmaival foglalkozik.

Bismarck szerint a magyarok aggodalma kézenfekvő: a birodalom nyugati felében bekövetkező alkotmányválság a keleti félre is áterjedhet, s minthogy a magyaroknak minden okuk megvan arra, hogy államjogi helyzetükkel meg legyenek elégedve, természetes, hogy az ausztriai állapotok tartósságát kívánják. Ugyanezek a problémák és eshetőségek a poroszok számára is szemügyre veendőek, amennyiben az osztrák állapotok szilárdsága őket is érinti. A poroszoknak Magyarországon is vannak érdekeik, ezek azonban teljesen összeegyeztethetők azokkal, amelyek a magyarokat az Összmonarchia tartósságához fűzik, mivel ez maguknak a magyaroknak is azt a formát jelenti, amelyben a legmegfelelőbbben tudnak berendezkedni. Az egységes és alkotmányos Ausztria életképessége nem valószínű, mert az állam részeinek különbözősége kétségessé teszi olyan érdekközösség kialakulását, amely a parlamentáris és alkotmányos lét feltétele. A szociális mozgalom, amely Bécsben és más ipari központokban egyre érezhetőbb, az alkotmányos életet szintén hátrányosan érinti. Németországban ugyan szintén elkeddődött ez az agitáció, minthogy azonban ott a pártok a célok tekintetében — Németország konszolidálása érdekében — egységesek, „a szocializmus a nemzeti fejlődést lényegében nem befolyásolhatja”. Ausztriában azonban e mozgalmaknak más befolyásuk lehet, itt ti. az egyes pártok éppen az egység ellen küzdenek és az ipari fejlődést képviselő németiséget osztják meg. Ha az érvényben levő alkotmány nem életképes, úgy a legcélszerűbb, ha formailag nem helyezik ugyan hatályon kívül, hanem valamilyen alkotmányos múmiaként konzerválják. Ha ez az út nem járható, úgy vagy a régi abszolút hatalmat kell felújítani, vagy nagy egységek föderációs alkotmányát kell bevezetni. Az előbbi tartósabb állapotokat teremthet, mint az utóbbi. Hogy Magyarország számára megfelelő-e ez, arról lehet beszélni. Ha Ausztriát az uralkodó ebben a formában akarja egységesen fenntartani, akkor mint alkotmányos király a magyarok-

nak túl erősnek látszhatik. Ha viszont Ausztria nemzeti csoportokra bomlik, akkor e bomlási folyamat Magyarországra is áterjedhet. Magyarországot éppen ez az aggodalom tölti el. E megállapítások — írja Bismarck — nem kívánnak tanácsként szolgálni, csupán eszmecsere megindítói lenni, amelyben különösen Andrássy véleménye jelentős, aki közismerten az ausztriai alkotmány fenntartása mellett érvényesíti befolyását. Ha őt az a gondolat töltené el, s foglalkoztatja csupán, hogy Magyarország számára a status quo a legjobb, akkor fel kell hívni a figyelmét arra, hogy fáradozásai eredménytelenek maradhatnak.⁴⁸

Bár Bismarck Schweinitzhez intézett utasítása Andrássynak bizonyos vonatkozásban szintén figyelmeztetésként tűnhetett, végeredményben nem volt az, mert amidőn a veszélyeket elemezte, tartózkodott attól, hogy azonosítsa magát velük, sőt az irat első részében éppen a porosz és a magyar érdekek közösségét emeli ki. Az irat utolsó mondata sem mond ennek ellent, sőt éppen az osztrák—magyar együttműködés szükségességére hívta fel Andrássy figyelmét, azt hangsúlyozva, hogy Andrássy éppen ebben az irányban számíthat a leginkább porosz támogatásra. Kétségtelen, hogy Bismarck az abszolutista rendszerrel rokonszenvezett, ebben az esetben azonban elállt ettől, mert ez a magyaroknak okozott volna nehézségeket. Hogy a föderalizmust és a parlamentarizmust elvetette, az ugyancsak kiviláglik, különösen, ha néhány héttel későbbi utasítására utalunk, amelyben szintén az osztrák belpolitika kérdéseivel foglalkozva hosszú elemzésben kívánja bebizonyítani, hogy az angol parlamentarizmus módszerei mennyire megvalósíthatatlanok a Habsburgok Ausztriájában.⁴⁹

Mindezekből az elemzésekből az derül ki, hogy Bismarck a Habsburg Monarchia számára valóban nem látott más létezési formát, mint a dualizmust. Ennek fenntartása érdekében elsősorban Andrássy az, akinek az álláspontját és helyzetét — nyilván nem csupán elvi síkon — támogatni kívánta, ami a későbbiekben, a belpolitikai válság idején különösen fontos volt. Segítsége oly mértékű volt, hogy már a Hohenwarth-kormány kinevezése idején egyik hivatalos iratában a Habsburg állam szétbontási törekvéseivel szembeszállva, külön is hangsúlyozta, hogy az ausztriai németek azon követelése, amely a német örökös tartományok Németországhoz való csatolását tűzte ki céljául, nem felel meg a német politika

⁴⁸ Erllass an den Gesandten in Wien v. Schweinitz. Berlin, 1870. január 12. *O. v. Bismarck*: Ges. Werke. 6/b. k. No. 1475.

⁴⁹ Erllass an den Gesandten in Wien v. Schweinitz. 1870. február 12. Uo. No. 1500.

érdekeinek. A porosz politika csupán azt kívánja, hogy az ausztriai németiség Schmerling által képviselt csoportja megtartsa vezető szerepét, és igyekezzen törekvéseit az osztrák Monarchia egységének megrendítése nélkül elérni.⁵⁰ Más szavakkal kifejezve Bismarck a Habsburg állam egységének hangsúlyozása mellett, az ausztriai német nagyburzsoázia azon politikai feladatát akarta leszögezni, mely éppen a Monarchia fenntartásában állott. Ez a felfogás jut kifejezésre abban az utasításban is, amelyet a francia béketárgyalások előkészítése közben juttattak el bécsi követéhez, s amelyben a Hohenwarth kormány kinevezésével beállott helyzettel kapcsolatban Bismarck következő eszmefuttatása található.

Az új osztrák kormány összetétele, valamint a németek visszaszorítására, s a szláv elemek előtérbe helyezésére irányuló politikája, amelynek éle egyaránt irányul Magyarországra és a németek ellen, kell, hogy Magyarországon is bizonyos hatást váltson ki. Ettől eltekintve porosz részről az osztrák eseményeket olyan védelmi intézkedéseknek kell tekinteni, amelyeknek az a céljuk, hogy Ausztria ellen irányuljon, nem létező porosz szándékokat elhárítsanak. Bár a védekezésnek jobb módszere volna a Poroszországhoz való közeledés politikája, mégis az a körülmény, hogy Schöffle is a kormányban van, azt mutatja, hogy éppen ennek a poroszellenes személyiségnek a bevetésével akarnak biztosítékokat nyerni. Nem valószínű, hogy más, angol vagy francia hatás is érvényesült a kormány kinevezésénél. Az új kormánnyal szemben mindenesetre olyan várakozási álláspontot kell elfoglalni, amely az osztrák—magyar Monarchia belső megerősödését előmozdíthatja.⁵¹

Néhány hónappal később Bismarckban az a felfogás alakult ki, hogy „semmi kétség, hogy a kísérlet rosszul fog sikerülni”.⁵² Ezt az 1871 augusztusában lezajlott salzburgi császár-találkozóan Andrásynak és Hohenwarthnak is megmondotta.

Bismarck óvatos, de mégis határozott szembenállása az osztrák föderációs törekvésekkel nagy mértékben megerősítette Andrásy állásfoglalását, mert olyan külső hatalmi háttvédet biztosított számára, amellyel a cseh föderációs törekvések nem rendelkeztek.

Anélkül, hogy ezúttal Andrásy Hohenwarth-ellenes akciójának közismert részleteit el akarnók ismételni,⁵³ újra meg kell álla-

⁵⁰ Erllass an den Gesandten in Wien v. Schweinitz. 1871. február 7. Uo. No. 2029.

⁵¹ Erllass an d. Gesandten in Wien v. Schweinitz. Versailles, 1870. február 12 Uo. No. 2040.

⁵² *Könyi M.* : Beust és Andrásy 1870 és 1871-ben. Bp. 1890. 86. l.

⁵³ Vö. *Kovács E.* : Magyar—cseh történelmi kapcsolatok. Bp. 1952.

pítanunk, hogy annak sikere elsősorban az európai hatalmi viszonyokban rejlett, amelyeknek egyik elsőrangú közép-európai tényezője — Bismarck — éppen a dualizmus fenntartásában volt érdekelve. Ugyanebben a körülményben keresendő az oka I. Ferenc József látszólagos bizonytalanságának és ellentmondásos magatartásának, majd végleges elhatározásának is. Az uralkodó, akinek kormányzási rendszerében 1871 őszéig csupán egyetlen szilárd törekvés nyilvánul meg — németországi uralmának visszahódítására irányuló szándéka —, csak a bismarcki politika maradéktalan érvényesülésének hatása alatt adja fel utolsó ellenállási kísérletét, a Hohenwarth-féle föderalista próbálkozást, amely számára 1871-ben szinte ugyanazt jelentette, mint 1867-ben a kiegyezés: a birodalom poroszellenes erőinek átcsoportosítását. A Hohenwarth-kormány kinevezésével Ferenc József ténylegesen feladta a dualizmust, nem csak azért, mert teljesíteni akarta a cseh kívánságokat, hanem azért, mert az poroszellenes, német birodalmi tervei szempontjából kudarcot vallott. A dualizmusnak kellett volna tehát az újabb irányba vezetnie, de ez az irányváltás már az indulásnál megghiúsult, mert az új irányba vezető utat Bismarck politikájának torlaszai, s a magyar uralkodó osztályok áthághatatlanul elzárták. Ferenc József visszafordulását tehát a külső erőkkkel szövetkező belső tényezők: a porosz—magyar együttműködés kényszerítette ki,⁵⁴ amely az adott helyzetben, mint hangsúlyoztuk, teljesen megfelelt az összeurópai reakciós hatalmi viszonyoknak. A dualizmus és a föderalista elképzelések között ugyanis nem csupán az volt a különbség, hogy két, vagy három uralkodó osztály osztoznék-e a birodalom fölötti uralomban. Soknemzetiségű államban az uralkodó osztályok szá-

⁵⁴ F. Fellner osztrák történész "Kaiser Franz Josef und das Parlament" c. dolgozatában (megjelent a Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs 1958. 9. sz. kötetében) többek között Ferenc József elvi szilárdságának kérdésében száll vitába Friedjung egyik régi megállapításával, amely az uralkodót politikai opportunizmussal vádolta. Fellner Ferenc József ingadozásának területét — Friedjunggal ellentétben (Histor. Aufsätze. 522—523. l.) — a föderalizmus és a liberalizmus területére szűkíti le, míg az előbbi az uralkodó opportunizmusát sokkal szélesebben értelmezi. Fellner azt állítja, hogy Ferenc József a föderalizmusban is a konzervatív elemet támogatta, ami igaz is, mégpedig a legrégebb arisztokrata értelemben, amelynek a cseh polgárság demokratikus föderalizmusához semmi köze nem volt, ahogy valóban nem volt köze az osztrák nagyburzoázia liberalizmusához sem. Ferenc József nemcsak céljaiban, hanem eszközei megválogatásában is gátlástalanul opportunista volt, amit a dualizmussal és a dualizmus (nála a föderalizmus, mint olyan alig merült fel) kísérletével folytatott politikája igazol a legjobban, legalább is 1871-ig. A Ferenc József opportunizmusa körüli vita felelevenítése — amely különben tudományosan egyáltalán nem fontos kérdés — főleg a mai osztrák legitimista propaganda kísérlete a Habsburgok tisztára mosására.

mának bármilyen — a politikai igényekkel rendelkező nemzetiségek-nél kisebb számra való — korlátozása mindenképpen nemzeti harcokat vált ki. Amint az uralomban osztozkodó uralkodó osztályok számát tágítani kezdik, e folyamat a hármas számnál semmi esetre sem állhatott meg, annál is kevésbé, mivel a trializmus ebben az időben már nemcsak mint a cseh arisztokrácia követelése szerepelt. E mozgalomnak már akkor a cseh polgárság sokkal szélesebb mozgalma is adott politikai súlyt. Ennek volt a terjedési formája az ausztriai föderalista mozgalom is, amely már nem csupán a csehek, de a többi nemzetiségek követeléseit is kifejezésre juttatta. A dualizmus után nem a trializmusnak kellett következnie a Habsburg Monarchiában, hanem a föderalizmusnak, amely azonban annak teljes átalakulásával, a belső hatalmi viszonyok gyökeres megváltozásával járt volna. A dualizmus lényegében rejlő merevsége miatt, léte veszélyeztetése nélkül, nem tűrt engedményeket. A dualista rendszer lazítása bármilyen irányban a magyar uralkodó osztályok hatalmi helyzetének megsemmisüléséhez vezethetett volna. Amikor tehát Andrassy mereven ragaszkodott a „fennálló jogalaphoz”, akkor a dualizmuson keresztül nem csupán a magyar uralkodó osztályok hatalmi helyzetét, s a Habsburg Monarchia 1867-ben kialakult rendjét védelmezte, hanem az európai hatalmi viszonyokat is, amelyeknek a dualista Monarchia sajátos kulcsponjtja volt, s amelyeket a Monarchia dualista rendszerének meglazításával, vagy megbolygatásával messzemenően meg lehetett változtatni. Másfelől: bármilyen arisztokrata-reakciós „trialista” formában jelentkezett a dualizmus megváltoztatásának terve, a gyakorlatban — a terv képviselőinek legőszintébb fogadkozásai ellenére is — gyökeres átalakulási folyamat indult volna meg, amelynek eredményei — a Németországnak tett ígéretek és a magyarokkal szemben tanúsított óvatosság ellenére is — beláthatatlanok voltak. A dualizmus túlságosan szervesen nőtt ki a Habsburg Monarchia antidemokratikus szerkezetéből, s az előtte járó politikai formákkal ellentétben sokkal szervezesebben épült bele a reakciós közép-európai államrendbe, mintsem hogy az uralkodó konzervatívizmus alapján megdönthető lett volna.

A Hohenwarth-féle föderalista kísérlet bukásának egyik legfőbb következménye éppen az volt, hogy további következtetések levonása is elkerülhetetlenné vált a bécsi udvar és az uralkodókörök számára. Ha 1871 őszéig az uralkodó a kiegyezésben csak egyikét látta azoknak a politikai formáknak, amelyeknek az udvar szempontjából egyetlen hivatásuk az volt, hogy poroszellenes német birodalmi terveik előmozdítóivá váljanak, úgy most két dolgot kellett tudomásul vennie. Egyrészt, hogy a német tervek az osztrák

császár számára örökre füstbe mentek, s másrészt, hogy a dualizmus a Habsburg Monarchia fennmaradásának, s nagyhatalmi helyzetének egyetlen létező s lehetséges politikai formája. Az uralkodó nem is habozott a szükséges következtetések sürgős levonásával, azaz a magyar uralkodó osztályok hatalmi helyzetének végleges megszüntetésével, aminek egyik látható jele Beust kancellár eltávolítása, s Andrássy külügyminiszteri kinevezése volt.

Beust külügyminiszteri ténykedése a kiegyezés első korszakának jellegzetes jelensége volt. Mint a Königgrätz utáni osztrák császári revanspolitika képviselője igen tágan értelmezte külügyminiszter—kancellári feladatát, s úgy intézkedett, hogy működési területéhez nem csupán a diplomácia tennivalói tartoztak, hanem mindaz, ami a totális értelemben vett külpolitikát előmozdíthatja: a belpolitikai erők megfelelő átcsoportosításának tennivalói is. Jogcíme erre kettős volt. Elsősorban a nagynémet eszmekör, amelybe a poroszellenes erőgyűjtés minden fontosabb területe beletartozott. Másodsorban az osztrák külügyminiszteri hivatal, amely a birodalom minden problémája fölött áttekintést nyújtott. Az „idegenség” vádjá alól a poroszellenesség bőven nyújtott felmentést. Ha az uralkodónak adott tanácsai balul ütöttek ki, úgy ezért nem annyira szász volta, mint inkább politikai irányzatának irrealitása és tarthatatlansága felelős. Hasonlóképpen áll a helyzet Beust és Andrássy ellentétével is. Kétségtelen, hogy az adott konzervatív elvi alapon Andrássy képviselte a reálpolitikát. Beust minisztersége utolsó hónapjaiban tanúsított kényszerű közeledése a poroszokhoz nem adhatott menlevelet egész pályája, de főleg osztrák külügyminisztersége alatt követett poroszellenessége számára. Lehet, hogy e poroszellenességének nem csupán elvi okai voltak, hanem személyi okai: Bismarckkal való rivalizálása. Mindez nem változtat azon a tényen, hogy bukása nemcsak személyét érintette, hanem elsősorban az általa képviselt irányzatot. Különösen jellemzőek bukásának körülményei, s ezek politikai tartalma: Beustot ugyanaz a Hohenwarth-válság sodorta el, amelynek kibontakozásához maga is nagy mértékben hozzájárult. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagyni azt, hogy Beust, aki bár 1866—67-ben az osztrák—magyar kiegyezés egyik legfőbb előmozdítója, 1868-tól kezdve tudomással bír a cseh vezetőkkel folytatott bizalmas tárgyalásokról — sőt részt is vesz azokon — amelyeknek bevezetője a cseh koronázási ereklyék Prágába való visszazállítása volt⁵⁵ és amelyeknek

⁵⁵ Beustnak a cseh tárgyalásokkal való kapcsolatára vonatkozólag lásd sajtát, erősen torzított emlékezésein kívül (Aus dreiviertel-Jahrhundert. Stuttgart, 1887. II. k. 190. s. kk.) *E. Taaffe*: Der politische Nachlass. Herausgegeben

az osztrák—magyar kiegyezéssel ellentétes tartalma előtte nem maradt titokban. Beust azonban a poroszellenes erőgyűjtés időszakában az ilyen ellentmondásos módszerek igénybevételétől nem riadt vissza. Csak amidőn a Hohenwarth-kísérlet kudarca már előrelátható volt, 1871 nyarán — az udvarhoz képest viszonylag igen korán — határozta el a szláv koncepcióval való végleges szakítást⁵⁶ s a poroszbarát dualista irányzathoz való csatlakozását. Mindez azonban helyzetén már nem sokat segíthetett. Beust nem válhatott addig képviselt politikájával merőben ellentétes irányzat végrehajtójává, bármilyen szívesen lett volna hajlandó és kapható erre is. Sőt az a körülmény, hogy Hohenwarth megbuktatásában is igen komoly segítséget nyújtott Andrásynak, szintén nem javított megingott helyzetén, nemcsak ellenségeinél s főleg Bismarcknál, de magánál az osztrák udvarnál sem. Alkalmazkodó magatartásával legfeljebb azt érte el, hogy néhány híve, s egy-két gyengébb emberismerettel rendelkező diplomata volt róla enyhébb véleménnyel. Utóbbiak közé tartozott furcsa módon Schweinitz porosz követ is. Segíteni azonban ez sem tudott rajta, s így a változott helyzetben teljesen alkalmatlanná vált hivatala viselésére. Bismarck, aki a Monarchia következő politikai szakaszának legfőbb külső hatalmi tényezőjévé vált, igen határozottan megtagadta a vele való együttműködést.

Bismarcknak Beusttal kapcsolatos végleges véleménye kialakítására s kinyilvánítására 1870 nyarán két körülmény adott alkalmat. Az egyik Schweinitz követ több ízben kifejtett felfogása, amely szerint az elterjedt porosz nézetekkel ellentétben az ő álláspontja szerint Beusttal, a kiegyezés megalkotójával mégis meg kellene kísérelni az együttműködést. A másik Bismarck arra vonatkozó értesülése, hogy Ausztria részéről nemcsak „semleges liga” szervezésén fáradoznak a francia háború legkényesebb időszakában, hanem bizonyos csapatösszevonásokra is készülnek a poroszok ellen. Bismarck a fenyegető helyzetben sajtótámadást indított Beust ellen, majd pedig hivatalos úton intézett rendreutasító kérdést Schweinitzhez, amiért ellentmond annak a felfogásnak, hogy

von Dr. Arthur Skedl. Wien, 1922. 133. s kk., valamint az ott megadott bő irodalmat. *Wertheimer* (i. m. I. k. 653. l.) Werther jelentései alapján szintén bőven foglalkozik Beustnak a cseh válságban tanúsított magatartásával.

⁵⁶ 1870-ben Beust Andrassy előtt olyan kijelentést tett, hogy véleménye szerint „Ausztriának alapjában véve az a hivatása, hogy emitt a szlávok, odaát pedig a magyarok legyenek többségben”. A jelenetet, mint szem és fültanú írja v. *Przibram* i. m. I. k. 215. l.

Beust az Ausztriához való közeledés legfőbb akadályá.⁵⁷ Sőt néhány nappal később olyan irányú utasítást is adott a sajtónak, hogy terjessék azt a gondolatot, amely szerint éppen Beust az a személy, aki a porosz—osztrák jó viszony helyreállításának egyedül áll az útjában.⁵⁸ Schweinitz, akire Beust egyénisége különösen vonzó hatást gyakorolhatott, Bismarck intézkedéseitől és a porosz sajtó hangjától saját bevallása szerint „magánkívüli” állapotba került. Bismarck távirati kérdésére adott válaszjelentésében kifejtette, hogy nézete szerint Beust valószínű utóda porosz szempontból még ártalmasabb volna mint ő, akár valamilyen ultramontán lesz, vagy franciabarát, akár pedig magyar lesz, vagy egyoldalúan Oroszország híve.⁵⁹ Ez a fejtegetés adott Bismarcknak indítékot arra, hogy a Beust utódlásával összefüggő porosz államérdekeket — mint már erről korábban szó volt — Schweinitznek megmagyarázza.

Bismarck mindenekelőtt kiemelte azt, hogy Beustnak a követ előtt tanúsított mértékletessége poroszellenes magatartásában, semmiféle előnyt nem jelent. Nyíltan ellenséges Ausztria még a háborús veszély mellett is kevesebb kényelmetlenséget jelentene, mint Beust állandóan változó és kiszámíthatatlan intrikái. Éppen ezért semmilyen ok sincs Beust iránt hálára, amiért poroszellenességét nem hajtja túl azon a határon, amelyet hivatalának féltése megszab a számára. Az „előítéletmentes államférfiú éleselméjűségébe” vetett bizalom pedig ugyancsak inkább káros illúziókat kelthet, mint amennyire támogatást ad. Ebben a vonatkozásban Schweinitz követ inkább felettese tapasztalataiban bízzék — írja Bismarck. — Ami pedig Beust utódlásának azt a kérdését illeti, hogy bukása után porosz szempontból nem lesz-e még rosszabb a helyzet, csak tagadólag lehet válaszolni. „Semmiképpen sem él bennem a kívánság — írja Bismarck — hogy gróf Andrásst lássam az ő helyén, s nem is akarok határozott ítéletet mondani arról az irányzatról, amelybe utóbbi vezetné az osztrák politikát. Igen nehéz az ellentmondásos értesülések között eldönteni, hogy a háborús, vagy békés irányzatot ő képviseli-e, vagy Beust. Ezzel szemben azt hiszem, hogy francia rokonszenvei kevésbé szólnak Franciaországnak, mint Napóleon császár személyének, akinek lekötelezettje. Klerikális kormány szintén nem jelent veszélyt számunkra. Belpolitikailag gyenge volna, általában azonban kénytelen lenne kon-

⁵⁷ Telegramm an den Gesandten in Wien v. Schweinitz. Vendresse, 1870. szeptember 3. *O. v. Bismarck*: Ges. Werke. 6/b. k. No. 1776.

⁵⁸ Uo. 1. sz. jegyzet.

⁵⁹ v. Schweinitz i. m. I. k. 274—276. l. 1870. szeptember 5—7-i napló-jegyzetek.

zervatív politikát folytatni és reánk támaszkodni, mint ahogy most a pápa is nálunk keres támogatást. Túlságosan bizalmas és ellenünk irányuló oroszbarátságtól azonban sem magyar, sem klerikális minisztérium esetén nem kell tartanunk, az elsőnek a magyar, utóbbinak a lengyel és katolikus viszonyok állják el az útját. E pillanatban az a legfőbb érdekünk, hogy Ausztria és Oroszország ne németellenes alapon egyezzek meg egymással, s hogy mi nyújtsuk a kezünket mind a kettőnek. Ehhez azonban olyan osztrák miniszterre van szükség, akinek politikai és személyes előlétele nem sugalmaz nekünk leküzdhetetlen bizalmatlanságot, amilyen Beust grófot minden irányban elszigeteli.”⁶⁰

Beust bukása egy korszak lezárulását, Andrásy kinevezése új korszak kezdetét jelentette a Habsburg Monarchia dualista rendszerének történetében. A lezárt korszak egyik legfőbb jellemvonása, hogy számos eleme, elsősorban nagynémet törekvései a régebbi múlt maradványai voltak, s teljesen csak a Hohenwarthválság után enyésztek el. Az 1867-es kiegyezés a császári udvar részéről még nem jelentette a régi nagynémet törekvések végleges felszámolását, hanem éppen a birodalmi erők olyan átcsoportosítását, amelynek a német hegemoniáért folytatott küzdelmet szélesebb alapra kellett volna helyeznie. Ennek azonban az ellenkezője következett be. Ugyanaz az erő, amely a Habsburg-udvarra a kiegyezést kényszerítette, 1867 után egyre távolabb sodorta eredeti terveitől, attól, hogy az összbirodalom erőforrásait elsősorban a német kérdés osztrák jellegű rendezésének szolgálatába állíthassa. A magyar uralkodó osztályok viszont az 1871-es válság után a Monarchiában bizonyos időre igen jelentős politikai és hatalmi tényezőkké lettek. Ez a döntő fontosságú politikai földcsuszamlás a föderalista kísérlet bukásának természetes következménye volt és a dualista rendszer végleges megszilárdulásában jutott kifejezésre. Andrásy Gyula közös birodalmi külügyminiszterré történt kinevezése a Monarchiában végbement hatalmi súlyponteltolódás látható jele volt.

E kinevezés az 1866–67-ben kezdődött kiegyezései korszak második szakaszának bevezetése. Az új periódusnak a két fő jellemző vonása, hogy egyrészt véglegesen felszámolta a régi nagynémet tervek következményeit, másrészt félévszázadra vitathatatlanra tette a magyar uralkodó osztályok vezető szerepét a magyar állam, a „szent korona” területén. A nagynémet koncepció helyébe a régi Bruck-féle balkáni orientáció került, aminek lényege

⁶⁰ Erllass an den Gesandten in Wien v. Schweinitz. Meaux 1870. szeptember 18. O. v. Bismarck: Ges. Werke, 6/b. k. No. 1813.

az volt, hogy „keleten megteremtse” és „nyugaton megszilárdítsa” a dualista Monarchia érdekeinek megfelelő politikát.⁶¹ Hogy ez alatt mit kellett érteni, azt Andrassy 1870 novemberében, a pontusi válsággal kapcsolatban megmutatta. Beust engedékenyebb politikájával szemben — aki feltehetően szívesen beleegyezett volna abba, hogy Oroszország felmondja az 1858-as párizsi békeszerződést — Andrassy a leghatározottabb visszautasítási álláspontját vitte keresztül. Ezzel sikerült a Monarchia jövődiplomáciájának új irányzatát is — az Oroszországgal való ellentét további fenntartását — kifejezésre juttatnia. Ennek az álláspontnak felelt meg a dualista rendszer új, belső birodalmi politikája is, amelyre Andrassy állítólagos szavaiból lehetett következtetni: „A szlávokat nem lehet kielégíteni. Végcéljaikat legfeljebb Oroszország elégíthetné ki — az összes szlávok egyesítésével.”⁶² Andrassy szavai Kossuth meggyőződésével épp úgy ellenkeztek, mint a szláv liberális Palackynak a véleményével.⁶³

Andrassy a birodalom régi belső ellentmondásait nem oldotta fel, hanem még jobban elmélyítette. Nemcsak a magyarság és a nemzetiségiekét, hanem a magyar és az osztrák államok közöttieket is. Ezért kissé túlzott a Deák-párti korábrázolásnak az a megállapítása, hogy Ausztriában Andrassyt oly rokonszenv övezte, amellyel szemben „magyarsága nem szült megütközést”.⁶⁴ Sokkal hitelesebbnek látszik ennél az a leírás, amelyet az osztrák Przibram ad arról, hogy Ausztria népei nem fogadták különösen barátságosan az „új embert”. Hogy a csehek és klerikális feudálisok fogukat csikorgatták a miniszter ellen, aki az alapcikk és a Hohenwarth

⁶¹ Öt év története 1867—1872. Bp. 1878. 228. l.

⁶² L. v. Przibram: Erinnerung. I. k. 315. l. Andrassy kijelentésénél a szerző állítása szerint személyesen jelen volt.

⁶³ Palacky Schuselkának küldött írásában kifejti, hogy Ausztria fenntartása csakis föderalista alapon lehetséges. A „szétmorzsolódástól” csak olyanok félnek, akik tulajdonképpen semmilyen Ausztriát nem akarnak, csak Német- vagy Magyarországot. Mintha föderatív államoknak elégedett lakossággal nem volna nagyobb ellenállóerejük, mint a centralista államoknak a maguk szétűző és elégedetlen elemeivel. Ausztriában kevesen vannak, akik demokratikus álláspontot vallanak, annak ellenére a szlávfalók sem lesznek hosszú életűek. A Mokusev-féle oroszok persze szintén nem különböznek semmiben sem ezektől, mert mindannyiuknak csak az a céljuk, hogy a szláv nemzetiségeket elnyeljék és megsemmisítsék. Ha azonban a cseh nemzetiségnek meg kellene szűnie, akkor mindegy volna a számára, hogy németek, magyarok, vagy oroszok nyelik-e el. A Mokusev fajtájú oroszoknak is rá kell majd jönniök arra, hogy a cseh-szlávokban ne jövőbeli oroszokat lássanak, hanem őszinte barátokat (Prága, 1873. június 2.). F. Palacky: Gedenklätter. Auswahl von Denkschriften, Aufsätzen und Briefen. Prága, 1874. 185—187. l.

⁶⁴ Öt év története. 225. l.

kabinet holttestén keresztül jutott a Ballhausplatzra, az érthető — írja Przibram az emlékirataiban. Kevésbé érthető azonban a bizalmatlanság az ausztriai németek — azaz a liberálisok — részéről, akiknek tudniok kellett volna, hogy a külpolitikában Andrassy Németország viszonylatában, a belpolitikában pedig az alkotmányhoz és a liberális eredményekhez való ragaszkodásában sokkal veszélytelenebb volt a számukra, mint bármely „eddig ágyastársuk”. A centralista hagyományok azonban még erősen éltek. A dualizmusban, ahogy azt a kiegyezés létrehozta, áldozatot láttak, nem pedig azt, amit Magyarországon, a régebbi állapot helyreállítását, vagy éppen részletfizetést a teljes függetlenségre. Ezért néztek Andrassyra, mint legyőzőjükre oly ferdén, s nem látták benne a szövetségest. Hasznossági okokból persze kezet nyújtottak neki, lelkükben azonban hidegek maradtak, sőt Schäßfle köreiből „Andrassy király”-ról szóló mérgezett nyilakat lőtték feléje. Hihetetlennek tűnt nekik, hogy a külpolitikát, a Habsburg Monarchia eddig német államférfiak számára fenntartott kizárólagos területét — a magyar kezekre bízta. Meg kellett érniök, hogy Ausztria német szövetségből való kiszorításának fájdalmas veszteségét külsőleg is a világ elé tárják azzal, hogy a „kétfejű sas zászlóját olyan kézre bízják, amely csak az István-korona lobogójának viselésére látszott. eddig hivatottnak”.⁶⁵

Przibram leírása nemcsak Andrassy ausztriai fogadtatásáról ad szemléltető képet, hanem arról a viszonyról is, amely Ausztria és Magyarország között az elkövetkező időszakban kialakulóban volt. Pedig ez az ábrázolás a jóindulatúak közé tartozik.

5.

Przibram leírásának azért van jelentősége, mert igen érdekesen jellemzi Andrassy ausztriai fogadtatásának hangulatát és felszín alatti visszhangját. E hangok a magyar vezetőkörök részéről igazolást nyertek.

Utóbbiak közül ez alkalommal csupán ifjabb gr. Andrassy Gyula munkájának néhány mondatát kívánjuk kiemelni, hogy megmutassuk a magyar vezetőkörök nézeteit a Monarchiában elfoglalt helyzetükről. E vélemények jellemzője éppen az, hogy Magyarországnak a dualizmuson belül elfoglalt helyzetében olyan nemzeti eredményeket látnak, amelyek évszázadok óta elérhetetlenek voltak. A szerző megállapítja, hogy Magyarország a Monarchiában olyan túlsúlyra tett szert, amely hatalmi befolyását szilár-

⁶⁵ v. *Przibram* i. m. I. k. 322—323. l.

dan megalapozta. A továbbiakban e megállapításnak kizárólag külpolitikai vonatkozásaival kívánunk röviden foglalkozni.

Ifjabb Andrássy megállapításainak egyik fő kiinduló pontja az, hogy Ausztriát a külső hatalmak közül „Bismarck bölcsessége mentette meg”.⁶⁶ Magyarországnak a kiegyezés befolyást szerzett a külügyek irányítására s ez arra vezetett, hogy a „*Monarchia politikája Magyarországra akaratának megfelelően alakult . . . Magyarország akaratának a kiegyezés óta Európa legnagyobb eseményei alakításában hatalmával teljesen arányban álló része volt*”. Olyan része, mint „Mátyás király óta sohasem”. Különösen ez a helyzet 1870 óta, amikor a magyar befolyás olyan fordulatot szabott a Monarchia külpolitikájának, amely „Európa fejlődésének is irányt adott”.⁶⁷ Ez elsősorban az Andrássy által Beust ellenében keresztülvitt semlegességi politikára vonatkozott, amely a wörthi csata után végleg győzött. „A kiegyezés óta a Monarchia Magyarország ellenére politikát nem folytathat”, ami olyan eredmény, amilyenre „a mohácsi vész óta nem volt példa”, s amit a következő évek még fokoztak,⁶⁸ mert „a monarchia szakított a régi osztrák tradíciókkal és a nyugati ambíciókkal, s szabad kezet adott neki keleti érdekeinek megóvására, amelyek elsősorban Magyarországot érintik és általa az egész monarchiát”.⁶⁹ Magyarország megint a nemzetközi politikának egyik tényezőjévé vált. Nem mint teljesen független erő, de mint „ennél több, mint egy nagyobb hatalomnak... egyik irányadó tényezője . . .” „A kiegyezés értelmében nekünk jutott befolyást búsán gyakoroltuk. Sőt fejlettebb alkotmányos életünknel fogva . . . szavunk mindeddig nagyobb súllyal nyomott a közös mérlegben, mint a hasonló jogokkal ellátott, de politikailag kevésbé egységes Ausztria szava . . .” „A monarchiának irányadó tényezője ma Magyarország.” „Magyarország fontossága az európai politikára nézve mindinkább előtérbe nyomul, mindinkább ki-domorodik.”⁷⁰

Ifjabb Andrássy sorainak olvasásakor a későbbi kor szemlélője megdöbben e szűk látókörű dicsekvésre. Nem tagadható, hogy a magyar uralkodó osztályok 1870 után néhány évre vezető szerephez jutottak a Monarchia külpolitikájában, aminek — mint említettük — Andrássy külügyminiszteri kinevezése is egyik megnyilvánulása. E vezető szerep azonban bizonyos politikai konstelációból adódott, nem pedig a magyar uralkodó rétegeknek a tár-

⁶⁶ Gr. Andrássy Gy. : Az 1867-iki kiegyezésről. 132–133. l.

⁶⁷ Uo. 188–199. l. (Kiemelés tőlem. — G. I.)

⁶⁸ Uo. 202–203. l.

⁶⁹ Uo. 202. l. (Kiemelés tőlem. — G. I.)

⁷⁰ Uo. 207–208. l. (Kiemelés tőlem. — G. I.)

sadalomból merített rendkívüli erejéből, s ezért nem is lehetett sem szilárd, sem előremutató. A magyar nagybirtokos arisztokrácia az osztrák és a cseh nagyburzsoáziához viszonyítva nem képviselt olyan erőt, amely a birodalmon belüli vezető szerepét tartóssá tehetné volna. Ellenkezőleg, rendkívüli befolyása a birodalom életében egyrészt ideiglenes jellegű volt, másrészt a háttérbe szorultságukból kiemelkedő egyéb birodalmi politikai tényezők részéről igen erősen támadható. Mivel a magyar uralkodó osztályok monarchiabeli helyzetét gazdasági alap nem szilárdította, és jelentős kapitalista gyökerek nem kötötték a birodalom korszerű fejlődésének érdekeihez, szerepük nemcsak konjunkturális volt, de hatásaikban és következményeiben végzetes.

Igen jellemző az az álláspont is, amire a magyar uralkodó osztályok szerepének délnémet megfigyelője jutott, az ti. hogy a Habsburg Monarchia társadalmi szerkezetének egyik legjellemzőbb vonása ebben az időszakban a német liberálisok gyengesége a föderalista kísérletek elhárításában, amelyeket éppen ezért csakis a magyar Andrássy segítségével lehetett meghúsitani. Ekkor vált először nyilvánvalóvá — olvassuk — hogy a Habsburg-állam, „természetből fogva föderatív államnak teremtve, a magyar ellenállás megtörése nélkül sohasem juthat természetes alkotmányához”. 1871-ben, Ausztria föderatív átalakításának megakadályozásával „kezdődött a magyarok sajátos uralma Ausztria és népei fölött”. A föderalizálás előfeltétele a magyarok félreállítása volt a Monarchián belül, mert Königrätz óta épen ők képezték a legsúlyosabb akadályt ezen az úton. Ekkor azonban ismét érvényesült a porosz—magyar sorsközösség hatása: „A poroszok és magyarok szervezték meg 1867-ben Közép-Európát, s az alkotáson nem engedtek változtatást.” Andrássy — Bismarck titkos támogatásával — döntötte meg Hohenwarth föderalista kormányát, ami azt jelentette, hogy „amíg Kisnémetország porosz vezetés alatt állott, addig a magyaroknak nem volt mitől félniök”, mert „az osztrák államférfiak a csehek eredményeiben a szlávok győzelmét látták”,⁷¹ s inkább kitartottak a dualizmus mellett, annak ellenére, hogy a centralista alkotmány egyre tarthatatlannabbá vált Ausztriában is.

Schüssler álláspontjával, amely szerint a Monarchia „természetből fogva föderatív állam”, vitatkozni lehet, mivel az önálló és független kis államok létrejötté az adott fejlődési szakaszban semmivel sem tekinthető alacsonyabb formának a nemzeti erők ki-

⁷¹ W. Schüssler: Österreich und das deutsche Schicksal. Leipzig, 1925. 46—47. l.

bontakozása számára, mint a monarchikus alapon összefogott szövetséges állam. Abban azonban igaza van Schüsslernek, hogy 1870 után a magyar—porosz együttműködés együttesen állott az útjában a dualista Monarchia minden átalakítási kísérletének. Ugyanerre az eredményre jut végső fokon a marxista történész, Szkazkin is, aki megállapítja, hogy a dualista rendszer fenntartását, s ezen belül a magyar érdekek tényleges túlsúlyának érvényesülését Bismarck támogatta német politikájának hathatósabb előmozdítása érdekében.⁷² Eltekintve attól, hogy a magyarokra való támaszkodás teljes mértékben megfelelt Poroszország történelmi tapasztalatainak, a helyzet úgy alakult, hogy a magyarok uralma az osztrák Monarchiában Poroszország Németország fölötti uralmának is a záloga lett és fordítva. A magyarok politikai túlsúlya a dualista birodalomban abból következett, hogy Cislajtániában viszonylag gyenge volt a német elem: ez a gyengeség többek között annak volt a következménye, hogy Ausztriát kiűzték Németországból.⁷³ A kiegyezést követő események megmutatták, milyen mértékben van összefonódva Poroszország és Magyarország. Ausztriának minden Poroszország ellen irányuló kísérlete a magyarok ellenállásába ütközött, az ausztriai föderalista kísérletek pedig a poroszokéba. A dualista rendszer és a magyarok uralmának támogatása Poroszország későbbi politikájának is sarkpontja volt, ugyanakkor azonban a gyenge pontja is.⁷⁴ Emellett kétségtelen, hogy a régi német—osztrák viszony, s a nagynémet eszme bizonyos formában Bismarckra is kihatott. A List—Brück-féle eszmék Közép-Európa és a Kelet kapcsolatairól reá is hatással voltak. Kiderült ugyanis, hogy Németország Ausztrián keresztül juthat a leginkább Kelet felé, aminek később a „kibővített Poroszország” számára különös jelentősége volt.⁷⁵ Mindezek az elemek együttvéve idézték elő, hogy Bismarck Poroszországa és a dualista Monarchia között antidemokratikus alapon kellett az együttműködésnek kialakulnia.

A fentebb ismertetett tényekből és véleményekből eléggé kiviláglott, hogy a dualista rendszer és a magyar uralkodó osztályok külpolitikai túlsúlya között, a dualizmus megszilárdulása és Bismarck német egyesítő politikája között, végül pedig Bismarck reakciós politikai rendszere és a magyar nagybirtokos uralkodó osztályok dualizmuson belüli helyzete között a legszorosabb okozati összefüggés található. Ez az összefüggés mélyebb és több

⁷² Sz. Szkazkin : Konyec avsztro-russzko-germanszkovo szozjuza. Moszkva, 1928, 18. l.

⁷³ Uo. 22. l.

⁷⁴ Uo. 22. l.

⁷⁵ Uo. 24. l.

volt, mint a magyar és a porosz vezető csoportok véletlennek látszó politikai együttműködése: ez a forradalomellenesség alapján létrejött, reakciós közép-európai politikai rendszer legfőbb alakító erőinek végzetes következményű összefonódása volt. Bismarck és Andrassy együttműködéséből nem jöhetett létre sem haladó, sem tartós megoldás Közép-Európa problémái számára.

6.

Bismarck később is tett említést arról, hogy a Habsburg Monarchia fejlődését igen régóta igyekezett új vágányokra terelni. „Ausztriával mindig meg akartam egyezni: már 1852-ben ilyesmi lebegett a szemem előtt” — mondotta egy alkalommal. E tervnek azonban előbb meg kellett teremteni az előfeltételeit, mert Ausztria nem akarta Poroszországot a Német Szövetségben egyenrangú tényezőként elismerni, nem akart osztozni, hanem mindent el akart tulajdonítani. Ezért kellett 1866-ban megragadni az alkalmat arra, hogy Ausztriát „kidobva az ajtón” másokkal jutányosabb feltételek között lehessen megegyezni. Ezután 1870-ben lehetett volna Ausztriával kiegyezni, Beusttal azonban nem lehetett mit kezdeni, s ezért a bevezető lépések eredménytelenek maradtak. Andrassy hajlamosabbnak mutatkozott. A régi gondolatot az új viszonyoknak megfelelően más formában kellett megfogalmazni. „Nyílt alkotmányos szövetséget akartam — mondja Bismarck — a koalícióval szemben, amely feloldhatatlan, s amelyet nálunk csak a császár, a szövetségi tanács és a birodalmi gyűlés bonthat fel, náluk pedig a császár, innen és túl. (Ti. a Lajthán.) Így jött a török háború, a Berliini Kongresszus, s megvalósítása mindannak, ami elő volt készítve . . .”⁷⁶ Még teljesebbé teszi e gondolatot az a megfogalmazás, amelyet Bismarck a német és az osztrák birodalom együttműködésének szükségességéről 1879-ben I. Vilmos császárnak fejt ki. „Már az 1866-i nikolsburgi béketárgyalásokon is az volt az érzésem az össznémet történet ezeréves közösségével kapcsolatban, hogy azt a köteléket, amelyet akkor a német alkotmány reformja miatt szét kell szakítani, előbb, vagy utóbb nekünk kell helyreállítanunk.”⁷⁷ Bismarck szerint ez volt tehát az az irány, amelyet a Habsburg-birodalomnak további fejlődésében követnie kellett.

⁷⁶ Gespräch mit dem Schriftsteller Dr. M. Busch. Berlin, 1880. március 9. *O. v. Bismarck*: Ges. Werke. 8. k. No. 262.

⁷⁷ Der Reichskanzler Fürst v. Bismarck an Kaiser Wilhelm I. Gastein, den 31. august 1879. Die grosse Pol. der Europäischen, Kabinette. 3. k. No. 455.

Bismarck a Monarchia hivatására és berendezésére vonatkozó elképzeléseit Jókai Mórral folytatott beszélgetésében is kifejtette. Ebben azt kívánta Bismarck magyar látogatójának bizonyítani, hogy Közép-Európának szüksége van a konszolidált osztrák—magyar Monarchiára. Ő ezt már 1866-ban is belátta, ezért kötött Ausztriával olyan békét, amit sok honfitársa ellenzett. *A Lajtáninnen a német — túl a magyar elem hivatott a kormányzásra —* mondotta többek között. A többi törzsek is adnak ugyan jó katonákat, államférfiúi ismereteik és képességeik azonban főleg a németeknek és a magyaroknak vannak. Mindannyiukat a közös múlt fogja össze. Minthogy kicsiny nemzetállamok Kelet-Európában lehetetlenek és csak történelmi államok életképesek, ezért kell *Ausztria—Magyarország dualista államformáját fenntartani*. A továbbiakban Bismarck kifejtette, hogy azt a küldetést, amelyet a Monarchiának kell betöltenie, a szomszédos államok nem vállalhatják. Németország nem akarja az osztrák örökös tartományokat anektálni, elég baja van Elzász-Lotharingiával, azt is csak földrajzi okokból csatolta el. Különben is mit kezdene Béccsel, mint határvárossal, amikor Bécsnek és Budapestnek az a küldetése, hogy a keleti civilizáció és kereskedelem gazdag központjává legyen. Az osztrák—magyar Monarchiát sokáig nem fogja senki sem bántani. A német diplomáciának sikerült a Monarchia és Oroszország között egyetértést létrehozni, ami annál jobb, mivel Németországnak kínos lett volna a kettő között választania. De ki támadná meg és minek? Oroszország bőven el van foglalva máshol; bizonyos, hogy a nemzeti-ségi agitáció Magyarországon szintén nem hivatalos orosz körökből indul ki, mert a cár és a kormány békét akar.⁷⁸

Bár Bismarck Jókai előtt tett kijelentéseinek vannak olyan vonatkozásai, amelyek elsősorban „magyar használatra” készültek, főleg az orosz külpolitika békés szándékaira vonatkozó megnyugtatók, tény, hogy szavai tényleges politikai álláspontját fejezték ki. Bismarck nem azért fejtette ki véleményét a dualista Monarchia fenntartásának szükségességéről, mert ezzel Jókaiiban és a magyar közönségben kellemes benyomást akart kelteni, hanem azért, mert valóban ez volt közép-európai politikájának lényege és tartalma. Ezt az álláspontját nem csupán Jókainak mondotta el, hanem közel egy évtizeddel később Rudolf trónörökösnek is, aki előtt néhány bíráló szó után szintén azt hangsúlyozta, hogy a Monarchia és a német birodalom szövetségének éppen a magyarok között kellene a legjobb híveit megtalálnia, s ezért bosszantó egyes

⁷⁸ Gespräch mit dem Dichter M. Jókai. Berlin, 1874. február 27. O. v. Bismarck: Ges. Werke. 8. k. No. 74.

német professzorok és hírlapok tapintatlansága, amidőn az erdélyi szászok és a magyarországi németek elnyomatása miatt siránkoznak. Honfitársainak a birodalomban örülniök kellene, ha a magyar törzset és államot erősíthetik, mert benne biztos szövetségest láthatnak.⁷⁹ Hasonló, bár már bizonyos kételyekkel kevert kívánságait fejezi ki Bismarck az emlékirataiban is, amidőn szövetségeseinek megbízhatóságán elmélkedik. Ha Magyarországon mindig az érett ész uralkodnék — mondja egy helyen — akkor e bátor és független nemzet tisztában lenne azzal, hogy mint sziget a szláv népek széles tengerében viszonylag kicsiny számával csakis az ausztriai és németországi német elemekre való támaszkodás révén nyerheti el biztonságát. A kossuthi epizód azonban — folytatja Bismarck most már élesebben fogalmazva kritikáját, a trónfosztásra és Kossuth kiegyezés-ellenességére utalva — valamint a birodalmi németek üldözése azt mutatja, hogy a magyarokban a kritikuss pillanatokban túlteng a huszár és az ügyvéd önbizalma.⁸⁰

Kétségtelen, hogy a német kancellár fokozódóan éles hangját a múlt évek folyamán a magyar tömegek erősödő kiegyezés-ellenes hangulata váltotta ki. A Monarchiával folytatott együttműködésén, alapvető érdekein ez azonban mitsem változtatott, annál is kevésbé, mivel a számára legfontosabb magyar uralkodó körök bizalma a két birodalom egymásrautaltságában mindvégig szilárd és rendületlen maradt. Ez volt az az alap, amely Bismarcknak a Monarchia fenntartásához fűzött reményeit oly indokolttá és szilárdtá tette. S ugyancsak ez volt az oka annak is, hogy Bismarck a Monarchiával kiépített együttműködését éppen annak az időszaknak a lezárulásakor akarta alkotmányos úton megszilárdított szövetséggé kiépíteni, amelynek döntő politikai tényezője a magyar nagybirtokos uralkodó osztály, s képviselője gr. Andrássy Gyula volt. Bismarck tudatában volt annak, hogy az egymásra utalt „két német nagyhatalomnak” a korábban jól bevált kölcsönös biztosítási rendszer, a Német Szövetség helyére új „békeligát” kell állítania közös védelmi intézkedésekkel. Ugyanekkor tudta azonban Bismarck azt is, hogy ezt a szövetséget, ha csak lehetséges, Andrássyval kell megkötnie, olyanformán, hogy az az utódját is kötelezze,⁸¹ mert arra is gondolt, hogy az utódok — akár Heymerle nagykövetről lesz szó, akár Kálnoky alállamtitkárról, vagy éppen Metternich hercegről — a Franciaországhoz való közeledés lehető-

⁷⁹ Gespräch mit dem Kronprinzen Rudolf von Österreich. 1883. február 28. (Przibram közlései nyomán.) Uo. No. 346.

⁸⁰ O. v. Bismarck: Ged. 2. k. 270–271. 1.

⁸¹ Bismarck an das Auswärtige Amt. 1879. augusztus 29. Die Gr. Pol. 3. k. No. 449.

ségét is fenntartják, különösen ha nem kaphatnak Németország részéről megfelelő védelmet váratlan orosz támadás ellen.⁸² Ilyen körülmények között Bismarcknak sürgős volt a Habsburg Monarchiával két évtizedre szánt szövetségi terv megvalósítása. Ezt a sürgősséget egyébként Andrassy ugyanígy érezhette, különben nem halasztotta volna el végleges visszavonulását, mielőtt a védelmi szövetséget az orosz támadás „közös elhárítására” tető alá nem hozza.⁸³

A német—osztrák—magyar kettősszövetség befejező cselekménye volt annak a folyamatnak, amely 1866-ban Bismarck és a Klapka-légió szinte „illegális” együttműködésével indul meg a Habsburg Monarchia „meghódításáért”. A Habsburg Monarchiát nem hódították meg katonailag, de a porosz és a magyar uralkodó osztályok együttműködésével mégis sikerült elsősorban külpolitikai érdekeltségeit oly módon — gyökeresen — átalakítani, hogy bizonyos időre jelentős mértékben e két vezetőréteg irányítása alá került. A magyar uralkodó rétegek politikai súlyának csökkenésével az osztrák burzsoázia mindinkább visszahódította korábbi helyét, mindez azonban már semmit sem változtathatott azon a tényen, hogy az osztrák—magyar Monarchia a porosz és magyar uralkodó osztályok másfélévtizedes együttműködése eredményeképpen olyan pályára került, amelyet a magyar vezető csoportok helyére nyomuló osztrák érdekeltségek csak folytatni tudtak, de megváltoztatni nem, arról nem is szólva, hogy letérni róla a birodalom teljes összeomlásáig szintén képtelenek voltak. Az áldozat, amelyet a porosz és a magyar uralkodó osztályok ezért az együttműködésért hoztak, nem volt nagy. Bismarck az orosz szövetséget ejtette el, amely 1863-ban, 1866-ban és 1870-ben Poroszország hatalmi helyzetét mentette meg. A kettős szövetség megkötése után az oroszokkal való együttműködésre már kevésbé volt szüksége, sőt a dualista Monarchia és Németország balkáni érdekeltségeinek összehangolása után ez az együttműködés nem is volt tovább fenntartható.

A magyar uralkodó osztályok a dualizmus külpolitikai alátámasztására létrehozott kettősszövetséggel a Monarchia népeit áldozták fel. Ezek fizették meg a legdrágábban azokat a „győzelmeket”, amelyeket Világosnál az osztrák abszolutizmus, az 1867-es kiegyezésnél pedig az osztrák és a magyar uralkodó csoportok kiváltak.

⁸² Bismarck an Kaiser Wilhelm I. 1879. augusztus 31. Uo. 3. k. No. 455.

⁸³ Uo. 3. k. No. 449.

ZUSAMMENFASSUNG

Durch den Sieg der Habsburgermacht im Jahre 1849 über den ungarischen Freiheitskrieg wurde die schwere Krise der österreichischen Monarchie nicht behoben. Infolge des Sieges der absolutistischen Kräfte geriet das Reich in neue Widersprüche, die nicht nur auf innenpolitischem Gebiet, sondern auch in außenpolitischer Beziehung immer schwerer überbrückbare Schwierigkeiten heraufbeschwörten. Diese Schwierigkeiten gelangen in der Zweideutigkeit der Rolle Österreichs im Krimkrieg sowie in seiner diplomatischen Niederlage zum Ausdruck, ferner äußerten sie sich auch darin, daß Österreich durch sein Verhalten endgültig das Bündnis des russischen Zaren verlor. Im Jahre 1859 erleidet jedoch der österreichische Absolutismus bei Solferino seine erste militärische Niederlage, wodurch der Besitz seiner italienischen Provinzen erschüttert wird. Die Niederlage bei Königgrätz im Jahre 1866 wirft die großdeutschen Bestrebungen der Habsburger über den Haufen.

Die im Freiheitskrieg unterlegene ungarische Nation gab ihre Hoffnungen auf die Wiedererlangung ihrer Selbständigkeit nicht auf. Zur Erreichung dieses Zieles standen ihr zwei Wege offen: den einen beschritt die liberale Gruppe der ungarischen Herrscherklassen, sie war bestrebt einen je ehernen Ausgleich mit den Repräsentanten der Habsburgermacht zu erzielen. Diesen Standpunkt vertrat Graf Gyula Andrassy bereits im Jahre 1850, und einige Jahre später József Eötvös und andere. Den zweiten Weg schlug Lajos Kossuth in der Emigration ein. Auf Grund der Erfahrungen der anderthalb Jahrzehnte währenden schweren Kämpfe nach dem Freiheitskrieg gelangte er zu der Überzeugung, daß die Probleme Ungarns und der Völker Südosteuropas in demokratischer Weise nur im Rahmen einer Konföderation gelöst werden können. Der Plan Kossuths war jedoch undurchführbar, nicht nur wegen seiner inneren Widersprüche und des Widerstandes, den die ungarischen Herrscherklassen ihm entgegenbrachten, sondern auch infolge der internationalen Verhältnisse, unter denen auch ein in gesellschaftlicher Hinsicht besser fundierter Plan gescheitert wäre.

Diese internationalen Verhältnisse nahmen im Aufstieg des Preußen von Bismarck für die Habsburgische Monarchie reale Formen an. Laut den Feststellungen von Marx und Engels vertrat Preußen damals bei weitem kein progressives oder demokratisches Gesellschaftssystem, doch es entsprach den Anforderungen der deutschen Geschichte der Neuzeit, alle deutschen Landesteile in einem Staat zu vereneigen. Innenpolitisch erreichte es dieses Ziel durch das Zusammenhalten der deutschen Herrscherklassen, im Wege der Unterordnung der Bourgeoisie den herrschenden Junker-Kreisen und durch militärische Maßnahmen. Außenpolitisch hatte Preußen bedeutende Erfolge zu verzeichnen. Dank dem, daß es sich zur Zeit des polnischen Aufstandes an die Seite Rußlands gestellt hatte, gelang es ihm die Unterstützung des Zaren fast bis 1879

in allen Aktionen für sich zu gewinnen, was besonders zu dem Zeitpunkt wichtig war, als die mit Österreich bestehenden Gegensätze in den Machtbestrebungen immer mehr an Schärfe zunahmen.

Die Verwirklichung der auf die Einigung der deutschen Landesteile gerichteten Bismarckschen Pläne war nur durch die Vernichtung der großdeutschen Vorstellungen der Habsburger möglich. Laut der Bismarckschen Konzeption, wie er dies noch vor seinem Regierungsantritt mehrfach selbst ausgeführt hatte — müsse Österreich von dem Plan zur Vereinigung der deutschen Staaten Abstand nehmen, und die Durchführung dieser Aufgabe an Preußen abtreten. Österreich müsse sich dagegen zu einer südosteuropäischen Großmacht entwickeln, mit dem Schwergewicht auf Ungarn. Die auf diese Weise umgewandelte Habsburgische Monarchie könne dann in vollem Maße auf die Freundschaft und das Bündnis des vereinten Deutschland rechnen.

Es ist sehr verständlich, daß Bismarck bei der Verwirklichung dieses Planes bedeutende Unterstützung bei den ungarischen Herrscherklassen fand. Er hatte mit diesem Umstand auch gerechnet, ungeachtet dessen, daß er nicht der besten Meinung über die ungarische Sache war, empfand er es doch als unwürdig, daß Preußen im Jahre 1849 an der Niederwerfung des ungarischen Freiheitskrieges nicht teilnehmen konnte. Trotzdem schreckte er zwecks der Förderung seiner diplomatischen Ziele im Jahre 1866 nicht davor zurück, im Wege des Generals Klapka die ungarische Legion ins Leben zu rufen, die zwar keine militärische Bedeutung hatte, doch konnte er sie zur Zeit der Beendigung des Preußisch—Österreichischen Krieges als Drohung gegen den österreichischen Kaiser und Napoleon III. gebrauchen. Wegen dieser »revolutionären« Tat wurden zwar Bismarck seitens gewisser reaktionärer preußischer Kreise Vorwürfe gemacht, doch gelang es ihm, dieselben mittels geschickter Rabulistik abzuwehren. Durch die Klapka-Legion gewann Bismarck dennoch tiefere Einsicht in die Bestrebungen der ungarischen Herrscherklassen, die für seine ferneren Pläne primäre Wichtigkeit besitzen sollte.

Die Rolle der ungarischen Herrscherklassen gewann nach dem Preußisch—Österreichischen Krieg für Bismarck um so mehr an Bedeutung, je mehr am Wiener Hof der Revanche-Gedanke überhand nahm. Der Kaiser von Österreich betraute mit der Vertretung der antipreußischen außenpolitischen Pläne den sächsischen Staatsminister Beust, den der sächsische König Johann I. gerade auf Intervention Bismarcks seines Amtes enthoben hatte. Beust wollte die Reorganisation der antipreußischen Kräfte mit der Regelung der inneren Probleme des Habsburgerreiches beginnen. Aus diesem Gesichtspunkt maß er dem Ausgleich mit den ungarischen Herrscherklassen eine entscheidende Bedeutung bei. Die ungarischen Führerkreise, die sich seit Jahren in müßigen Verhandlungen mit dem Wiener Hof befanden, empfingen die im Ergebnis der Königgrätzer Niederlage herangereifte Bereitschaft Österreichs zum Ausgleich mit diskreter Genugtuung, und der Kompromiß kam zustande. Doch die inneren Probleme des Habsburgerreiches wurden hierdurch nicht gelöst, denn von ungarischer Seite maß man dem Ausgleich eine wesentlich andere Rolle bei als von österreichischer Seite. Während Österreich durch den Ausgleich die Kraftreserven des Reiches für den erneuten antipreußischen Kampf zu organisieren wünschte, war es das Ziel der ungarischen Kreise gerade die Monarchie aus ihrer deutschen Interessenssphäre herauszuheben und sie in eine südosteuropäische Großmacht umzuwandeln. In diesen Bestrebungen erfuhren sie die volle Unterstützung von Bismarck, und in diesem Sinne bedeutete der österreichisch—ungarische Ausgleich in der Tat nicht eine Forderung von Beust's Plänen, sondern den Sieg der preußisch—ungarischen Konzeption. Die Freude und Zufriedenheit der preußischen führenden Kreise widerspiegelte sich auch im Krönungsbericht des Wiener preußischen Gesandten Werther, der seiner Regie-

rung mitteilte, daß sich die Ungarn der ihnen seitens Preußen zuteil gewordenen bedeutenden Unterstützung vollkommen bewußt seien. Ein ähnlicher Standpunkt gelangte auch in der preußischen Presse zum Ausdruck. Es ist interessant hervorzuheben, daß die süddeutschen Blätter bei der Beurteilung des Ausgleichs eher den österreichischen Standpunkt vertraten. Das englische Blatt Times brachte seine Freude über die Machtkonsolidierung des österreichischen Reiches zum Ausdruck. Die zeitgenössischen russischen Zeitungen verlautbarten jedoch ihre Besorgnis über das weitere Schicksal der im Habsburgerreich lebenden Slaven. Im allgemeinen wurde jedoch von allen Seiten die europäische Bedeutung des österreichisch—ungarischen Ausgleichs real beurteilt.

Die eigenartige Kollaboration Bismarcks mit den ungarischen Herrscherklassen fand jedoch durch das Zustandekommen des Ausgleichs noch nicht sein Ende, sie setzte sogar gerade jetzt erst ein, und zwar hauptsächlich aus dem Umstand, daß infolge der österreichisch—preußischen Gegensätze, die im Zweikampf von Bismarck und Beust ihren Ausdruck fanden, sowohl die preußische als auch die ungarische Seite auf eine gegenseitige Unterstützung angewiesen war. Bismarck bedurfte der Hilfe der ungarischen Herrscherklassen bei der Verhinderung des Zustandekommens einer französisch—österreichischen Zusammenarbeit und Bündnisses. Die ungarischen führenden Kreise waren gleichfalls an der Aufrechterhaltung des herausgebildeten Machtverhältnisses interessiert, und wünschten keine Wiederherstellung des österreichischen Übergewichtes. Hinzu kam noch, daß Bismarck zur Konsolidierung der Machtposition der ungarischen Herrscherklassen innerhalb der Monarchie mit bedeutenden Aktionen beigetragen hatte. Zu diesen gehörte, daß er das Wiederaufleben der rumänischen Volksbewegungen in Siebenbürgen zum Sturz der Bratianu-Regierung ausnützte, wodurch er nicht nur das unbedingte Durchsetzen des preußischen Einflusses betonte, sondern auch, daß er seine Machtposition zugunsten der ungarischen Herrscherklassen, zum Durchsetzen ihres Einflusses einzusetzen gewillt sei. Dieses Auftreten Bismarcks — womit er den Einfluß der ungarischen Herrscherkreise auf dem Balkan zu fundieren wünschte — war ein organischer Teil seines Kampfes gegen die österreichische Außenpolitik von Beust. Es ist vollkommen verständlich, daß in den sich immer mehr verschärfenden Gegensätzen zwischen Beust und Andrassy dieses Verhalten Bismarck's für Andrassy eine wesentliche Rückendeckung bedeutete.

Vor der endgültigen Verschärfung des preußisch—französischen Gegensatzes machte Bismarck noch einige Scheinversuche zur Regelung des mit Österreich bestehenden Verhältnisses. Als jedoch seine diesbezüglichen Bestrebungen — unter anderem die Tauffkirchen-Aktion — an Beust's Widerstand endgültig scheiterten, geriet das preußisch—österreichische Verhältnis wieder in eine gefährliche Krise. Diese hatte auch auf das preußisch—ungarische Verhältnis gewisse Auswirkungen. Einesteils hatten die nicht ganz vergeblichen Versuche Beust's das preußisch—ungarische Verhältnis zu vergiften, andererseits das die ungarischen Herrscherklassen außerordentlich stark störende innige Verhältnis zwischen Preußen und Rußland tatsächlich gerade in der für Bismarck allerheikelsten Periode eine Trübung der Beziehungen zwischen Bismarck und Andrassy zur Folge. Beiderseits erfolgten große Anstrengungen zur Klärung der Situation, die sowohl von preußischer als auch von ungarischer Seite von diplomatischen und privaten Persönlichkeiten gleicherweise unternommen wurden. Die Beteuerungen Bismarck's verhalten letzten Endes doch zu einer Klärung der Beziehungen zwischen den führenden preußischen und ungarischen Kreisen, obwohl man in der Haltung Andrassy's auch späterhin Spuren eines Mißtrauens wahrnehmen kann.

Das Verhalten der österreichisch—ungarischen Monarchie trug auch während des Preußisch—Französischen Krieges den Stempel einer Zweideutigkeit. Zweifel-

los nahm Franz Joseph I. und Beust für die Franzosen, Andrassy jedoch zumindest für die Neutralität Stellung. Auf der entscheidenden gemeinsamen Ministerrats-sitzung am 18. Juli 1870 kamen jedoch die einander widersprechenden Ansichten nicht so scharf zum Ausdruck. In Erwartung der Kriegereignisse, vor den ersten Entscheidungen, konnte keiner der Parteien einen endgültigen Standpunkt einnehmen. Beust wagte es nicht, Preußen den Krieg zu erklären, und Andrassy nahm gleichfalls keine offene Stellung ein, obwohl er sich anlässlich des Besuches von Napoleon III. in Salzburg bereits früher für eine Neutralität verpflichtet hatte. Auf diese Weise war der Ministerratsbeschluss — mit dem Standpunkt der bewaffneten Neutralität — nur dazu geeignet, eine entsprechende Form zu finden, um die militärische Entscheidung abwarten zu können.

Die endgültige Regelung der inneren Probleme der Habsburgischen Monarchie war jedoch auch nach dem Kriege 1870/71 noch nicht abgeschlossen. Die Habsburger setzten ihre Hoffnung — für kurze Zeit — auf die Wiederherstellung ihrer früheren Machtposition durch die Umbildung der Monarchie unter Einbeziehung der Tschechen in einen Trialismus. Diese Regelung wurde jedoch von Andrassy — bei stillschweigender Unterstützung Bismarck's — gleichfalls zum Scheitern gebracht. Ganz abgesehen davon, daß der Trialismus die inneren Machtverhältnisse des dualistischen Systems umgestoßen hätte, gefährdete er auch das bei weitem nicht progressive Gleichgewicht des von Preußen zustandegebrachten vereinten Deutschlands und ganz Mitteleuropas. So mißglückte auch dieses Unternehmen der Habsburger, Beust wurde gestürzt und mit der künftigen Leitung der Außenpolitik der österreichisch—ungarischen Monarchie betraute Franz Joseph I. den Grafen Gyula Andrassy. Der Name des neuen Außenministers bedeutete gleichzeitig auch ein neues Programm: die Verwirklichung des Zweibundes, der südöstlichen Orientierung des Reichs, und zum bedeutenden Teil der alten Bismarck'schen Konzeption.

Daß auch diese Form und Struktur der Monarchie von keiner Dauer war, stand außer Zweifel. Sie war auf die Unterdrückung verschiedener Völker aufgebaut, und daher konnte ihr Fortbestehen nur unter den gegebenen reaktionären Machtverhältnissen Europas gewährleistet werden.

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	5
I. <i>Osztrák és magyar út a kiegyezéshez</i>	16
II. <i>A magyar és a porosz törekvések találkozása 1866-ban</i>	32
III. <i>Bismarck és az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés megalkotása</i>	73
IV. <i>Bismarck az osztrák-magyar monarchia dualista rendszerének megszilárdulásáért</i>	122
Zusammenfassung	165

ÉRTEKEZÉSEK
A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ÚJ SOROZAT

A sorozatban megjelent:

Hajnal István

A Batthyány-kormány külpolitikája

Révész Imre

Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából

Wittman Tibor

Az „árforradalom” és a világpiacon kapcsolatok kezdeti mozzanatai
(1566—1618)

Kovács Endre

Magyar—délsláv megbékélési törekvések 1848/49-ben

Lackó Miklós

Adalékok a budapesti munkásság összetételéhez az 1920-as évek végén

Maksay Ferenc

Paraszttság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon

V. Windisch Éva

Közlöny (1848—1849)

Mályusz Elemér

A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog

Berlász Jenő

Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században

M. Kondor Viktória

Az 1875-ös pártfúzió

I. Tóth Zoltán

Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790—1848)

Heckenast Gusztáv

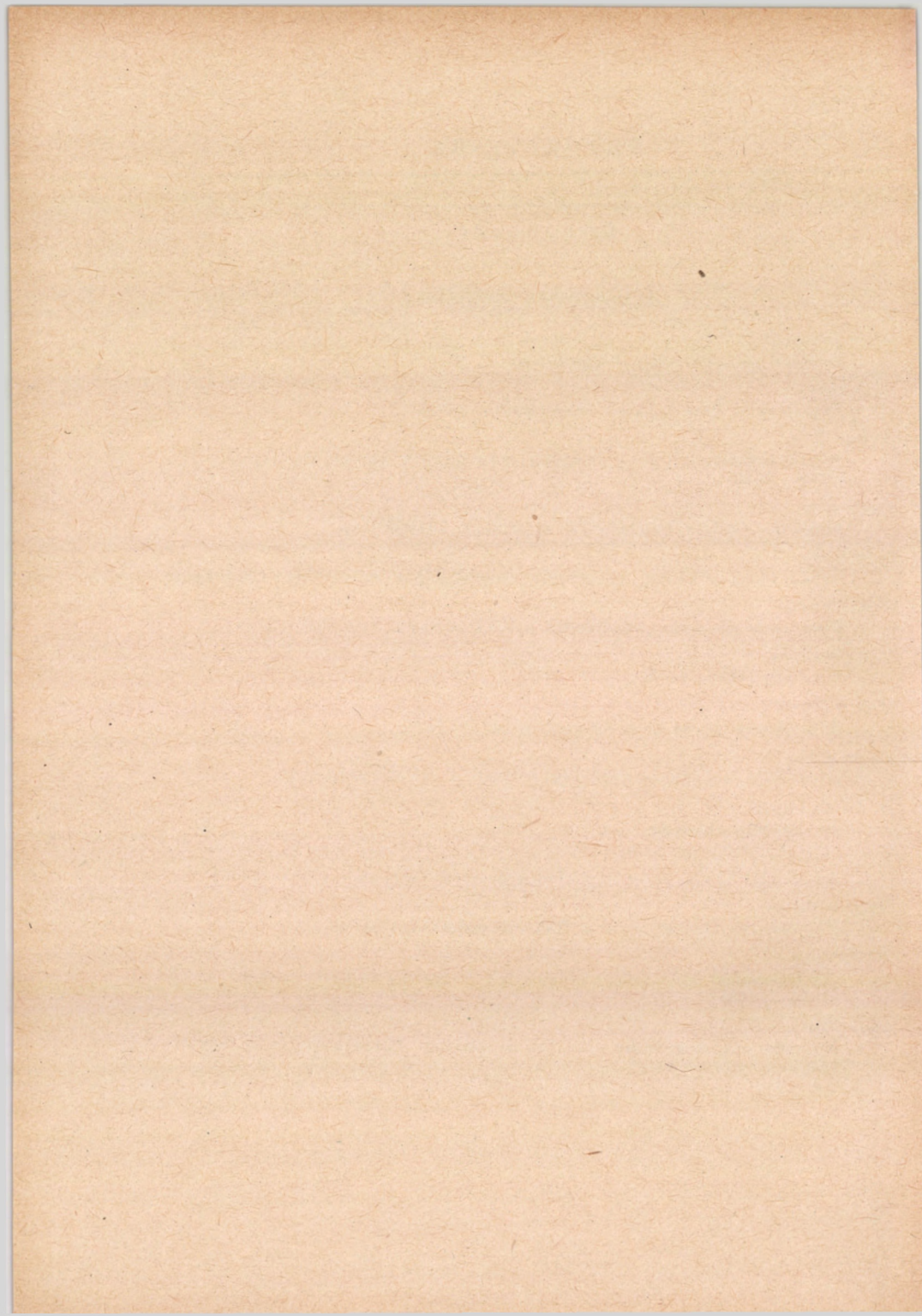
Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi szabadságharcban

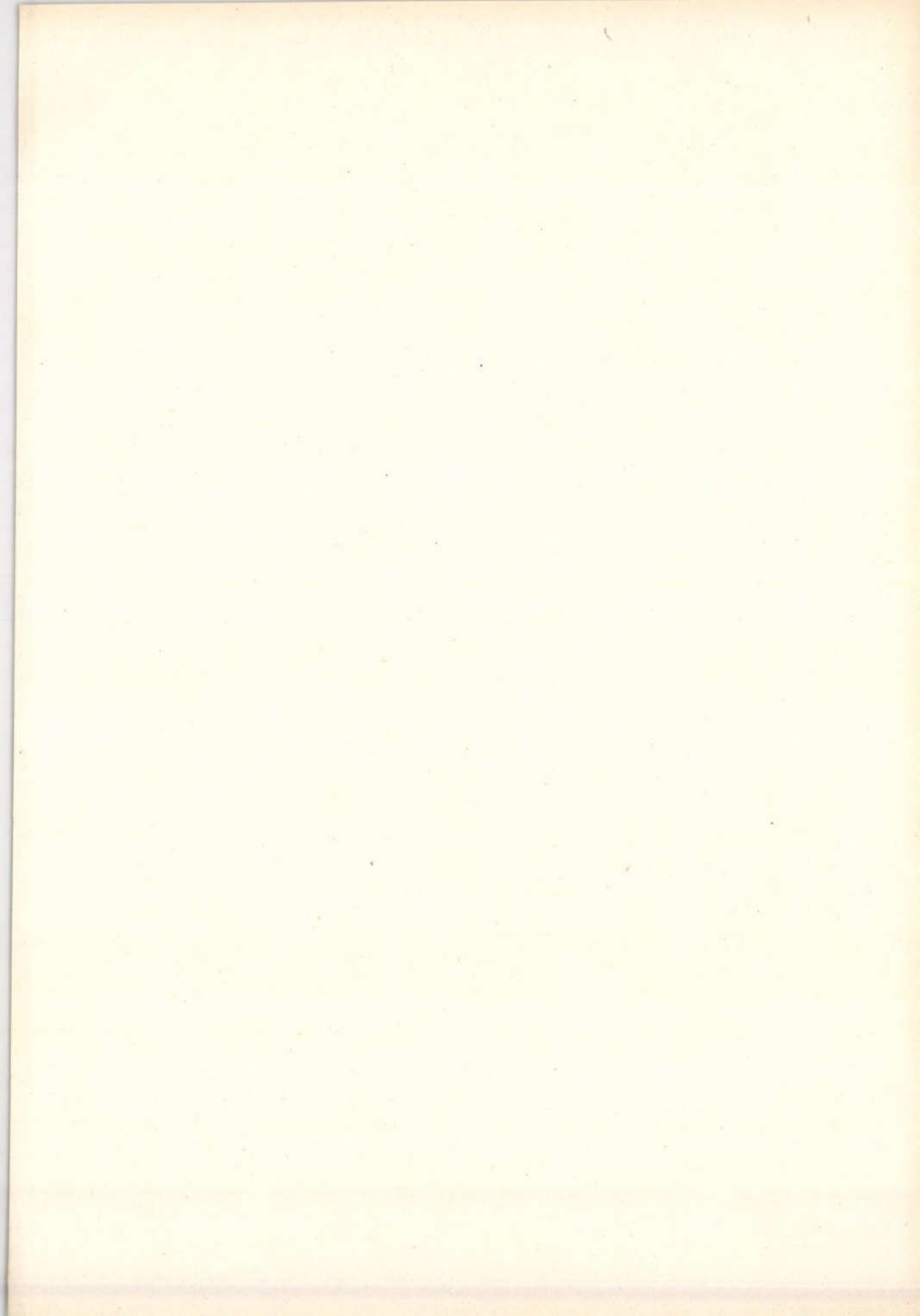
Tokody Gyula

Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei
(1890—1918)

Hajdu Tibor

Március huszonegyediké (Adatok a magyar Tanácsköztársaság kialakításának történetéhez)

Ára : 20,— Ft